

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 7. Sayı 13. Bahar 2011

YÖNETİM YERİ:
Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Beytepe/Ankara P.K 06800
Tel: 0312 297-68-70 Belge-geçer: 0312 299-20-76
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-posta: ctad.editor@gmail.com
Tel (Ed.): 0312 297-68-70/129

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458 E-ISSN 2147-1592

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir. Yayın dili Türkçedir.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Basımevi
06100 Sıhhiye/Ankara
Tel: 0312 310-97-90

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.
Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 7. Sayı 13. BAHAR 2011

SAHİBİ

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Dr. İdris YÜCEL

EDİTÖR

Dr. İdris YÜCEL

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Fatma ACUN
Doç. Dr. M. Derviş KILINÇKAYA
Doç. Dr. Ayten Sezer ARIĞ
Doç. Dr. Saim Selenga GÖKGÖZ
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM
Dr. Sadık ERDAŞ
Dr. İdris YÜCEL

HAKEM KURULU

AKBULUT Dursun Ali, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü, Samsun.
ARI Kemal, Doç.Dr., Dokuz Eylül Ü, İzmir.
ÇETİNSAYA Gökhan, Prof. Dr., YÖK, Ankara.
DAYI S. Esin, Prof. Dr., Atatürk Ü, Erzurum.
ERTAN Temuçin Faik, Prof.Dr., Ankara Ü, Ankara.
GÜNEŞ İhsan, Prof. Dr., Anadolu Ü, Eskişehir.
KARAMUK Gümeç, Doç. Dr., Hacettepe Ü, Ankara
KÖSTÜKLÜ Nuri, Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Ü, Konya.
ÖZEL Oktay, Yrd.Doç.Dr., Bilkent Ü, Ankara.
SARINAY Yusuf, Doç. Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
SEYİTDANLIOĞLU Mehmet Prof.Dr., Hacettepe Ü, Ankara.
SOFUOĞLU Adnan, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.
ŞAŞMAZ Musa, Prof. Dr., Niğde Ü, Niğde.
TURAN Mustafa, Prof. Dr., Gazi Ü, Ankara.
TÜRKEŞ Mustafa, Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Ü, Ankara.
YEŞİLBURSA Behçet, Prof., Dr., Abant İzzet Baysal Ü, Bolu.
YILMAZ Mustafa, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Fatma ACUN

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU

Doç. Dr. Cahit GELEKÇİ

Doç. Dr. Celal METİN

Doç. Dr. Hakkı UYAR

Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM

Yrd. Doç. Dr. Biray ÇAKMAK

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 7. SAYI 13. BAHAR 2011

İçindekiler

İdris YÜCEL, Sunuş	1
Makaleler	
Biray ÇAKMAK, Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tîrîdzâde Mehmed Paşa	3
Cemal SEZER, Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları	30
Fahri YETİM, Milli Mücadele Döneminde İsyânların Gölgesinde Düzcce ve Çevresinde Asayiş Sorunları	54
İsmail AKBAL, Komitacı Eylemlerin Son Temsilcisi İsmail Hakkı Tekçe ve Faaliyetleri	70
Nurgün KOÇ, Kültür ve Medeniyet Kavramları Etrafındaki Tartışmalar ve Atatürk'ün Düşünceleri	103
Volkan PAYASLI, Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Devletçilik Politikası Üzerine Bir Değerlendirme	123
CTAD Yayın İlkeleri	142
Yazarlar	144

Sunuş

İdris YÜCEL

Hacettepe Üniversitesi

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 7. Yılı ve 13. Sayısıyla okuyucuları ile buluşmaya devam ediyor. Bu sayımızda yer vermiş olduğumuz çalışmalara değinmeden evvel, 2007 Bahar sayısından mevcut sayımıza dek dergimizin editörlüğünü yürütmüş olan Sayın Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz'e, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'ne sağladığı katkı ve emeklerinden dolayı teşekkür ederiz.

2011 yılı itibarıyla *MLA (Middle Eastern and Central Asian Studies)* ile EBSCO veri tabanlarından *Historical Abstracts* ve *Middle Eastern and Central Asian Studies* indeksleri tarafından taranmaya başlanan dergimiz, daha fazla okuyucu kitlesiyle buluşarak yolculuğuna devam etmekte.

Yakın dönem Türkiye tarihinin ve Türk modernleşme serüveninin arka planının, Osmanlı Devleti'nin son asırlarından bağımsız olarak tetkik edilebilmesini imkansız gören ve yayın politikasını bu çerçevede temellendiren CTAD, son sayısında da hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerindeki olgularla ilgili çalışmalara yer verdi. Sınırların ileri ya da geri yönde değişim göstermesi bir yana, Osmanlı Devleti'nin dağılmasını takiben Anadolu coğrafyasında cereyan eden fırtınalı süreç, siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik alanda çok yönlü, bütünlük ve bir anlamda da karmaşık bir modernleşme sürecinin basamaklarını teşkil etti. Bu bağlamda, Osmanlı modernleşmesi bünyesindeki merkezileşme çabaları ile merkez-periferi arasındaki alan hakimiyeti mücadelesi, Biray ÇAKMAK'ın *Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrafın Mahalli İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tiridzade Mehmed Paşa* başlıklı birincil elden kaynaklara dayanan çalışmasında gözlemlenmektedir. Çakmak, çalışmasında Osmanlı taşrasında, Uşak'ta, Uşak eşrafından Tiridzade Mehmed Paşa'nın siyasal, ekonomik ve kültürel açılardan, lokal boyuttaki işlevlerine odaklanmakta. Mültezim kimliği ile vergi toplayıcı işlevine sahip olan eşraf, aynı zamanda şehrin kültürel ve ticari hayatındaki gelişmelerde yönlendirici bir konum işgal etmekte. Çakmak, çalışmasında eşrafın taşra hayatındaki rolüne ve merkezi hükümetlerle eşraf arasındaki, hem taltif hem tenkil içerikli paradoksal ilişkiye ışık tutmaktadır.

Bünyesinde birçok etnik ve dini kökenden unsurları barındıran Osmanlı Devleti'nin dağılışı ve yüzyıllar boyunca aynı çatı altında yaşamış olan grupların milliyetçilik çağının etkisi altında, aynı coğrafya üzerinde yekdiğerinden kopması şüphesiz kolay olmamıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşen Ermeni Tehciri ulusal ve uluslararası boyutta

birçok tarihçi tarafından incelenmeye devam etmektedir. Cemal SEZER, Tehcir'in gerçekleştirilişindeki detayları ve Osmanlı hükümetinin, göç etmekte ve geride kalmakta olanlara dair uygulamalarını, *Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları* başlıklı çalışmada ele almakta. Çalışma, temel olarak Osmanlı hükümetinin sevk esnasında almış olduğu önlemler ve göç ettirilen Ermenilerin varış güzergâhlarına sağlıklı bir biçimde ulaşabilmesi için tahsis ettiği ödenekler çerçevesindeki tartışmalara odaklanmaktadır. Büyük Savaş'ın sona ermesini takip eden Milli Mücadele dönemiye, mütareke öncesi döneme benzer çetin bir süreç olmuştur. Bu süreçte, işgalci güçlere karşı verilen mücadeleye ek olarak, Kuva-yı Milliye ve Ankara Hükümeti bölgesel ölçekte ortaya çıkan isyanlarla meşgul olmuştur. Fahri YETİM, çalışmada, İstanbul hükümeti ve İngilizlerin desteğiyle Düzce ve çevresinde ortaya çıkan isyanların bölgenin günlük yaşamına olan etkisini, isyanların arka planına odaklanarak irdelemekte.

Kökeni Makedonya'daki Bulgar milliyetçiliğine dayanan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından da kimi zaman başvurulmuş komitacılık faaliyetlerinin Türkiye bazındaki son temsilcisi, İsmail AKBAL'ın çalışmada ele alınıyor. Akbal, *son komitacı* olarak nitelediği İsmail Hakkı Tekçe'nin, Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal Atatürk'ün hizmetinde gerçekleştirdiği faaliyetlere odaklanarak komitacılık olgusunu Tekçe'nin şahsında irdelemekte.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki ulus inşa etme sürecinde sıklıkla tartışılan kültür ve medeniyet mefhumları, Nurgün KOÇ tarafından kaleme alınan *Kültür ve Medeniyet Kavramları Etrafındaki Tartışmalar ve Atatürk'ün Düşünceleri* başlıklı makalede, Ziya Gökalp gibi dönemin önde gelen düşünce insanlarının yaklaşımları ve Atatürk'ün görüşleri etrafında ele alınmakta. Son olarak, Volkan PAYASLI genç cumhuriyetin Osmanlı tecrübesine binaen ekonomi alanında temkinle uygulamaya koyduğu devletçilik politikasının, 1940'lı ve 1950'li yıllarda savaş sonrası uluslararası konjonktürdeki değişim ve Batıya entegre olma girişimleri kapsamında uğradığı dönüşümü *Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Devletçilik Politikası Üzerine Bir Değerlendirme* başlıklı çalışmada değerlendirmektedir.

Bu sayının hazırlanmasına görüş ve değerlendirmeleriyle yol gösteren kıymetli akademisyenlerimize teşekkür eder, dergimizde yer alan çalışmaların disipline katkıda bulunmasını temenni ederiz.

12 Şubat 2012, Beytepe/Ankara

*Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tirîdzâde Mehmed Paşa**

Biray ÇAKMAK

Uşak Üniversitesi

ÇAKMAK, Biray, Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tirîdzâde Mehmed Paşa. CTAD, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 3-29.

Bu çalışmada; Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında eşrafin işlevleri, Uşak kazası ileri gelenlerinden Tirîdzâde Mehmed Paşa örneğinde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, ilk olarak Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın ailevî kimliği verilmekte, akabinde zenginlik kaynaklarına değinilmekte, tüccar ve mütezim kimliği, mütegalibe ve muhalif kimliği, fabrikatör kimliği, yardımsever kimliği bağlamlarında mahallî düzeyde oynadığı roller ortaya konulmaktadır. Çalışma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin, İrade, Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Vükelâ, Bâb-ı Âlî gibi çeşitli tasniflerinde yer alan belgelerdeki bilgiler üzerine inşa edilmekte, bir eşrafin ortaya çıkışına ve faaliyetlerine odaklanmaktadır. Neticede, Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın Uşak kazasında önemli işlevleri yerine getirdiği, bu işlevlerinin müspet ve menfî niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın, mal varlığı ve nüfuzu ile, kazanın iktisadî olduğu kadar, idarî işlerine de yön veren, merkez ile ilişkilerde aracı rolünde bulunan, kâh merkezin taşradaki temsilcisi, kâh merkezin muhalifi ve muarızı olarak önemli bir tarihî figür olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Uşak Kazası, Eşrâf, Muhâlefet, Ticâret, Tirîdzâde Mehmed Paşa, II. Abdülhamid Dönemi, Desantralizasyon, Osmanlı Taşra Toplumu

ÇAKMAK, Biray, A Study on The Notables' Local Functions in The Late Ottoman Provincial Community: The Case of Tirîdzade Mehmed Pasha of Uşak. CTAD, Year

* Bu çalışma, 13-15 Ekim 2011 tarihleri arasında, Uşak'ta düzenlenen II. Uşak Sempozyumu'nda sunulan "Uşak Eşrâfından Tirîdzâde Mehmed Paşa Hakkında" isimli bildirinin gözden geçirilmiş ve eklemeler yapılmış son halidir. TÜBİTAK tarafından desteklenen 111K286 Nolu ve "Modernleşen Osmanlı Taşrasında Yönetmek ve Yönetilmek: Devlet, Eşrâf ve Muhâlefet (1876-1908) / Batı Anadolu Kazaları Örneğinde Bir İdarî Tarih Tahlili" isimli proje kapsamında gerçekleştirilmiştir.

7, Issue 13 (Spring 2011), 3-29.

This study handles the functions of Ottoman local notables in depth in the case of Tîrîdzade Mehmed Pasha, one of the prominent figures in Uşak district. In this context, first of all, the Tîrîdzade Mehmed Pasha's familial personality and then his wealth resources are introduced. Afterwards, it is given his role in the Ottoman provincial life as a tradesman, tax collector, opponent, manufacturer, and a philanthropist. The study, focusing on the emergence of a notable and his activities is constructed upon the materials from the various collections such as İrade, Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Vükelâ, Bâb-ı Âlî, housed in the Prime Ministry Ottoman Archives. As a conclusion, it could be seen that in Uşak district, Tîrîdzade Mehmed Pasha's activities had crucial functions with its either positive or negative aspects. It can be argued that Tîrîdzade Mehmed Pasha is a prominent historical figure, with his wealth and political influence, conducting the administrative affairs of the aforementioned district as well as its economy, acting as a mediator in the peripheral relations of the centre (Istanbul) with the province in a way he appeared either as a representative or an opponent of the former.

Keywords: Uşak District, Notable, Opposition, Trade, Tîrîdzade Mehmed Pasha, The Abdulhamid II Period, Decentralization, Ottoman Provincial Community

Giriş

XVIII. yüzyılda devlet otoritesinin zayıflamasında, eşraf ve ayanın etkinliğinin artması belirgin rol oynadı. III. Selim Dönemi'nde eşraf ve ayanın 'adem-i merkeziyetçi eğilimleri had safhaya ulaştı.¹ II. Mahmud, tahta çıkışını müteakiben, devlet otoritesini yeniden tesis etmek için üç önemli icraat gerçekleştirdi. Öncelikle, taşrada devlet otoritesini zayıflatan ayanlara karşı amansız bir savaş açıldı. Devlete isyan eden belli başlı ayanların etkinliği kınıldı.²

¹ Ayanın etkinliği ve devlet otoritesinin zayıflamasındaki rolü hakkında bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 14, 1963, s. 51-61; Deena R. Sadat, "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No. 3, (Sep. 1972), pp. 358-363; Yuzo Nagata, "The Role of Ayans in Regional Development During the Pre-Tanzimat Period in Turkey: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family", *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995, pp. 119; Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Eds), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 23-27.

² Konuyla ilgili olarak bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 300-301; Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Eds), Çev. Süphan Andıç, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 894; Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 348-349; Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman*

Akabinde de 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kaldırıldı.³ Üçüncü olarak da, vakıfları mazbut hale getirmek için Evkâf Nezâreti kuruldu. Vakıfların büyük kısmının idâresi ve nezâreti merkezîleştirildi. Vakıflardaki görevlilerin maaşları devlet tarafından verilmeye başlandı. Böylece iktidar üzerinde etkide bulunan ulema, kontrol altına alınmaya çalışıldı.⁴ Bu geleneksel baskı grupları, desentralist eğilimleri bünyesinde barındırmanın yanında, yenilikler karşısında da genelde muhalif bir tutum takınmaktaydı.⁵

3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile ivme kazanan modernleşme hareketinin temel niteliklerinden birini, merkeziyetçilik oluşturdu. Zira modernleşen devlet, aynı zamanda merkezîleşen devlet demekti. İdarî reformların amacı, “tebaası ile doğrudan ilişki kuran, rasyonel adalet ilkesine göre işleyen merkezî bir idare oluşturmaktır”.⁶ Bu sebeple, eşrafın etkinliğini kırmaya yönelik devlet politikaları güçlendi. Taşrada oluşturulan meclisler ve atanan maaşlı devlet memurları, yani taşra bürokrasisi, eşrafın etkinliğini kırmaya yönelik politikanın somut tezahürleri olarak tebarüz etti. Merkeziyetçi taşra idaresinin esasları, çıkartılan talimatnameler ve nizamnamelerle tespit edildi. Bu hususta esaslı düzenlemeler, 1867 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri ile yapıldı.⁷ Taşra idaresinde vilâyet-liva-kaza-nahiye eksenli dikey bir idarî yapı

Period, Political, Social and Economic Transformation, David Kushner (Ed), Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem, E. J. Brill, Leiden, 1986, pp. 4.

³ Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında ilgası hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1243; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 12, Dersaadet, 1309, s. 168-219; Hamiyyet Sezer, “Yeniçeri Ocağının Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 30, 1997, s. 217-220; Mehmet Ali Beyhan, “Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler ‘Vak’a-yı Hayriyye’”, *Osmanlı*, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 259-270.

⁴ Vakıflar üzerinde devlet kontrolünün tesisiyle ilgili olarak bkz. John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, E. J. Brill, Leiden, New York, København, Köln, 1987, pp. 73-86; Hüseyin Hatemi, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Vakıf”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, 1985, s. 1668.

⁵ Yenilikler karşısında ilgili zümrelerin, özellikle Yeniçerilerin ve ulemanın tutumları hususunda bkz. Avigdor Levy, “Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 3, 1982, pp. 231-245; Uriel Heyd, “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, *The Modern Middle East*, Albert H. Hourani, Mary Wilson, Phillip, Khoury (Eds), I. B. Tauris and Company Limited, New York, 2004, pp. 29-61.

⁶ İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994, s. 306-307; Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentin Dönüşümü: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 59.

⁷ 22 Ocak 1871 tarihli İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Nizamnâmesi için bkz. *Düstur*, 1. Tertib, 1. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289, s. 625-651. 1867 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi için de bkz. *Düstur*, 1. Tertib, 1. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289, s. 608-624. 1871 tarihli nizamname için

oluşturuldu. Vilâyetlere valiler, sancaklara mutasarrıflar, kazalara kaymakamlar ve nahiyelere nahiye müdürleri atandı.⁸ Yine vilâyetlere, sancaklara ve kazalara adli, idarî, askerî sair görevliler tayin edildi. Bir başka ifadeyle taşrada adli, idarî, askerî bürokrasi oluşturulmaya çalışıldı. Böylece, devlet otoritesinin; memurlar vasıtasıyla, ücra idarî birimlere kadar yayılması amaçlandı. Bu arada, merkezîyetçi politikalara da hizmet edeceği düşüncesiyle teknolojik yeniliklerden yararlanıldı. Nitekim telgraf hatlarının çekilmesi, merkezîyetçi politikalara olumlu katkılar yaptı.⁹ Telgraf, bilgi ve haber akışını hızlandırma yanında, tebaanın şikâyetlerini hızlı bir şekilde üst mercilere ulaştırma imkânı da sağladı. Dolayısıyla, devlet, taşrada varlığını, daha iyi hissettirme ve meşrulaştırma imkânına kavuştu. Devlet ile taşra arasında hızlı bir bilgi ve haberleşme imkânı sağlandı. Demiryolları da, sair işlevleri yanında, merkezîyetçiliğin tesisine olumlu katkılarda bulundu. Osmanlı merkezî idaresi, bu teknolojik gelişmelerden, merkezîyetçi idareyi tesiste ve idâmede azamî yararlandı.

II. Abdülhamid Dönemi'ndeki merkezîyetçi idare eğilimi, eşrafın etkinliğini kırarak sisteme entegre etmeye yönelik Tanzimat Dönemi uygulamalarını devam ettirdi. Mahallî meclislere aza olarak genelde eşraf seçildi. Böylece eşraftan olumlu olarak yararlanılmaya çalışıldı. Ayrıca, uyumlu bir merkezîyetçi idare için eşrafa yönelik taltifat uygulamalarında bulunuldu. Devlet memurları yanında, eşraf da çeşitli nişanlarla, madalyalarla ve rütbelerle taltif edildi. Bu taltif uygulamaları, daha ziyade eşrafı sisteme entegre etme amacına matuftu.

Bu merkezîyetçi uygulamalara karşılık, desantralist eğilimleri temsil eden eşraf da varlığını sürdürdü. Eşraf, merkezîyetçi uygulamalar karşısında 'adem-i merkezîyetçi eğilimleri temsil etti. Yani, Tanzimat öncesinin "derebeylik

ayrıca bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 69-99. Bu nizamnamelerin ve dönemin yetkin bir değerlendirmesi için de bkz. Abdülhamit Kırmızı, "Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century", *International Journal of Regional and Local Studies*, Vol. 6, No. 1, Spring, 2010, pp. 8-10.

⁸ Vilâyet sistemine geçişin ayrıntıları hakkında bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 153-178; İlber Ortaylı, *Türkçe Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 427-434; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 249-272; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Tülay Ercoşkun (Ed.), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 209-218, 231-254.

⁹ İletişim teknolojilerini modernleştirmek amacıyla devlet tarafından Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne genelindeki telgraf ağı, 1870'li yıllarda büyük ölçüde kurulmuştu. Konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (Eds), IRCICA Yayını, İstanbul, 1995, s. 45-120. Telgrafın, merkezîyetçiliğin tesisi ve idâmesi bakımından işlevleri hakkında da bkz. Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Elektrikli Telgrafın Kurulması", *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 215-217.

efkârını” sürdürdü. Kısaca merkezîyetçiliği temsil eden devlet ile ‘adem-i merkezîyetçi eğilimler taşıyan eşraf arasında paradoksal ve dikotomik bir ilişki müşahade edilmeye devam edildi.

Dönemin belgelerinde *eşraf-ı belde*, *hanedan-ı memleket*, *müteneffizân*, *mütehayyizân* ve *mütemevvilân* olarak adlandırılan¹⁰ mahallî ileri gelenler¹¹, bir taraftan sisteme entegre olarak pozitif işlevleri yerine getirdi. Diğer taraftan da ‘adem-i merkezîyetçi eğilimlerini sürdürdü. Dolayısıyla eşraf, müspet ve menfî işlevleri yerine getiren bir zümre olma niteliğini devam ettirdi.

Eşrafın etkinliğini sürdürmesinde, başlıca zenginlik kaynaklarından birini oluşturan iltizam sisteminin yürürlükte olması etkiliydi.¹² Aynı olarak toplanan

¹⁰ *Eşraf-ı belde* memleket ileri gelenleri anlamındadır. Eşraf, şeref ve itibâr sâhibi, mübarek kimseler, asıl, ileri gelenler anlamına gelmektedir (Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 117, 777). *Hânedân-ı memleket* ailenin köklülüğüne, büyüklüğüne vurgu yapmakta, ailenin aslîliğine işaret etmektedir (Şemsettin Sami, *age.*, s. 571). *Müteneffizân* ileri gelen kişinin, nüfuzlu, sözü geçen, hatırlı, nâfiz olduğunu işaret etmektedir (Şemsettin Sami, *age.*, s. 1285; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010, s. 912). *Mütehayyizân* tehayyüz eden, yer tutan, itibârlı, mühim, haysiyet ve itibar sahibi, ileri gelen kimse anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Şemsettin Sami, *age.*, s. 1275). *Mütemevvilân* temevvül eden, mal ve servet sahibi, zengin anlamındadır ve iktisadî güce işaret etmektedir (Şemsettin Sami, *age.*, s. 1285). 1880’li yıllardan itibaren arşiv belgelerinde ileri gelenleri ifade etmek için kullanılan tüm bu ibareler, ileri gelenlerin işlevlerini işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır.

¹¹ Burada, ilgili ibarelerle ifade edilen ileri gelenlerin, işlevleri bakımından, Osmanlı klasik düzenindeki eşrafla, daha çok benzerlik taşıdığı söylenebilir (Klasik dönemde eşrafın nitelik ve işlevleri hakkında yapılmış bir araştırma için bkz. Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘Eşraf’ ve ‘Ayan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III, 1982, s. 105-118). Ele alınan döneme ait belgelerde ileri gelenler için ayan sıfatı geçmemektedir. Daha ziyade eşrafla ifade edilen ileri gelenler, Tanzimat öncesinin resmî ayanından farklıdır. Zira ele alınan dönemde eşrafın, *me’mûrîn-i devletten* olmadığı sık sık vurgulanmaktadır. Bu hususa II. Abdülhamid Dönemine ait belgelerde işaret edildiği müşahade edilmektedir (BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308). Konuyla ilgili terminolojik bir açıklama denemesi için bkz. Zafer Karademir, “Sivas Ağa Sınıfının Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bir İnceleme (1780-1831)”, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, Sayı 14, Bahar, 2011, Ankara, s. 184-185.

¹² Timar sisteminin önemini yitirmesi sonucu iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla daha fazla temayüz eden eşraf ve ayanın başlıca zenginlik kaynakları; iltizam, mahallî ve bölgesel ticaret ve topraklı (Canay Şahin, *The Rise and Fall of An Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: Caniklizâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Degree of Doctor of Philosophy in History, Ankara, 2003, pp. 83-194; Albert Hourani, “Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları”, *Ortaçağ’da Modernleşme*, William R. Polk and Richard L. Chambers (Eds.), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 79). Bu durumun, Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar devam ettiği söylenebilir. Tanzimat Fermanı’nın ilanıyla iltizam uygulaması kaldırıldıysa da, kısa süre sonra tekrar uygulamaya konuldu. Zira devletin, aynı olarak tahsil edilen öşür vergilerini, memurları vasıtasıyla toplamasının ve nakde çevirmesinin son derece güç olduğu kısa sürede görüldü. Bu sebeple öşür vergisi, uzun süre, mültezimler vasıtasıyla toplandı. Nitekim 1888 tarihli bir belgede, *‘ma’lûm-ı âlt-i bahret-i pâdişâhî bıyurulduğu üzere öteden beri mahsûlât-ı arzıyyeden alına gelen resm-i öşr mültezimlere ihâle ve iltizâm olunmakta olduğu hâlde bunların ehl-i zîrâ’at*

öşür vergisinin tahsilinin ve nakde çevrilmesinin özelleştirilmesini ifade eden ve kapitalist zümrenin iktisadî altyapısını oluşturan iltizam sisteminden eşraf, sermaye birikimini ve zenginliğini arttırmada istifade etti. Ayrıca, ele alınan dönemde mahallî ve uluslararası ticaret, yani emtia ve para mübadelesi hızla gelişti.¹³ Uluslararası ticaretin etkileri, özellikle liman kentlerinin hinterlandında yer alan bölgelerde daha fazla hissedildi. Uluslararası ticaretin artması, iltizam sisteminin de zorunlu kıldığı eşrafın tüccar kimliğine olumlu katkıda bulundu. Aynı olarak topladığı vergiyi nakde çevirmek mecburiyetinde olan mültezim, tüccar olmak zorundaydı. Uluslararası ticaretin hızla gelişmesi, mültezim-tüccarın işini kolaylaştırdı. Demiryollarının inşası ve işletmeye açılması da, ticaretin gelişmesine olumlu katkılarda bulundu. Demiryolları, özellikle hububat

*baklarında vukû'a gelen mezâlim ve te'addiyâtı her tarafca envâ'-ı şikâ-yâtı da'vet eylediğinden bu usûlün ref' ve ilgâsı vâlid-i mâcid-i kesîrî'l-mebâmid-i bazret-i şehriyârî efendimizin cülûs-ı hümayûnları senesinde neşr ve i'lân olunan Gülbâne Hatt-ı Hümayûn'unda ta'dâd olunan tedâbir-i islâhiyye sırasında zîker olunmuş olduğu hâlde usûl-ı mezâkirun devâmından ol zamanın vükelâ ve ba'zı müteneffizân ricâlî ez-her-cibet müstefid olduklarından bunun ilgâsına dâ'ir kâ'in Hatt-ı Hümayûn-ı mezâkirâda öyle bir şey va'ad olunmamış gibi davranılmış ve ba'debu cennet-mekân Abdülazîz Han Hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında dahi bununla takayyüd olunmayub Hersek İsyanı münâsebetiyle neşr olunan fermân-ı 'âlide işbu iltizâm usûlünün ref' ve ilgâsıyla başka bir sûret üttihâzına karar verilmiş olduğu i'lân kılınmış ise de yine olbâda esâslı bir şey yapılamamış idi. Mu'abharan ya'ni bundan üç sene mukaddem bu iltizâm usûlünün sûret-i cedîdede ref' ve ilgâsı kararlaştırılarak resm-i 'öşrün doğrudan doğruya hükûmet ma'rifetiyle abz ve tabsîli ve bunun ilerüde ya'ni bir sene sonra bir sûret-i münâsibede arâzî üzerine tahmîl olunmak üzere Aydın ve Hüdavendigâr Vilâyetleri'nde birer sancakda tecrübesi icrâ' olunub ba'debu bâslı olacak netîceye göre icâbının icrâsı meclise karar altına alınub irâde-i seniyyesi dahi istihâl kılınmış olduğu hâlde icrâ' olunan tecrübenin neticesi bâslı eylediğine dâ'ir olvakiden berii bir şey' işidilmeyüb" şeklindeki ifadeler, Osmanlı mali bürokrasinin iltizam sistemini ilgaya muktedir olmadığının sarahaten göstermektedir (BOA. Y. PRK. KOM. 6 / 33, 18 Ocak 1888 / 4 Ca 1305). Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Donald Quataert, agm., s. 972-973; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 132-vd.*

¹³ Sanayileşen Avrupa ülkelerinin gereksinim duydukları tarım ürünlerine ve yeraltı kaynaklarına yönelik artan taleplerine bağlı olarak gelişen uluslararası ticaret, tarımın ticarileşmesi ve madencilik sektörünün hareketlenmesi sonucunu doğurdu. Ayrıca Avrupa mamul malları için Osmanlı ülkesi büyük bir pazar işlevi gördü. Artan nüfusa bağlı olarak iç ticaret de gelişti. Konuyla ilgili olarak geniş bir literatür söz konusudur. Bu konuda bkz. Donald Quataert, "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", *Business History Review*, Vol. 51, No. 2, 1977, pp. 139-160; Donald Quataert, "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*, I.2, 1980, pp. 38-55; Şerife Yorulmaz, *Aydın Vilâyeti'nde Madenler (1850-1908)*, T. C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994; A. Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara, 1969, s. 801-895; Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", Çev. Ahmet Günlük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, 1985, s. 1556-1562; Donald Quataert, "19. Yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 914-915; Şevket Pamuk, "The Middle East in Nineteenth Century World Trade", *The Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi*, Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch (Eds), The Darwin Press, INC, Princeton, 1990, pp. 199-213.

gibi “yükde ağır, bahâda hafîf” emtianın ticaretindeki kâr marjını arttırdı.¹⁴ Demiryolları, taşıma maliyet ve imkânlarını arttırma ve ucuzlatma yanında, aynen telgraf gibi, bilgi ve haber hareketliliğinin hızlanmasında da olumlu etkilerde bulundu.

Geç Dönem Osmanlı taşra toplumunda, eşrafın zenginlik kaynakları ve işlevleri üzerine yeterli sayıda bilimsel araştırmanın yapılmadığı müşahade edilmektedir. Mevcut araştırmalar, daha ziyade, Tanzimat öncesinin ve Tanzimat Dönemi’nin ayanı-eşrafı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda, genelde, ayan ve eşraf ya menfi, ya da müspet işlevleri ekseninde ele alınmıştır. Oysa ileri gelenlerin son derece farklı, olumlu ve olumsuz işlevlere sahip olduğu vâreste-i beyândır. Bu çalışmada; Uşaklı Tîrîdzâde Mehmed Paşa özelinde, II. Abdülhamid Dönemi’nde, eşrafın çok yönlü olumlu ve olumsuz işlevleri üzerinde durulmaktadır.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa’nın Ailevî Kimliği

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, Tîrîdzâde Hacı Hâfız Osman ve Mehmed kızı Alime’nin oğludur. Dedesinin ismi Hüseyin, babaannesinin ismi Osman kızı Neslihan’dır. Tîrîdzâde Mehmed Paşa’nın babası Hacı Hâfız Osman, Şubat 1869’da vefat etti. Hamid, İlyas, Hüseyin, Osman isimli dört erkek; Ayşe ve Rukiye isimlerinde iki kız kardeşi vardı.¹⁵ Babaları vefat ettiğinde İlyas, Hüseyin, Osman ve Rukiye reşit olmadığından kendilerine şer’î mahkeme tarafından resmî ve hukukî işlerini görmek için (*tesvîye-i umûrlarını rû’yet için*) vasi tayin edildi. İlyas ve Hüseyin’in vasiliklerini abileri Tîrîdzâde Mehmed (Paşa)¹⁶, Osman ve Rukiye’nin vasiliklerini Hacı Mehmed bin Osman üstlendi.¹⁷

Tîrîdzâde Hacı Hâfız Osman’ın vefatı üzerine terekesi, vârisleri ve vâriseleri arasında mahkeme tarafından şer’î hukuka göre taksim edildi. Toplam mal varlığı nakdî olarak 8317,5 kuruştı. Cuma Mahallesi’nde ikamet eden Hacı Hâfız Osman’ın mirasından vasiyeti gereği 600 kuruş cenaze masrafı (*techîz ve tekfîn*), Ömer’e borcu olan 800 kuruş ile mahkeme masrafı olan 229 kuruş (170 kuruş *resm-i kismet*, 46,5 *dellâliyye-i eyyâ* ve 13 kuruş *kaydiyye*)¹⁸ çıkarıldıktan sonra

¹⁴ Demiryollarının iktisadî değişimdeki ve bölgesel ve uluslararası ticaretin gelişmesindeki olumlu işlevleri hakkında bkz. Ali Akyıldız, *Anka’nın Sonbaharı, Osmanlı’da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 47-50.

¹⁵ Uşak Şer’iyye Sicili (UŞS), 8288, s. 45, 19 Şubat 1869 / 7 Za 1285.

¹⁶ UŞS, 8288, s. 46.

¹⁷ UŞS, 8288, s. 46.

¹⁸ İlgili vergiler tereke sayım, satış ve kayıt masrafları için şer’î mahkemeler tarafından alınan başlıca harçlardı. Konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 1999, s. 614-618.

geri kalan miktar, hak sahipleri arasında taksim edildi. Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın hissesi 789,32 kuruştı. Mehmed, ayrıca vasîleri olduğu kardeşleri İlyas ve Hüseyin'in 1813 kuruşluk hisselerini de deruhde etti.¹⁹

Babası Hacı Hâfız Osman Efendi'nin terekesinden 789 kuruş miras kalan Tîrîdzâde Mehmed Paşa, kısa sürede mal varlığını arttırdı. Diğer ileri gelenler için de kullanılan *eşraf-ı belde*, *hanedân-ı memleket*, *müteneffizân*, *mütebayyuzân* ibareleri kendisi için de sıklıkla belgelerde kullanıldı. Bununla birlikte, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın *mütemevvilân*, yani mal ve servet sahibi, zengin olma vasfının daha belirgin olduğu anlaşılmaktadır. Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer eşraf aileleri gibi, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın da zenginliğini, daha ziyade ticaretten ve iltizamdan edindiği müşahede edilmektedir.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın Tüccar ve Mültezim Kimliği

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, 1870'li yıllardan itibaren önemli bir tüccar olarak tebarüz etti. Mahallî zirâî ve mamul ürünleri, İzmir piyasasına pazarlayan Tîrîdzâde Mehmed Paşa, İzmir'deki İngiliz tüccarlarla ticarî sözleşmeler yaptı.²⁰ Kaza köylerinde yetişen özellikle palamut ve arpa, buğday gibi hububatı İzmir piyasasına pazarladı. Ayrıca, kazada imal edilen halılar da, kendisinin İzmir'deki yabancı tüccarlarla ticaretini yaptığı önemli emtialar arasındaydı. Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın İzmir'deki yerli ve yabancı tüccarlarla yaptığı ticaretin hacmini tespit etmek güçse de, münferit kayıtlardan bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Örneğin, 1880'li yıllarda Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın, İzmir'deki İngiliz tüccar Mösyö Patriç ile 100000 Osmanlı Lirası tutarında ticaret yaptığı görülmektedir.²¹ Yine, 1890'lı yılların başında İzmir'deki iki İngiliz tüccara 20.000'er kuruşluk mal pazarladığı, yaptığı ticarî mukavelelerle kendilerine 16.000 kantar palamut temin etmeyi taahhüt ettiği anlaşılmaktadır.²² 20 Ağustos 1905 tarihinde ise, Tatar köyünde bulunan palamutlarını Uşak Osmanlı Bankası Şubesi²³ vasıtasıyla Osmanlı Sigorta Şirketi'ne 3.000 Osmanlı Lirası'na

¹⁹ UŞS, 8288, s. 45, 19 Şubat 1869 / 7 Za 1285.

²⁰ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

²¹ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

²² BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308; BOA. DH. MKT. 1586 / 22, 21 Ocak 1889 / 19 Ca 1306.

²³ Osmanlı Bankası Uşak Şubesi, Uşak kazasının ticarî öneminin artmasının da etkisiyle 1889'da Morgan H. Foster'ın yerine atanan ve "büyüme politikası" izleyen Sir Edgar Vincent'in genel müdürlüğü döneminde, 1891 yılında açıldı. Konuyla ilgili olarak bkz. Christopher Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 26, 1994, pp. 597; Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul,

sigortalattığı, yine bu palamutlarını 1.200 Osmanlı Lirası'na rehin ettirdiği, daha sonra da ilgili palamutları, İzmir piyasasına pazarladığı tespit edilebilmektedir.²⁴

Tirîdzâde Mehmed Paşa, İzmir piyasasına pazarladığı ürünleri köylülerden satın aldığı gibi, mültezim olarak da köylülerin ürettiği ürünler üzerinde belirli bir etkinliğe sahipti. Zira, aynı olarak tahsil edilen öşür vergisini, nakde çevirmek zorundaydı. Tirîdzâde Mehmed Paşa, sık sık Uşak kazası köyleri öşür ihalelerini aldı.²⁵ 1887 kuraklığı sonrasında Uşak kazası köyleri aşarını toptan denilecek derecede iltizama aldı. Daha sonraki yıllarda da, aynı şekilde, kaza köyleri aşar ihalelerinin büyük kısmını almaya devam etti. Çok sayıda köyün öşür ihalelerini alması, aynı olarak aldığı vergileri nakde çevirmesini zarurî hale getiriyordu. Bu da, tüccar kimliğinin ön plana çıkmasına sebep oluyordu.

İltizam ve ticarete bağlı olarak iktisadî gücünü arttıran Tirîdzâde Mehmed Paşa, mahallî düzeyde müspet ve menfi önemli işlevleri yerine getirdi.

Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın Müttegallibe ve Muhalif Kimliği

Tirîdzâde Mehmed Paşa, ticaret ve iltizamla ilgili faaliyetlerinde sık sık mülkî idareyi temsil eden mahallî devlet görevlileriyle karşı karşıya geldi. Kaza kaymakamları ve mal müdürleriyle ciddi çekişmeler içine girdi. Üreticilerin haklarını ve hazinenin çıkarlarını korumaya çalışan kaymakamlarla ve mal müdürleriyle yaşadığı çekişmeler, kaza idaresinde zaafiyet yaşanmasına da sebep oldu. Kaza kaymakamları, köylülerin, mültezim Tirîdzâde Mehmed Paşa hakkında Kütahya Sancağı'na, Hüdavendigâr Vilâyeti'ne, Dâhiliye Nezâreti'ne, Sadâret'e ve Yıldız Sarayı'na yaptıkları şikâyetler üzerine müdahale ettiler.²⁶ Şikâyet konularının tahkikine ibtidar ettiler.

Yapılan tahkikâtlar sonucunda Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın köylülere ciddi haksızlıklar yaptığı anlaşıldı. Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın köylüler üzerinde tahakkümünün artmasında ve çeşitli haksızlıklarda bulunmasında, doğal afetler de önemli roller oynadı. 1887 yılında ve akabinde yaşanan kuraklıklarda, köylülere ve ahaliye aynı yardımda bulunamayan merkezî idare, eşrafa, ihtiyaç sahibi köylülere yemeklik ve tohumluk yardımında bulunmaları görevini verdi. Bu görevler, *Meclis-i Vükelâ* kararlarıyla tevdi edildi ve mültezimlerin, alacaklarına mahsuben zahire yardımında bulunmaları kararlaştırıldı.²⁷ Bu

1999, s. 161, 285-286; BOA. MV. 67 / 46, 17 Eylül 1891 / 12 S 1309; BOA. İrade, Meclis-i Mahsûs, 5328, 22 Eylül 1891 / 17 S 1309.

²⁴ BOA. ŞD. 1593 / 15, Hüdavendigâr 4 / 555, 20 Ağustos 1905 / 18 C 1323.

²⁵ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

²⁶ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308; BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321; BOA. ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 4 Eylül 1895 / 14 Ra 1313.

²⁷ BOA. DH. MKT. 1498 / 80, 3 Nisan 1888 / 21 B 1305.

noktada Tîrîdzâde Mehmed Paşa, önemli görevler üstlendi. 1887 kuraklığında çok sayıda köyün yemeklik ve tohumluk zahire ihtiyacının karşılanması görevini deruhde etti.²⁸ Daha sonraki tarihlerde yaşanan kuraklıklarda da, aynı şekilde köylülere yemeklik ve tohumluk zahire dağıttı. Bu zahireleri, köylülere borç olarak verdi ve sonraki yıllarda ilgili köylerin aşar ihaleleri kendisine verildi.²⁹ Bu aşamada, vermiş olduğu zahirelerin bedelini tahsil etti. Köylülerden alacaklarını tahsil ederken, çeşitli haksızlıklar yaptı. Bu da, ahali tarafından hakkında çok sayıda şikâyetler yapılmasına sebep oldu.

Bu bağlamda, mültezim Tîrîdzâde Mehmed Paşa, Uşak kaymakamları Mehmed Eşref ve Şevki Beyler'le ciddi çekişmeler yaşadı. Taraflar birbirleri aleyhinde şikâyetlerde bulundular. Üçüncü şahısları, şikâyetlerde bulunmaları hususunda teşvik ettiler.³⁰ Bu çekişmeler sonucunda gerek kaymakamlar, gerek Tîrîdzâde Mehmed Paşa hakkında ayrıntılı tahkikâtlar yapıldı. Bu tahkikâtlar sonucu, ciddi ve uzun süreli yargılama süreçleri de yaşandı.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, kaza kaymakamı Mehmed Eşref Bey'le ciddi bir çekişme yaşadı. Köylüler tarafından hakkında şikâyetler yapıldı. Şikâyetler, Mehmed Ağa (Paşa)'nın vergilerini ödeyeceğini söyleyerek köylülerin palamutlarını, diğer tüccar kantarına 35-38 kuruş verdiği halde, 30 kuruşa aldığı, bedelini vergilerine vermediği, buna karşılık daha önce yüksek fiyatla sattığı zahire bedeline saydığı, bu arada palamutları ölçerken kantarın tam ayar olmaması sebebiyle ahaliye asgarî %30 zarara uğrattığı, diğer tüccarın mal almasını engellediği yönündeydi.³¹ Bunun üzerine, Kütahya Mutasarrıflığı'nın emirlerini dikkate alan kaza kaymakamı Mehmed Eşref Bey, tahkikât yapması için mal müdürü ve kaza idare meclisi azalarından Osman ve Hacı Ohannes Efendiler ile Belediye Meclisi azasından Bekir Efendi'yi zabıtalılarla birlikte köylere göndermiştir. Tahkikât neticesinde, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın köylülere zulm ve mezalim yaptığı anlaşılmış, köylerdeki palamutlarını depoladığı mağazaları mühürlenmiştir.³² Bunun üzerine, Tîrîdzâde Mehmed Paşa, Uşak Kaymakamlığı'na ve Kütahya Mutasarrıflığı'na protesto varakaları

²⁸ BOA. MV. 27 / 69, 19 Ocak 1888 / 5 Ca 1305.

²⁹ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308; BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321; BOA. ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 4 Eylül 1895 / 14 Ra 1313.

³⁰ Kaymakam Mehmed Eşref Bey hakkında “*su’iahvâl ve harekâtından bahsle bekâ-yı me’mûrîyeti mahzûfırdan sâlim olamayacağı ifâdesini bâvî yedi imzâ ile*” Uşak’tan Yıldız Saray-ı Hümayûnu Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbet-i Celîlesine çekilen şikâyet telgrafi için bkz. BOA. İrade, Dâhiliye, 91327, 7 Şubat 1890 / 16 C 1307.

³¹ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

³² BOA. DH. MKT. 1586 / 22, 21 Ocak 1889 / 19 Ca 1306; BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

vermiş, teminat ve zarar-zıyan iddiasında bulunmuştur.³³ Bu arada, Tîrîdzâde Mehmed Paşa, mühürlü palamut mağazalarını açtırmıştır. Akabinde de, İzmir birinci sınıf dava vekillerinden Mehmed Ruhi Bey'e vekâlet vererek, hukuk mücadelesine başlamış, kaymakam Mehmed Eşref Bey ile mal müdürü Mahmud Fehmi Bey hakkında şikâyetlerde bulunmuştur.³⁴ Daha sonra Mehmed Ruhi Bey, İzmir'den Uşak'a gelmiş, kaza idare meclisi odasına girerek, azalardan bazılarını tahkir ve hakaret etmiş, bunun üzerine de, beş gün hapsedilmiştir.³⁵ Belirli bir süre sonra da kaza mal müdürü, kaza naibi ve kaza kaymakamı Mehmed Eşref Bey hakkında elli iki maddelik bir şikâyet arzıhalinde bulunulmuştur.³⁶ Bu şikâyet üzerine yapılan tahkikât sonucunda, iddiaların çoğunun asılsız olduğu anlaşılmışsa da, bazılarında kaymakam Mehmed Eşref Bey'in kanuna ve nizama aykırı hareketlerde bulunduğu tespit edilerek, kendisinin "*taht-ı muhâkemeye alınmasında*" Şurâ-yı Devlet, Dâhiliye Dâiresi tarafından karar verilmiştir. Akabinde de, yargılanması için gerekli irade, sadrazam tarafından yazılan arz tezkiresi üzerine, 29 Aralık 1890 tarihinde çıkmıştır.³⁷ Mehmed Eşref Bey, "*işden el çektilerile*" taht-ı mahkemeye alınmış, yapılan yargılama sonrasında memuriyetine iade edilmiş ve tekrar Uşak'a gönderilmiş, yerine kaymakamlığı vekâleten yürüten Reşit Efendi'den görevi devralmıştır. Ancak, hakkında yapılan şikâyetler daha sonra da devam etmiştir.³⁸ Neticede, 27 Ağustos 1888'de, Uşak Kaymakamlığı'na atanan Mehmed Eşref Bey, "*bekâ-yı me'mûrîyeti idâreten ve maslahaten câ'iz olamayacağı*" anlaşıldığından, 2 Ağustos 1892 tarihli irade ile azledilmiş, yerine Çekmece Kaymakamlığı'ndan munfasıl (ayrılan) Hüseyin Hüsnü Bey atanmıştır.⁴⁰

Uşak kaymakamı Şevki Bey ile Tîrîdzâde Mehmed Paşa arasında yaşanan çekişmenin ayrıntıları da, Tîrîdzâde Mehmed Paşa hakkında Uşak köyleri ahalisinden 45 kişinin Yıldız Saray-ı Hümayûnu'na şikâyetleri üzerine yapılan tahkikâttan ayrıntılı olarak tespit edilebilmektedir. Tîrîdzâde Mehmed Paşa, kaza köylerinin aşarını toptan denilecek derecede iltizama almış, köylülere gadr

³³ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

³⁴ BOA. DH. MKT. 1586 / 22, 21 Ocak 1889 / 19 Ca 1306.

³⁵ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

³⁶ Bu konuda bkz. BOA. ŞD. 1549 / 51, Hüdavendigar 2 / 394, 28 Ekim 1890 / 14 Ra 1308; BOA. İrade, Dâhiliye, 91327, 7 Şubat 1890 / 16 C 1307.

³⁷ BOA. İrade, Şurâ-yı Devlet, 6198, 29 Aralık 1890 / 17 Ca 1308. İrade-i seniyye ile atanan devlet memurlarının adlı muhakemelerinin yapılabilmesi için irade-i seniyye gerekmektedir.

³⁸ BOA. DH. MKT. 1810 / 35, 17 Şubat 1891 / 8 B 1308; BOA. DH. MKT. 1967 / 66, 29 Haziran 1892 / 3 Z 1309.

³⁹ BOA. İrade, Dâhiliye, 85767, 27 Ağustos 1888 / 19 Z 1305.

⁴⁰ BOA. İrade, Dâhiliye, 28, 2 Ağustos 1892 / 8 M 1310. Mehmed Eşref Bey, kısa süre sonra arzıhal vererek, kendisine mazuliyet maaşı tahsis edilmesini istemiştir (BOA. DH. MKT. 337 / 57, 28 Ocak 1895 / 1 Ş 1312).

ve mezâlim ve teaddiyâtta bulunmuş, bunun üzerine ahali tarafından üst mercilere şikâyetlerde bulunulmuş; ahali, mülklerini Tîrîdzâde Mehmed Paşa'ya terke mecbur olduklarını, bu sebeple kendilerine iskân olunmaları için uygun bir yer gösterilmesini istemiştir.⁴¹ Bunun üzerine, gereğinin yapılması, yani “*tedâbir-i seri'a ittihâzıyla bu gibi şey'lerin her bâlde önünün alınması ve mümâileyhin mağdûriyetinden vikâyeleri esbâbının istikmâli ve ne yapıldığının dahi 'arz-ı 'atebe-i uhâ kılınması*” için 10 Eylül 1900 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁴² Akabinde, gereği Hüdevendigâr Vilâyeti'ne bildirilmiş ve gerekli tahkikât yapılmıştır. Tahkik memurunun mahallinde yaptığı soruşturma neticesinde, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın kaza aşarını toptan iltizama alarak köylülere gadr ve mezâlimde bulunduğu, çoğunun mallarını haksız yere zabta kadar ileri giderek, sefâlete duçar olmalarına sebep olduğu, kendisine müracaat eden ihtiyaç sahibi ahaliye fâhiş fiyatla çürük zahire dağıttığı, köylülerin palamutlarını cebren aldığı, palamutlarını ayıklatmak için cebren istihdam ettiği ameleye ücret yerine çürük zahire verdiği, hükümet tarafından intihab olunan muhtara, menfaat-ı zatiyyesine hizmet etmediği için eski muhtarı teşvik ederek resmî muhtarlık mührünü teslim ettirmediği, böylece hükümet işlerine müdahale ettiği anlaşılmıştır.⁴³ Tahkikât esnasında, ayrıca kaymakam Şevki Efendi'nin zahire dağıtmak için köylerde bulunduğu sırada, Tîrîdzâde Mehmed Paşa aleyhinde ahaliyi ve bazı ileri gelenleri şikâyet arzıhalleri düzenlettiği, Uşak Ziraat Bankası muhasebe kâtibi Hakkı Efendi'yi de, emrine süvari tahsildârı Ahmed Çavuş'u vererek Mehmed Paşa aleyhinde bazı kimseleri şikâyet için teşvik ettirdiği anlaşılmıştır.⁴⁴ Yine, tahkikât sonucunda, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın da, Uşak kaymakamı Şevki Efendi aleyhinde ahaliyi teşvik ve tahrik ile umûmî mahzarlar düzenlettiği ve şikâyetlerde bulunmalarını sağladığı tespit edilmiştir.⁴⁵

⁴¹ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 46.

⁴² BOA. İrade, Husûsî, 38, 10 Eylül 1900 / 15 Ca 1318.

⁴³ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 25.

⁴⁴ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 65; lef 26; BOA. DH. MKT. 699 / 32, 30 Nisan 1903 / 2 S 1321.

⁴⁵ “İşbu müzekkere-i ‘âlileri serâpâ mütâla’a olundu. Muhtâcîn-i zîrâ’a zabîre tevzî’i târîh ve zamânını bilmediğim gibi tazyî’ idilen evrâkdan dahi ma’lûmâtım olmayub tevzî’e dahi kimin gidüb gitmediğini iştmiş olsam bile batırımda değildir. Yalnız batırımda kalan cibeti var ise o da tahmînen altı yedi mâh evvel bir kere Meclis-i İdâre’ye varmış idim. Esnâ-yı mükâlemede Kâymakâm-ı Kazâ ‘izzetlî Şevki Beğ Efendi tarafından fâziletlî Hâkîm Efendi’yle kendüleri haklarında sa’âdetlî Mehmed Paşa hazretleri tarafından ‘aleyhlerine mahzar tertib idrilmekte olduğunu beyân buyurdular. Dâ’iriz de bu haberin aslı olmayub hilâf olarak me’mûrîn ile eşraf-ı mahallîyyeyi yekdiğerine düşürmek üzere paşa-yı müşârinileyhe isnâd idildiği cevâben ‘arz idilmiş ise de Hâkîm Efendi ‘aleyhinde tertib idilen şikâyetin eseri zühûr itdi. Bu bâbda deverân iden söz sahibidir. Fakat bizim ‘aleyhimizde tertib idilen şikâyet mahzarının henüz eseri zühûr itmemiş ise de her ikimiz ‘aleyhindeki şikâyet tertib idildiğine kana’at bâsıl olmaktadır. Ma’amâfih Kaymakam Beğ Efendi Hazretleri dâ’irlerine bitâben buyurdular ki Mehmed Paşa Hazretlerine söyle me’mûrîn-i hükûmet ‘aleyhinde böyle mahzar ve mazbata-ı umûmiyye tertib ve tanzîmiyle iştiğâl ider ise hakkında mezâbir olacağını kendüsüne nasîhat ve beyânâtta bulunasın didi (BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 65; lef 33, lef 35).

Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın kaza kaymakamları Mehmed Eşref ve Şevki Beyler'le yaşadığı çekişmelerin temel sebeplerinin, kendisinin köylülere yaptığı haksızlıklar ve hazineye uğrattığı zararlar olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu durum karşısında kaymakamlar devreye girmişler, yaptığı haksızlıkları önlemeye çalışmışlardır. Bunun üzerine de, kaymakamlar hakkında asılsız iddialara yer verilerek, şikâyetlerde bulunulmuştur. Bu şikâyetlerde, Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın da bizzat müdahil olduğu anlaşılmaktadır. Neticede, yapılan idarî ve adlî tahkikâtlardan kaymakamların suçsuz oldukları anlaşılmıştır.

Tirîdzâde Mehmed Paşa, 1876/1293 senesinde köylülerin zahireye olan ihtiyaçlarını ifade etmek için 15-20 refikiyle beraber daire-i hükümete giderek, bazı tecavüzkârâne hakeretlerde bulunması sebebiyle yanındakilerle birlikte altı ay hapse mahkûm edilmiş ve cezasını hapisshanede yatarak çekmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın sabıkalı olduğu da görülmektedir.

Tirîdzâde Mehmed Paşa, ekonomik gücünün de etkisiyle gerek devlet memurları, gerek köylüler nezdinde büyük bir nüfûza sahipti. Nitekim haksızlıkları sebebiyle yapılan şikâyet üzerine icra edilen tahkikâta ifadesi alınan Tatarlı köyünden muhtar Ahmed;

*“Beş oğlum var. Tarladan ma'âdâ korum kalmadı. Kime söyleyeceğimi ve kime 'arz-ı bâl ideceğimi bilemiyorum. Başka ne olacak, Allah Paşa'yı bize zulm olarak virmiş. Bu bize kâfîdir”*⁴⁸; *“ahâliiden biri şöyle böyle diyecek olsa, işte kaymakam orada, var git, şikâyet it. Ona itmez isen Allah'a şikâyet it diyerek koğar ve alacağımı alır”*⁴⁹ derken yine aynı köyden Sipahioğlu Şerif;

“Evet, biz çekdik. Mehmed Paşa'nın hakkında olub zulm ve gadrinden iştikâ itmek maksadıyla komşular ile böyle bir telgraf yapıb 'atebe-i uhya'ya çekdik. Çünkü Paşa'yı mümâileyhin zulm ve hayfâsı tahammül olunmaz derecelere geldi. Ben üç yüz dört senesi muhtâr idim. Bizim köyün a'sârını almış idi. İtdiği zulm ve gadri ta'rîf olunmaz.

⁴⁶ II. Abdülhamid Dönemi'nde kaymakamlar ve mal müdürleri ile eşrâfın sık sık karşı karşıya geldiği görülmektedir. Bunun temel sebepleri; eşrâfın ahaliye çeşitli sebeplerle haksızlık yapması, ahalinin vergilerini vermekte güçlük çekmesi ve hazinenin zarara uğramasıdır. Buna dair dönemin mülki idarecilerinin tespitleri de bulunmaktadır. Nitekim Uşak Kaymakamlığı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen iki kıta tahrirâtta; *“müte'effizîn ve mütemevvîlînin metâlib-i şabsîyyelerinden dolayı mahsûlâtın idrâkîni müte'âkib kurâyâ çıkararak envâ'-ı te'addiyât ile istîfâ-yı matlûba kıyâm itmede ve ahâlî-i mükellefeyi teklîfât-ı emrîyyesini ifâdan 'âciz bırakmakda olduklarından”* şeklinde ifadelerle yer verilmekte ve *“müte'effizînin metâlib-i vâkı'alarından dolayı matlûbât-ı bazînenin te'hîr-i tahsîline ve mükellefin baklarında zulm ve itisâf gibi yolsuzluğa mahall kalmamak üzere bir tedbîr ittîbâz ve icrâsı lüzûmı beyân”* olunmaktadır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti tarafından tüm vilâyetlerdeki mülki görevliler, gereğini yapmaları için ikaz edilmişlerdir (BOA. DH. MKT. 754 / 53, 25 Ağustos 1903 / 1 C 1321).

⁴⁷ BOA. ŞD. 1593 / 15, Hüdavendigâr 4 / 555, 20 Ağustos 1905 / 18 C 1323.

⁴⁸ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 21.

⁴⁹ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 11.

Hâsılâtımızın a'sârını değil, nısfını da değil, heman üçde ikisini alıyordu. Komşumuzdan biri şikâyet ideceğini söylediğinde benden kaymakama şikâyet olmaz, var Allah'a şikâyet it deyi koğdu. Fî'l-hakîka merkûm kaymakama şikâyet itdiyse de haydi oğlum uzlaşmış dinildi. Üç yüz altı senesi köyümüzün palamutlarını dörder mecâdiyeye aldığı hâlde bi'l-âhire ba'zılarına kırk ba'zılarına elli altmışdan virdi. El-ân palamutlarımızı alır ve istediği fi'âtıdan defterine kayd idüb, daha şu kadar borcunuz var diyerek hiçbir sene hisâb görmez. Borcunuza bedel diyerek palamut ve tarlalarımızı zıbt ider. Kadınlarımızı yevmiye kırk pâre ile palamut ayıklatmasında istihdâm ider. Mukâbilinde beş pâre bile vermeyüb eyüsü satıldıktan sonra kalmış olan anbâr altı çürük ve tozlu ve kurtlu zahîresini bize râ'îcin bir misli fazlası virir"⁵⁰ demektedir.

Karabedirler köyünden Çerçioğlu Ali de, "Doğrusu Efendim Mehmed Paşa'dan muhtâr ve sâ'irleri korkuyorlar. Bu büyük âdemdir. Kaymakam da, kadı da, hepsi odur. Bizî sonra buradan sürdürür, yaşatmaz diyerek mübâhaleme cesâret idemediler. İşte mübâhalemediklerinin esbâbi ve doğrusu budur.

Evet, bu telgraf Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın mezâlim ve te'addiyâtını şerket-me'âh efendimize 'arz itmekden ibâret idi. Zirâ Paşa'nın elinden görmediğimiz zarar ve ziyân kalmadı. Geçen seneler köyümüzün palamutlarını alub, bir mikdârını borcumuza mahsûb itdikden sonra mütebâkâsini dahi virgülerimize yatıracağını söyleyüb, kâffesini topladı. Bi'l-âhire hükûmet tarafından tahsîl me'mûrları gelüb ne kadar esyâ ve hayvânâtımız var ise zıbt itdiler. Biz virgümüzün Paşa tarafından virileceğini söyledik. Paşa tarafından öyle bir virgü yatırılmadığı bildirildiğinden Paşa'ya mürâca'at itdik ise de ben borcunuz için aldım, virgünüze ne karışırım diyerek bizî koğdu. Palamutlarımızı tartarken yüz okka olan palamutu elli ve belki daha dún olarak geçirir ve bunu gözümüz önünde icrâ' ider ise de kendüsüne bir şey' söyleyemediğimizden çâresiz sükût idüb, insâfına bırakırız. Zahîremizi elimizden alub, kış mevsimi zahîremiz kalmyacağı cibetle kendüsüne mürâca'at ideriz. İhtiyâcımızı bildiği hasebiyle pazarda zahîrenin râ'îci yigirmi beş ise o kırkdan hisâbımıza geçirir. Alırken de kırk pâreye alır. Köyümüzün a'sârı emâneten idâreden kalmalıydı. Her sene a'sârını alır. 'Öşür diye ahâliye müstereken taksîm eyler"⁵¹ demekte ve devamla,

"Umûm köylü Paşa'ya borçludur. Bunun için sâ'ir tüccâr da bu köy Paşa'nın ve Paşa'ya borçludurlar diyerek bize zahîre virmezler ve almazlar. Zâten başka bir tüccâr ile alış veriş idecek olsak derhâl bir sebep bulub, bir da'vâ açar ve o kimseyi mahv ider gider. Bunun için bu gibi şey'lere kim cesâret ider. Köylüler 'indeinde hükûmet, kaymakam, kadı hep Paşa'dır. İsteddiğini yapar. İsteddiği me'mûrları 'azl ider. Hütlâsa Paşa'dan korkmamak köyden çıkub gitmek dimekdir."⁵² şeklinde Tirîdzâde Mehmed Paşa hakkında şikâyet-âmiz ifadelerde bulunmaktadır.

Uşak kazası köylülerine ait bu ifadeler, Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın olumlu işlevleri yanında, menfi icraatlarını da açıkça göstermektedir. Ayrıca bu ifadeler,

⁵⁰ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 11.

⁵¹ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 10.

⁵² BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 10.

kendisinin ahali tarafından nasıl algılandığını, köylüler tarafından nasıl görüldüğünü göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Yine bu ifadeler, eşrâfın taşradaki etkinliğini ve Osmanlı merkezîyetçiliğinin sınırlarını tespit bakımından da önemli ipuçları vermektedir.

Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın Fabrikatör ve Girişimci Kimliği

Tirîdzâde Mehmed Paşa, aynı zamanda bir fabrikatördü. XIX. Yüzyıl sonunda kasabada iplik fabrikası kurmaya teşebbüs eden mahallî tüccarlardan biriydi. Kurucuları arasında yer aldığı fabrikanın sair ortakları Hamzazâde Hüseyin Hüsnü Efendi, Hamzazâde Ahmet Ağa ve Hacı Gedikzâde Hacı Hâfız Mustafa Efendi'ydi.⁵³ Tirîdzâde Mehmed Paşa, Uşak dışında, Afyon Karahisar-ı Sahib'te de bir iplik fabrikası kurdu.

Tirîdzâde Mehmed Paşa, 1907 yılında, Uşaklı on sekiz halı tüccarıyla birlikte Uşak Osmanlı Halı Ticarethânesi Şirket-i Millîsi'nin kurulmasına da öncülük etti.⁵⁴ The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Limited/Şark Halı Kumpanyası/İzmir Halı Sendikası'nın oluşturduğu tröste karşı mukavemet gösterdi. Kumpanyanın gönderdiği boyalı fabrika iplerinin Uşak kasabasına girişine, kaymakam ve belediye başkanı ile birlikte engel olmaya çalıştı.⁵⁵ Bu konuda İstanbul'a şikâyetlerde bulundu. İlgili malların kasabaya girişinin

⁵³ Kurucuları arasında yer aldığı fabrikanın tesis süreciyle ilgili olarak bkz. *Ahenk*, 3532, 29 Şubat 1908 / 26 M 1326; BOA. ŞD. 1576 / 11, Hüdavendigâr 3 / 764, lef 7, lef 9; BOA. İrade, TNF. 7, 24 Ağustos 1900 / 27 R 1318, lef 3; BOA. BEO. NGG. 112515, 11 Haziran 1900 / 29 Mayıs 1316; BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 37, 15 Temmuz 1900 / 2 Temmuz 1316; BOA. BEO. NGG. 115603, 29 Ağustos 1900 / 16 Ağustos 1316; BOA. ŞD. 1217 / 2, Ticaret 3 / 226, 14 Haziran 1901 / 26 S 1319; BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 10, 16 Nisan 1901 / 3 Nisan 1317; BOA. İrade, Rüsûmât, 6, 4 Temmuz 1901 / 17 Ra 1319; BOA. BEO. NGG. 126421, 8 Temmuz 1901 / 25 Haziran 1317; *Ahenk*, 3227, 28 Şubat 1907 / 15 M 1325; BOA. ŞD. 1224 / 36, Ticaret 3 / 887, 8 Ağustos 1907 / 28 C 1325; BOA. İrade, Rüsûmât, 11, 13 Kasım 1907 / 7 L 1325; BOA. BEO. NGG. 238982, 18 Kasım 1907 / 5 Teşrin-i sâni 1323; BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 17, 17 Mayıs 1907 / 4 Mayıs 1323; *Ahenk*, 3497, 19 Ocak 1908 / 15 Z 1325. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Bıray Çakmak, "XX. Yüzyıl Başında Uşak'ta Kurulan İp Fabrikaları", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt I, Sayı II, Uşak, 2010, s. 41-58; Sadiye Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci", *Belleten*, Cilt LXXI, Sayı 260, Ankara, 2007, s. 65-97; Donald Quataert, "Machine Breaking and the Chancing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1914", *Journal of Social History*, Spring, 1986, pp. 473-489; Donald Quataert, "The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914)", *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, The ISIS Pres, Istanbul-Washington-Paris, 1990, pp. 85-91.

⁵⁴ *Ahenk*, 3307, 2 Haziran 1907 / 20 R 1325.

⁵⁵ BOA. İrade, Husûsî, 30, 17 Mart 1908 / 13 S 1326, lef 1 / 1.

engellenmesini, halı imalatçılarının ihtikârattan korunmasını istedi.⁵⁶ Bu konuda yoğun bir çaba harcadı.

Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın Yardımsever Kimliği ve II. Abdülhamid Tarafından Taltifatı

Tirîdzâde Mehmed Paşa, kaza dâhilindeki muhtelif hizmetleri sonucunda II. Abdülhamid tarafından çeşitli rütbe ve nişanlarla taltif edildi. Hakkında şikâyetlere konu olan menfi işlevleri yanında, ahaliye çeşitli hizmetlerde bulundu. “*Uşak kasabasının mütehayyızân-ı ahâlisinden Tirîdzâde Mehmed Paşa*”, 500 Lira’dan fazla masraf yaparak, “*Uşak Kasabası ortasında mükemmel ve muntazam bir ibtidâî mektebi ile yıllık geliri mu’alliminin vazîfesine karşılık olmak üzere mekteb yanında Beledî Dâ’iresi inşa*” ettirdi.⁵⁷ Bunun üzerine, Hüdevandigar Vilâyeti, “*hıdmetine mükâfaten uhdesine rütbe-i sâlise tevcihiyle taltif*” edilmesini, Maarif Nezâreti’ne bildirdi. Maarif Nezâreti de, “*ma’ârif-i mahallîyenin terakkîsi hakkında ağa-yı mümâileybin bu sûretle ibrâz eylediği hüsn-i hıdmeti hakîkaten şâyân-ı takdîr*” buldu.⁵⁸ Sadrazam Kamil Paşa’nın tezkire-i sâmiyyesi üzerine 13 Ocak 1888 tarihli irade ile Tirîdzâde Mehmed Paşa’ya *rütbe-i sâlise tevcih* edildi.⁵⁹ Kasabanın su ihtiyacının temininde de önemli hizmetlerde bulundu. Tirîdzâde Mehmed Paşa, Sultan İbrahim Han’ın, Hanya’da ihyâkerdesi olan Hünkâr Câmi-i Şerîfi’ne âlâ cins bir halı ve mihrâbına kıymetli bir seccade imal ve ihdâ etmiştir. Bu “*hıdmet-i hamîyyet-kârânesinden dolayı bâ’iz olduğu sâniye rütbesinin sınıf-ı mütemâyize terfi*” Girid Vâli Vekâleti’nin tahrîrâtı üzerine 21 Haziran 1892 tarihli irade ile uygun bulunmuştur.⁶⁰ Kendisine, 23 Mayıs 1894 tarihli irade ile terfien *mîr-i mîrânlık* rütbesi verildi.⁶¹ Tirîdzâde Mehmed Paşa’ya, 28 Temmuz 1896 tarihli irade ile de “*üçüncü rütbeden nişân-ı zî-şân-ı mecîdî*” ihsan buyuruldu.⁶² 26 Haziran 1905 tarihli iradeyle ise “*hükûmete müte’allik husûsâtta ibrâz eylediği hıdemât-ı mahdûhasına mebnî*”, kendisine ikinci rütbeden mecîdiye Osmanî nişanı verildi.⁶³ Bu taltifler, şüphesiz II. Abdülhamid’in eşrâfî sisteme entegre etmeyi ve olumlu işlevlerini ödüllendirmeyi amaçlayan siyasetinin somut tezahürleri niteliğindeki ve Tirîdzâde Mehmed Paşa’nın olumlu işlevlerine işaret etmekteydi.

⁵⁶ BOA. BEO. NGG. 218770, 27 Eylül 1906 / 14 Eylül 1322.

⁵⁷ BOA. İrade, Dâhiliye, 83344, 13 Ocak 1888 / 28 R 1305, lef 1.

⁵⁸ BOA. İrade, Dâhiliye, 83344, 13 Ocak 1888 / 28 R 1305, lef 1.

⁵⁹ BOA. İrade, Dâhiliye, 83344, 13 Ocak 1888 / 28 R 1305, lef 1.

⁶⁰ BOA. İrade, Dâhiliye, 100382, 21 Haziran 1892 / 25 Za 1309.

⁶¹ BOA. İrade, Taltifat, 35, 13 Mayıs 1895 / 18 Za 1312.

⁶² BOA. İrade, Taltifat, 31, 28 Temmuz 1896 / 17 S 1314.

⁶³ BOA. İrade, Taltifat, 51, 26 Haziran 1905 / 22 R 1323.

Tirîdzâde Mehmed Paşa, kurulan çeşitli komisyonlarda, meclislerde üyelik görevlerinde de bulundu. Bu bağlamda, Ma'ârif Komisyonu'nda⁶⁴, Vesâit-i Nakliye-i Askeriyye Komisyonu'nda⁶⁵ ve kaza idare meclisinde aza olarak yer aldı.⁶⁶ Ayrıca, Uşak Belediye Başkanlığı yaptı.⁶⁷ Doğal afetler sonrasında, özellikle 1894 yangını sonrasında, kurulan tehvîn-i ihtiyaç komisyonlarında başkan olarak bulundu ve afetlerin yönetiminde önemli görevler ifa etti.⁶⁸ Bu komisyonlarda görev alması, bir taraftan devletin, gücünden faydalandığını gösterirken, diğer taraftan kendisinin, nüfûzunu göstermek ve idame ettirmek için fırsatları kullanmaktan kaçınmadığını işaret etmektedir.

Bu olumlu işlevleri yanında Tirîdzâde Mehmed Paşa, köylülerin sermaye gereksiniminin Ziraat Bankası tarafından karşılanması için de çeşitli girişimlerde bulundu. Köylülere banka aracılığıyla verilen kredilerin yetersiz olduğunu ifade etti. Kendilerine daha fazla kredi verilmesini istedi.⁶⁹ Sair konularda da ahalinin isteklerini ilgili mercilere bildirdi.⁷⁰ Böylece, ahalinin sorunlarını dile getiren, İstanbul'a ileten mahallî bir ileri gelen olarak sosyal sorumluluklarını yerine getirdi.

Sonuç

Tirîdzâde Mehmed Paşa, II. Abdülhamid Dönemi'nde, Uşak kazasında önemli müspet ve menfî işlevler yerine getirdi. Zenginliğinin temel kaynağını, ticaretten ve iltizamdan elde ettiği gelirler teşkil etti. Mahallî ve bölgesel ticaret sayesinde iktisadî gücünü hızla arttırdı. İzmir'deki İngiliz ticaretevleri ile sözleşmeler yaparak, kendilerine önemli miktarlarda mal temin etti. İngiliz tüccarlar da, bu malları uluslararası piyasalara pazarladılar. Şüphesiz, İngiliz tüccarlar, Tirîdzâde Mehmed Paşa'dan daha fazla kâr elde ettiler. Tirîdzâde

⁶⁴ 1892-1893 / 1310 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 198; 1893-1894 / 1311 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 196; 1894-1895 / 1312 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 263; 1895-1896 / 1313 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 323; 1896-1897 / 1314 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 257; 1897-1898 / 1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 247.

⁶⁵ 1893-1894 / 1311 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 198.

⁶⁶ "Uşşâk'da Tirîdoğlu Mehmed Ağa'nın sui'hâl ve hareketi ve fukarâ-yı ahâlî hakkında vukû' bulan mu'âmele-i nâ-marziyyesi ma'lûm iken bu kere hilâf-ı nîzâm meclis-i idâreye a'zâ ta'yîn idildiğinden" (BOA. DH. MKT. 2034 / 111, 25 Aralık 1892 / 5 C 1310).

⁶⁷ 1885-1886 / 1303 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 302.

⁶⁸ *Hizmet Gazetesi*, 780, 18 Eylül 1894 / 17 Ra 1312; BOA İrade, Dâhiliye, 39, 26 Ocak 1895 / 29 B 1312. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, 15, Ankara, 2011, s. 69-70.

⁶⁹ BOA. BEO. NGG. 243468.

⁷⁰ BOA. BEO. VGG. 187950.

Mehmed Paşa da, bu ticaretten önemli kârlar temin etti. Tâcir sıfatı ile mültezim sıfatı arasında sıkı bir bağ vardı. Mültezim olarak iltizam ettiği aşarı nakde çevirmek zorundaydı. Bu ise, kendisini doğal bir tüccar konumuna getiriyordu. Nitekim, o da, iltizamını aldığı köylerin aşarını ticaret sayesinde nakde çevirdi ve bundan büyük kârlar elde etti. Bu iki kanaldan elde edilen zenginliğe, olaganüstü şartları beraberinde getiren ve fırsat anlarını oluşturan kuraklıklar da ciddî katkılarda bulundu. Tîrîdzâde Mehmed Paşa, bu fırsatları lâyıkıyla kullandı. Zenginliğine zenginlik kattı.

Bu servet edinme sürecinde Tîrîdzâde Mehmed Paşa, mülkî idarecilerle ciddî ihtilaflara düştü. Kaymakamlar ve mal müdürleri, halkın şikâyetleri üzerine mallarına el koydular ve yaptığı haksızlıkları önlemeye çalıştılar. Bunun üzerine Tîrîdzâde Mehmed Paşa, mahallî idareciler aleyhinde şikâyetlerde bulundu. Ahaliyi de, mülkî idareciler aleyhinde toplu şikâyetle bulunmaları için tahrik ve teşvik etti. İdareciler aleyhinde umumî mahzarlar düzenletti. Bu şikâyet mahzarlarının da etkisiyle merkezî idare, mahallî idarecileri olan kaymakamlarını ve mal müdürlerini azletmek zorunda kaldı. En azından, azillerinde bu şikâyetler de etkili oldu.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, aynı zamanda iktisadî değişimde olumlu işlevler ifa etti. O, XX. yüzyıl başında Uşak kasabasında tesis edilen iplik fabrikalarından birinin kurucuları arasında yer aldı. Kasabadaki diğer halı tüccarlarıyla birlikte halıcılık sektöründeki ilk anonim şirketin, Uşak Osmanlı Halı Ticarethânesi Şirket-i Millîsi'nin kurucuları arasında bulundu.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın mal varlığının nitelik ve niceliğini tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte önemli miktarda menkûl ve gayr-ı menkûle sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi, mahallî ve bölgesel ticarî ilişkilere sahip bir tüccar kimliğine sahiptir. Bununla birlikte, genelde, uluslararası ticaret yapmaktan mahrumdur. Ticarî ilişkilerinin, daha ziyade, mahallî boyutta ve toplayıcı merkez İzmir'deki yabancı tüccarlarla söz konusu olduğu görülmektedir. Zira, uluslararası ticaretin vasıta ve vasıflarına sahip değildir. Bu da, dönemin genel bir sorunudur ve mahallî matbuatta eleştirilen bir husustur.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, II. Abdülhamid Dönemi'nde, Uşak'taki en önemli sivil kişilerden biridir. Bunu da, yerine getirdiği işlevlerini dikkate alarak söylemek mümkündür. Mal varlığını tam olarak tespit etmek mümkün olamadığı için servetinin ne kadarını, Uşak ahalisi yararına sarf ettiğini ortaya koymak güçtür. Bununla birlikte, Uşaklılar yararına yaptığı bazı hizmetleri tespit edilebilmektedir. Nitekim, ahali için okul ve belediye dairesi gibi binalar inşa ettirmiştir. Kasabanın su ihtiyacının karşılanmasında önemli miktarlarda harcamalar yapmıştır.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın, mal varlığı ve nüfuzu ile kazanın iktisadî olduğu kadar, idarî işlerine de yön veren, merkezle ilişkilerde aracı rolünde

bulunan, kâh merkezin taşradaki işlerinde yardımcısı, kâh muhalifî ve muarızı olarak işlevleri dikkate alındığında önemli bir grubu, mahallî bir burjuvaziyi temsil ettiği söylenebilir. Bununla birlikte, kendisi için burjuvazi nitelemesini kullanırken dikkatli olmak zarureti vardır. Zenginlik kaynaklarından birini ticaretin oluşturması, burjuvazinin genel nitelikleriyle örtüşmekle birlikte, mahrumiyetlere de sahiptir. Yaşadığı dönem dikkate alındığında, şartlar da lehindedir. Zira, Tanzimat öncesinin müsâdere sistemi, artık söz konusu değildir. Devlet, zenginleşen bir zümrenin, halka zulm etmemek ve kanunlarınizâmlar dâhilinde hareket etmek şartıyla varlığından memnundur. II. Abdülhamid idaresi; iç ve dış ticaret ile sanayileşmeyi teşvik etmekte, özel teşebbüsün gelişmesini desteklemektedir. İktisadî ve ticarî hayat, normal şartlarda, *serbestî-i say* ve *'amel kâ'ide-i merriyyesince* devam etmektedir.

Kısaca Tîrîdzâde Mehmed Paşa, II. Abdülhamid Dönemi'nde Uşak kazasında, müspet ve menfî işlevleri yerine getiren, eşraftan en önemli figür olarak tarihteki yerini almıştır.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâret Gelen-Giden Defterleri Belgeleri

BEO. NGG. 112515, 11 Haziran 1900 / 29 Mayıs 1316; BEO. NGG. 115603, 29 Ağustos 1900 / 16 Ağustos 1316; BEO. NGG. 126421, 8 Temmuz 1901 / 25 Haziran 1317; BEO. NGG. 218770, 27 Eylül 1906 / 14 Eylül 1322; BEO. NGG. 238982, 18 Kasım 1907 / 5 Teşrîn-i sâni 1323; BEO. NGG. 243468.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Vilâyet Gelen-Giden Defterleri Belgeleri

BEO. VGG. 187950.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâretler Gelen-Giden Defterleri

BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 10, 16 Nisan 1901 / 3 Nisan 1317; BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 17, 17 Mayıs 1907 / 4 Mayıs 1323; BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 37, 15 Temmuz 1900 / 2 Temmuz 1316.

Dâhiliye Nezâreti Mektûb Kalemî

DH. MKT. 1498 / 80, 3 Nisan 1888 / 21 B 1305; DH. MKT. 699 / 32, 30 Nisan 1903 / 2 S 1321; DH. MKT. 337 / 57, 28 Ocak 1895 / 1 Ş 1312; DH. MKT. 1810 / 35, 17 Şubat 1891 / 8 B 1308; DH. MKT. 1967 / 66, 29 Haziran 1892 / 3 Z 1309; DH. MKT. 1586 / 22, 21 Ocak 1889 / 19 Ca 1306; DH. MKT. 754 / 53, 25 Ağustos 1903 / 1 C 1321; DH. MKT. 2034 / 111, 25 Aralık 1892 / 5 C 1310.

İrade, Dâhiliye

İrade, Dâhiliye, 39, 26 Ocak 1895 / 29 B 1312; İrade, Dâhiliye, 83344, 13 Ocak 1888 / 28 R 1305; İrade, Dâhiliye, 28, 2 Ağustos 1892 / 8 M 1310; İrade, Dâhiliye, 85767, 27 Ağustos 1888 / 19 Z 1305; İrade, Dâhiliye, 100382, 21 Haziran 1892 / 25 Za 1309; İrade, Dâhiliye, 91327, 7 Şubat 1890 / 16 C 1307.

İrade, Husûsî

İrade, Husûsî, 30, 17 Mart 1908 / 13 S 1326; İrade, Husûsî, 38, 10 Eylül 1900 / 15 Ca 1318.

İrade, Meclis-i Mahsûs

İrade, Meclis-i Mahsûs, 5328, 22 Eylül 1891 / 17 S 1309.

İrade, Rûsûmât

İrade, Rûsûmât, 11, 13 Kasım 1907 / 7 L 1325; İrade, Rûsûmât, 6, 4 Temmuz 1901 / 17 Ra 1319.

İrade, Şûrâ-yı Devlet

İrade, Şûrâ-yı Devlet, 6198, 29 Aralık 1890 / 17 Ca 1308.

İrade, Taltifât

İrade, Taltifât, 31, 28 Temmuz 1896 / 17 S 1314; İrade, Taltifât, 35, 13 Mayıs 1895 / 18 Za 1312; İrade, Taltifât, 51, 26 Haziran 1905 / 22 R 1323.

İrade, Ticâret ve Nâfi'a

İrade, TNF. 7, 24 Ağustos 1900 / 27 R 1318.

Meclis-i Vûkelâ Mazbataları

MV. 27 / 69, 19 Ocak 1888 / 5 Ca 1305; MV. 67 / 46, 17 Eylül 1891 / 12 S 1309.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

ŞD. 1217 / 2, Ticaret 3 / 226, 14 Haziran 1901 / 26 S 1319; ŞD. 1224 / 36, Ticaret 3 / 887, 8 Ağustos 1907 / 28 C 1325; ŞD. 1576 / 11, Hüdavendigâr 3 / 764; ŞD. 1549 / 51, Hüdavendigâr 2 / 394, 28 Ekim 1890 / 14 Ra 1308; ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321; ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 4 Eylül 1895 / 14 Ra 1313; ŞD. 1593 / 15, Hüdavendigâr 4 / 555, 20 Ağustos 1905 / 18 C 1323; ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

Yıldız, Perâkende Evrâkı, Komisyonlar Maruzâtı

Y. PRK. KOM. 6 / 33, 18 Ocak 1888 / 4 Ca 1305.

Uşak Şerriyye Sicilleri (UŞS)

8288, s. 45, 19 Şubat 1869 / 7 Za 1285; 8288, s. 46.

b. Gazeteler

Hizmet Gazetesi, 780, 18 Eylül 1894 / 17 Ra 1312.

Ahenk Gazetesi, 3227, 28 Şubat 1907 / 15 M 1325; Ahenk Gazetesi, 3497, 19 Ocak 1908 / 15 Z 1325; Ahenk Gazetesi, 3532, 29 Şubat 1908 / 26 M 1326; Ahenk Gazetesi, 3307, 2 Haziran 1907 / 20 R 1325.

c. Salnameler

1885-1886 / 1303 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1892-1893 / 1310 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1893-1894 / 1311 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1894-1895 / 1312 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1895-1896 / 1313 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1896-1897 / 1314 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1897-1898 / 1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi.

Kitap ve Makaleler

- AHMED CEVDED PAŞA (1309) *Tarih-i Cevdet*, Cilt 12, Dersaadet.
- AKDAĞ, Mustafa (1963) Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri. *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 14, s. 51-61.
- AKYILDIZ, Ali (2005) *Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye, İletişim Yayınları*, İstanbul.
- AVCI, Yasemin (2010) *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- BARNES, John Robert (1987) *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, E. J. Brill, Leiden, New York, Kobenhavn, Köln.
- BEYHAN, Mehmet Ali (1999) Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler “Vak'a-yı Hayriyye”, *Osmanlı*, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 258-272.
- CLAY, Christopher (1994) The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914, *International Journal of Middle East Studies*, 26, pp. 589-614.
- ÇADIRCI, Musa (1997) *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÇADIRCI, Musa (2007) *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Tülay Ercoşkun (Ed.), İmge Kitabevi, Ankara.
- ÇAKMAK, Biray (2010) XX. Yüzyıl Başında Uşak'ta Kurulan İp Fabrikaları, *Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt I, Sayı II, Uşak, s. 41-58.
- ÇAKMAK, Biray (2011) Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, 15, Ankara, s. 63-90.
- DAVISON, Roderic H. (2004) Osmanlı İmparatorluğu'nda Elektrikli Telgrafın Kurulması, *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, s. 193-231.
- DAVISON, Roderic H. (2005) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- DEVELİOĞLU, Ferit (2010) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Düstur*, 1. Tertib, 1. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289.
- ELDEM, Edhem (1999) *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul.
- ERGENÇ, Özer (1982) Osmanlı Klasik Dönemindeki “Eşraf” ve A’yan” Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul, s. 105-118.
- FINDLEY, Carter V. (1986) The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center, *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, David Kushner (Ed), Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem, E. J. Brill, Leiden, pp. 3-29.

- HATEMÎ, Hüseyin (1985) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, s. 1658-1678.
- HEYD, Uriel (2004) The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II, *The Modern Middle East*, Albert H. Hourani, Mary Wilson, Phillip, Khoury (Eds), I. B. Tauris and Company Limited, New York, pp. 29-61.
- HOURLANI, Albert (1995) Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları, *Ortadoğu'da Modernleşme*, William R. Polk and Richard L. Chambers (Eds), İnsan Yayınları, İstanbul, s. 61-99.
- İNALCIK, Halil (1993) Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 343-359.
- İNALCIK, Halil (2006) Tanzimat Nedir?, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlioğlu (Eds), Phoenix Yayınevi, Ankara, s. 13-35.
- KAÇAR, Mustafa (1995) Osmanlı Telgraf İşletmesi, *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (Eds), IRCICA Yayını, İstanbul, s. 45-120.
- KARADEMİR, Zafer (2011) Sivas Ağa Sınıfının Sosyo-ekonomik Durumuna Dair Bir İnceleme (1780-1831), *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, Sayı 14, Bahar, Ankara, s. 183-210.
- KIRMIZI, Abdülhamit (2010) Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century, *International Journal of Regional and Local Studies*, Vol. 6, No. 1, Spring, pp. 4-19.
- LEVY, Avigdor (1982) Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 3, pp. 227-249.
- MEHMED ESAD EFENDİ (1243) *Üss-i Zafer*, Matbaa-ı Amire, İstanbul.
- NAGATA, Yuzo (1995) The Role of Ayans in Regional Development During the Pre-Tanzimat Period in Turkey: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Akademi Kitabevi, İzmir, pp. 119-133.
- ORTAYLI, İlber (1994) Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, s. 281-334.
- ORTAYLI, İlber (2008) *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1969) XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları, *Abadan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, s. 801-895.
- ÖZKAYA, Yücel (1994) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- PAMUK, Şevket (1990) The Middle East in Nineteenth Century World Trade, *The Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi*, Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch (Eds), The Darwin Press, INC, Princeton, pp. 199-213.

- QUATAERT, Donald (1977) Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908, *Business History Review*, Vol. 51, No. 2, pp. 139-160.
- QUATAERT, Donald (1980) The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914, *International Journal of Turkish Studies*, I.2, pp. 38-55.
- QUATAERT, Donald (1985) 19. Yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 914-916.
- QUATAERT, Donald (1985) Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme, Çev. Ahmet Günlük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, s. 1556-1562.
- QUATAERT, Donald (1986) Machine Breaking and the Chancing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1914, *Journal of Social History*, Vol. 19, No. 3, Spring, pp. 473-489.
- QUATAERT, Donald (1990) The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914), *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox (Eds), The ISIS Pres, İstanbul-Washington-Paris, pp. 85-91.
- QUATAERT, Donald (2004) 19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Eds), Süphan Andıç (Çev.), Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 885-1051.
- SADAT, Deena R. (1972) Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century, *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No. 3 (Sep.), pp. 346-363.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik (1999) *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (2010) *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- SEZER, Hamiyyet (1997) Yeniçeri Ocağının Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827), *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 30, s. 215-238.
- ŞAHİN, Canay (2003) *The Rise and Fall of An Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: Caniklizâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Degree of Doctor of Philosophy in History, Ankara.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1317) *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet.
- ŞENER, Abdüllatif (1990) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- TUTSAK, Sadiye (2007) Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci, *Belleten*, Cilt LXXI, Sayı 260, Ankara, s. 65-97.
- YORULMAZ, Şerife (1994) *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, T. C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Ek I: Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın babası, Hacı Hâfız Osman Efendi'nin 1869 tarihli terekesinin vârislerini ve vâriselerini gösteren şer'iyye sicili kaydı

Medîne-i Uşşâk maballâtından Cum'a Mahallesi abâlisinden iken bundan âkdem vefât iden Tîrîdoğlu Hacı Hâfız Osman Efendi bin Hüseyin'in verâseti zer'ce-i menkûbe-i metrûkesi Âlîme bint Mehmed ve anası Neslîhân bint Osman ile sulbî kebîr oğulları Mehmed, Hamîd ve sulbî sağır oğulları İhyas ve Hüseyin ve Osman ve sulbiye kebîre kızı A'îşe ve sulbiye sağıre kızı Rukîyye'ye münhasıra idüğü 'inde's-ser'ü'l-enver zâbir ve nümâyân oldukdan sonra sıgâr-ı mezburından İhyas ve Hüseyin'in tesviyye-i umûrlarına kâbel-i şer'den mansûb vasîleri ezkarındâşları Mehmed'in bi'l-asâle ve bi'l-vesâye ve diğere Osman ve Rukîyye'nin keẓâlık tesviyye-i umûrlarına mansûb vasîleri min-kâbelü'l-ümm ceddleri Hacı Mehmed bin Osmanın bi'l-vesâye taleb ve ma'rîfetleri ve ma'rîfet-i şer'le tabrîr ve bi'l-müẓâyede ve bey' olunub beyne'l-verese bi'l-farîzeti's-ser'iyye tevẓî' ve taksîm olunan tereke-i müteveffâ-yı mezburdur ki ber-vech-i âtî zîker ve beyân olunur 7 Zi'l-ka'de sene 85

UŞŞ. 8288, s. 45, 7 Za 1285.

Ek II: Tîrîdzâde Mehmed Paşa'ya rütbe-i sâlise tevcihine dair II. Abdülhamid'in irâde-i seniyyesi

Bâb-ı 'Âlî

Dâ'ire-i Sadâret

Âmedî-i Divân-ı Hümâyûn

Devletlî Efendim Hazretleri

Hüdâvendigâr Vilâyeti dâbilinde kâ'in Uşşâk kasabası vasatında beş yüz lirayı mütecâviz âkeçe sarfıyla mükemmel ve muntazam bir mekteb-i ibtidâî ile vâridât-ı seneviyyesi mu'alliminin vazîfesine karşılık olmak üzere ittisâlinde bir de beledi dâ'iresi inşâ' üdirmiş olduğu vilâyet-i mezkrûden iş'âr olunan kasaba-ı mezkrûre mütebahayyızân abâlisinden Tîrîdzâde Mehmed Ağa'nın şu vechle vukû'a gelan hîdmet-i fütüvvet-kârânesine mükâfâten 'ubdesine rütbe-i sâlise tevcihiyle talîfî busûsuna dâ'ir Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinin teẓkîresi 'arẓ ve takdîm kılınmış olmağla olbâbda her ne vechle irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-müte'allik buyurulur ise mantûke-ı münîfi infâz idileceği beyânıyla teẓkîre-i senâverî terkâm kalındı efendim

Fî 25 Rebî'ü'l-âhîr sene 305 Fî 28 Kânûn-ı evvel sene 303

Sadr-ı â'zam

Kâmil

Ma'rûz-ı çâker-i kemînelerdir ki

Resîde-i dest-i ta'ẓîm olub melfûsıyla manẓûr-ı 'âlî buyurulan işbu teẓkîre-i sâmiyye-i sadâret-penâhîleri üzerine mûcibince irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şeref-müte'allik buyurulmuş olmağla olbâbda emr û fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir

Fî 28 Rebî'ü'l-âhîr sene 305 ve Fî 31 Kânûn-ı evvel sene 303

Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî

Süreyyâ

BOA. İrâde, Dâhiliye, 83344, 28 R 1305.

Ek III: Tîrîdzâde Mehmed Paşa hakkında şikâyetle bulunan köylülerin, tüccarın ifadelerinden ve Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın savunmasından örnekler

Evet, biz bir telgraf çekdik. Bu da Uşşâklî Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın zulmünden feryâd idi. Çünkü Paşa-yı mümâileyh a'sâr alır, köyümüzün mahsûlâtını kâffeten toplar, kadınlarımızı palamutlarının temizletdirilmesi için yevmiyye kırk pâre vermek şartıyla alır. Mu'abharan pâre vermeyüb elinde ve anbârında satılmayub çürümüş ve tozlanmış ne kadar zahîresi var ise ana mukâbil virir. Bir de bâricde râ'ic kaç guruşa ise hemân ann bir mislinin zammıyla virir. Meselâ mısır buğdayı pazarda on, on iki guruş olduğu bâlde mümâileyh paşa yigirmi guruşa virir. Palamutlarımızı bâricden bir tüccâra virdirmeyüb dún bir fiyatla alarak kendi borçlarına mahsûb ider. Hatta virgüye olan borçlarımızı te'diyye imez. Korularımızı ve tarlalarımızı borcumuza mahsûbdur diyerek ucuz ucuz zabt ider. Hülâsa emlâk ve arâzimize sâhib olamadığımız gibi kendilerimizi de usak gibi kullanmakda olduğundan ve 'âdetâ elinde esir kaldığımızdan feryâd iderek telgraf çekdik.

(Tatarlı köyünden Veyselöğlu İbrahim'in ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 11, sahife 16).

Evet, üç ay mukaddem Tîrîdzâde Paşa 'aleyhinde yalnız kendi imzâm ile bir telgraf çekdim. Çünkü üçyüzaltı senesi medyûn bulunduğum onaltıbin guruş Akkaşoğlu'ndan Mehmed Paşa'ya devrolundu. O sene dört me'diyeden yüzseksen kantar palamut ve kırkdokuz dönüm koru ve Akkaşoğlu'na bin guruş masârif viriüb üçyüzdokuz senesi yine dört senelik palamut bâsılâtını virdim. Yine tesviyye-i deyne muvâfık olmadım. Şimdi de kırkebeş dönüm korum ile onaltı dönüm arpalığım paşa-yı mümâileyh tarafından zabt olunub sililmektedir. Hükûmete mürâca'at ediyorum. Bir netice alamıyorum. Mabvoldum, gittim ve mezkûr mülklerinin virgülerini dabi viremeyüb ve virgüsünü de benden alıyorlar ve şimdi de palamutu on, on beş guruşa almaktadır. Ve kimsenin hisâbını görmemekde ve istediklerini muhtâr yapıdurub abâliyi ezdiriyor.

(Tatarlı köyünden Sipahioğlu İbrahim'in ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 11, sahife 19).

Paşa'nın hisâb görmek 'âdeti yoktur. Köyünüzden altmışbin guruş isteyordum, yigirmi binini virdiniz, daba kırkebin guruş isterim deyub gider. Bu fukarânın borcu yoktur dese, ben kimseyi tanımam, siz kendi kendinize hisâb idiüb beyninizde taksîm idiniz dir ve tekdîr iderek gider.

(Karabedirler köyünden Çerçioğlu Ali'nin ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 10, sahife 24).

Geçen sene bizim köyün a'sârını alub ta'sîr için köye geldi. Sıra benim harmana geldiğinde sen yigirmi ölçek zahîre vireceksin didi. Ben o kadar virem, on ölçek virebilirüm, çünkü hakkımız bundan ziyâde çıkmaz didiğinden benim harmanı görmeyüb, bırakub gitti. Komşuların huzûrunda harmanımı gördüm. Yetmiş ölçek çıktı. Yine gelüb görmedi. Nihâyet komşuların ısrarı üzerine ben onsekiz ölçeğe râzı oldum. Gelüb ölçdiler. Bu onsekiz ölçeği de devletin ve belediyenin ölçeği üzere alsa be'is yok. Çünkü silme 'âdeti yoktur. Hiç olmaz. Nizâmî ölçekden üç, dört kıyye fazla gelir. O hisâbca onsekiz ölçek, yigirmibeş ölçek olur. Bu herkes hakkında câridir. Belki sâ'irlerine daba ziyâde yapmışdır. Çünkü ben pek o kadar söz dinlemeyeceğimi bilir. Kırk beşer okkadan ibâret beş yük üzümlü bâsılâtı ile üç kovandan yüzonüç guruş pâresi yine benden aldı. Palamutlarımızı alır. Bildiğimiz yetmiş, seksen okkalık hararlar otuzbeş, kırk kantar getirirler. Hatta âdemlerinden Karabet bir gün köyümüzde palamut tartıyor idi. Yetmiş seksen diyordu. Öteden Paşa, Karabet Ağâ ben fukarânın hakkını istemem, didiğinden Karabet Ağâ tarttığı ervelki hararları kırk, kırk beş dimeğe başladı. Bu palamut pâresinin bir mikdârını borcumuza ve bir mikdârını da virgümüze diye mahsûb ider, bi'l-abîre virgümüzün virilmediğinden nâsî hükûmet, bize mürâca'at ider. Afyonlarımızı da râ'ic üzerinden cüz'î fark ile alır.

(Karabedirler köyünden Gedikoğlu Osman Çavuş'un ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 8, sahife 28).

Evet, Mehmed Paşa'nın itdiği mezâlimi 'arx etmek için idi. Çünkü geçen sene Mehmed Paşa bizim köyün a'sârını alub, otuz ölçek buğdayımın onyedisini ve oniki ölçek arpamın altısını alub altısını bana bıraktı. Sekiz yük üzüm hâsılâtımdan yüzondört gurusı aldı. İki kovanım var idi. Üç kovanın var deyü yedi buçuk gurusı aldı. Palamutlarımızı alub yigirmi kantarını on kantar yapdırır. Pâresini virgünüğe vireceğim dir. Virmez. Hükûmet bizi tazvîk iderek, tekrar alır. Zabîremizi borcumuza bedel aldı. Elimde bir şey' kalmadığından ve kendisine mürâca'at ile zabîre alub borçlanmak bütün bütün harâbîyetimi mücib olacağını bildiğimden tarlalarımı satdım. Zabîre aldım. Bankadan pâre aldım. Öküz tedârik itdim.

(Karabedirler köyünden Tekeoğlu Ali'nin ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 7, sahife 29).

Borçlarına mukâbil kuzulu koyunları kırk beşer, oğlaklı keçileri otuzar guruşa aldı ki koyunların altmış ve keçilerin kırk beş, elli gurusı ider idi. Bunları sürülerle alub götürdü. Bizim abâlimiz fakirdir. Paşa büyük âdemdir. Onun hakkında bir şey' söyleyemeyiz.

(Karabedirler köyünden Tekeoğlu Ali'nin ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 7, sahife 30).

Bendeniz yalnız Tatar karyesine gidiüb tabkâkât icrâ' itdim. Karalar karyesi yakın olmak münâsebetiyle onlardan dahi birkaç kişi çağırdım. Karalar karyesinden gelenler Paşa'nın yalnız üçyüzonbeş senesi için kantar palamut çeküb bedeli onar gurusıdan olmak üzere virgüye yatıracağını söylediler. Tatar karyeliler dahi ba'zılarının korularını zabtettiğini ve Yunan muhârebisine gidiüb orada şehîd kalmış olan birinin karısını döğüb â'mâ kalmış olduğunu söylediler.

(Vergi kalemi mülâzımlarından Ahmed Efendi'nin ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 2, sahife 39).

Benim Paşa ile abz ü i'tâm olmayub Kulalı Mehmed Ağa alş viriş iderim. Vâkâ'an Paşa'nın da bizim köyde yigirmi beş, otuz evi vardır. Anlarla alub virir. Geçen sene kendilerine zabîre de dağıtdı ve duyduğumuza göre biraz çürük imiş. Lâkin ziyânı olmayub abâli öğüdüb yemişlerdir. Afyon ve palamutlarımızın fiyatı Paşa ile Kulalı arasında kesilüb o mikdâr pâresi virilir. Bunlar da köyde iken sâ'ir mahalden tüccâr gelmez. Bunlar alub çıktıkdan sonra köyümüzde şunun bunun yedinde kalmış bulunan cüz'î mikdâr afyon ve palamut onların kesdiği fiyâtdan beş on gurusı fazlasıyla satılır.

(Karalar köyünden Kara Süleymanoğlu Mehmed'in ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 3, sahife 37).

Kimse kendisine bir şey söyleyemez. Söyleyecek olur ise tekdîr iderek söğüb sayar. Herkes kendisinden korkar. Köylere çıkmış olsanız, herkesin ağladığını görürsünüz. Yalnız geçen sene Mart esnâsında kuzulu koyunlarımızı, keçilerimizi ve kurban bayramından birkaç gün mukaddem 'umûm kurbanlıklarımızı aldığından kurban bile kesemedik.

(Karabedirler köyünden Hacı Süleymanoğlu İbrahim'in ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 6, sahife 31).

Bendeniz Uşşak'da ticâretle meşgûl olduğumdan her nesne abz ve i'tâ iderim. Şevki Bey esbâbı bendenizce mecbûl kendisince ma'lûm olduğu üzere arayı açdı. Köylülere palamutu Mehmed Paşa'ya virmeyiniz diye tenbîh itdi. Bununla da iktifâ itmiyerek köylülerin virgü pâresini güyâ bendenizden almış diye anı da kabul itmedi. Bu pâreyi Osmanlı Bankası'na teslim ve vilâyet-i celîleye keyfiyeti 'arx etmiş idim. Bâ-emr-i vilâyet-penâhî pâre alındı. Hülâsa böyle açıkdan açığa uğraşmağa

başlamıştı. Şu hâllerine bakılırsa hakk-ı 'acizânemde ahâlî-i merkûme tarafından vukû' bulan şikâyet bunun tabrik ve 'ânîfî'l-beyân olduğunu anladım. Bundan mâ'adâ mümâyleh Şevki Beg'in o târifde nezdinde bulunan el-yerim Meclis-i İdâre-i Kazâ a'zâsından Bacakzâde refetlî Ali ve Ayıntâbîzâde Şâkir Efendilerle 'askerî kaymakamı Sâmî Beg'e hitâben Mehmed Paşa benimle uğraşır ise ocağımı söndürürüm yâbûd mahv iderim gibi busûmetini açıkca izbâr ve beyân etmiştir.

(Uşak eşrâfından Tiridzâde Mehmed Paşa'nın ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 61).

Ek IV: Tiridzâde Mehmed Paşa hakkında Uşak kazası köylüleri tarafından yapılan şikâyet

Takdîm-i 'arz-ı 'atabe-i 'ulyâ buyurulmak üzere Mâ-beyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine

Sûret Sadâret-uzmâyâ

Ervelce hükûmeti basarak ehl-i kıyâmlığından altı mâba mahkûm Mehmed Paşa iki sene akdem Kazanmaz Uşak a'zârını tobdan dinilecek derecede iltizâm ve sedîdâne-i zâlimesini icrâ için harmanlarımızı görmeyerek rahmetin de kesretle nüûluna mebnî hâsûlâtımız çürütdü. Uğradığımız zarar fevka mâyetasavvur bir râddede kazânın mûcib-i barâbiyyeti oldu. Bunun üzerine de çürük olan mahsûlâtımız elimizden aldığından son derecede dıçâr olduğumuz ihtiyâc üzerine müşâriinileybe mürrâcâ'atımızda yüzde yüz zamm ile çürük zehâ'iri tevzî' itmeğe zer' itdik. Tohumun çürüklüğünden mezrû'atımız kat'iyen çıkmadı. Cüz'iyât kâbilinden çıkanları da envâ'-ı mezâlim ile matlûbât-ı şahsiyyesi için sûret-i cebriyyede elimizden alarak evlâd ü 'yâlimizi infâka bile bir şey bırakmadığından açlıktan 'arz-ı 'atabe-i 'ulyâ eyledik. Cenâb-ı hakk ömr ü şevket-i şâhânesini müzdâd buyursun. Tohumluk olmak üzere mîkdâr-ı kâfî zâhire ihsân buyurulmuş ise de Paşa'nın mezâliminden yüzde yüz fâ'izli çürük zâhire esmânının yerine mahsûlâtımızın değeri değmezine gasb olunmasından hazîneye olan borcumuzu te'diyye idemediğimizden tazvîk idilmekdeyiz. Ömrümüz hiçbir hâsûlâta sâhib değiliz. Paşa âdemleri ma'rifetiyle mahsûlâtımız elimizden alırmakda hükûmet de bir taraftan tazvîk eylemekte ve şu mezâlim yüzünden son derece felâket içinde kaldığımızdan ve bu seneki afyon zehâ'ir palamut gibi mahsûlâtımız ise Paşa tarafından dikkatli sûrette abluka altına alınmak üzere kuvve-i muhâfaza-ı cebriyyesine almakda olduğundan tabî-tı tasarrufumuzda olan emlakimizi Paşa'ya terk itdik. Hicrete müheyyâyız. İskâna kâfî başka mahallerde arâzi gösterilmesiyle mazhar-ı 'adâlet ve istirâhat buyurulmaklığımızı peder ve mâderimizden müşfik sevgili pâdişâbımız efendimiz hazretlerinin lütf ve ihsânından istirhâm eyleriz. Olbâbda ve kâtibe-i abvâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir Fî 23 Ağustos sene 316

Bulkaç Karyesi Muhtâr-ı Sâni Der-Karye-i Bulkaç, Muhtâr-ı Ervel, Der-Karye-i Bulkaç, Karye-i Mezâkûrdan Veli Ağazâde Mustafa Lütfi, Karyeden Toridioğlu (?) Mehmed, Bacakoğlu İbrahim, Hacı Timurcioğlu Mehmed Nuri, Teslimoğlu İsmail, Abdullaboğlu Mehmed, Tütüncüoğlu Ömer, Şabanoglu el-Hâc Hasan, Tütüncüoğlu Hüseyin, Karayenmişilerizâde (?) Mehmed, Hızroğlu Hasan Ali, Karyeden Çerçioğlu İbrahim, Karyeden Koca Osman Hasan Ali, Karyeden Hacı Süleymanoglu İbrahim, Karyeden Tekeoğlu Ali, Karabedirler Karyesi Çerçioğlu Ali, Kabaklıoğlu Abdullah, Çallıoğlu İzzet, Karyeden Berberoğlu Mehmed, Karyeden Boğuşanoğlu Mustafa, Karyeden Koca Haliloğlu Ahmed, Tatar Karyesi Hacı Veli Efendizâde Mehmed Tabir, Çallı Osmanoglu Hasan, Karyeden Arşakoğlu (?) Osman, Karyeden Halilustaoglu İsmail Hakkı, Karyeden Ali Dedeoğlu Hasan, Karalar Karyesi Karyeden Memioğlu Hasan, Çakaloğlu Mustafa, Kureys Karyesi Sipâhoğlu Hüseyin Muhtâr-ı Ervel, Der-Karye-i Kureys, Hacı Hatiboğlu Yahya, Karyeden Mustafaoğlu Hüseyin, Sipâhoğlu İbrahim, Karyeden Veyseloğlu İbrahim

Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)

Cemal SEZER

Abant İzzet Baysal Üniversitesi

SEZER, Cemal, Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917). CTAD, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 30-53.

Osmanlı hükümetinin zorunluluklardan dolayı çıkarmış olduğu Sevk ve İskân Kanunu ya da bilinen adıyla Tehcir Kanunu gereği Ermenilerin bir kısmı Anadolu'nun çeşitli yerlerinden yine Osmanlı toprağı olan Şam, Halep, Deyr-i Zor, Musul gibi yerlere sevk edilerek, buralarda iskânları sağlanmıştır. Sevk ve iskân sırasında yaşanan sıkıntılar, meydana gelen ölümler ya da hükümetin yapmış olduğu uygulamalar bazı yerli ve yabancı yazarlar tarafından Ermenileri yok etmenin bir yolu olarak algılanmaktadır. Hâlbuki bu araştırma, böyle bir durumun olmadığını açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Çünkü Osmanlı hükümeti sevk sürecinin sorunsuz olarak gerçekleşmesi ve ihtiyaçların sağlanması için elinden geleni yapacak ve Ermenilere yönelik bir takım uygulamaları olacaktır. Araştırma, yoğunlukla birinci el kaynak özelliğı taşıyan Osmanlı arşiv belgeleri üzerine inşa edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Hükümeti, Ermeniler, Sevk, Tehcir

SEZER, Cemal, Deportation of Armenians and Precautions Taken by the Ottoman State. CTAD, Year 7, Issue 13 (Spring 2011), 30-53.

In accordance with the Law on Transfer and Settlement, generally known as the Law on Emigration prepared by the Ottoman state, some of the Armenians were transferred from various parts of Anatolia to provinces such as Damascus, Aleppo, Deyr-i Zor as well as Mosul and let there settle. The problems challanged, casualties and the governmental actions in the course of the transfer and settlement were regarded as the means of extermination of Armenians by some local and foreign writers. However, the present study proves that such a circumstance never happened. Because, despite the economic problems and the state of war there was a money flow from centre to the provinces and mutasarrıflıks in order to meet the requirements and to provide a trouble-free transfer and settlement. In the study few original

documents are referred from the Ottoman archival records.

Keywords: The Ottoman goverment, Armenians, Transfer, Deportation

Giriş

I. Dünya Savaşı başlarında Ermeniler, bağımsız bir devlet kurabilme amacıyla Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkararak, Osmanlı ordularını cephe önlerinde ve arkalarında zor durumda bırakmış,¹ Osmanlı yetkililerince uyarılmalarına rağmen bu eylemlerini sürdürmeye devam etmiştir.²

Ermenilerin sevk tâbi tutulmasına sebep olacak son önemli olay ise Van'daki Ermeni isyanıdır.³ Osmanlı hükümeti, Ermeni saldırılarının devam etmesi üzerine seferberlik ilanından 9 ay sonra Ermenilerle ilgili köklü tedbirlere başvurdu. Hükümet Van'daki isyanı bastırmak ve Ermeni komitelerini dağıtmak amacıyla 24 Nisan 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yolladı. Bu tamimde, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması istendi. 26 Nisan'da da Başkumandanlık birliklerine aynı anlamda bir tamim gönderilerek, elebaşların askeri mahkemelere sevk edilmesi, suçluların cezalandırılması belirtildi. Bunların sonucunda İstanbul'da 235 kişi tutuklandı. Bu tutuklulardan bir kısmı Haydarpaşa'dan trenle Ankara ve Çankırı'ya gönderildi.⁴ Hatta bir tedbir olarak Zeytun, Maraş

¹ Aslında Ermeni isyanları I. Dünya Savaşı öncesinde başlamıştır. Bunlardan bazıları Erzurum Olayları (1890), Bâbüali Baskını (1895), Zeytun İsyanı (1895), Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası Baskını (1896), İkinci Sason İsyanı (1904), Yıldız Sarayı Suikastı (1905)'dir. Bu isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutîyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 12-17; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 2005, s. 203-243. I. Dünya Savaşı'ndaki isyanlar ise ilk olarak Zeytun'da 30 Ağustos 1914'te başlayıp, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratü'l- aziz, Sivas, Kayseri, Erzurum, Trabzon, Ankara, İzmit, Adana, Hüdavendigâr, Adapazarı, İzmir, Halep ve Canik'te devam etmiştir. Bu isyanlar için bkz. *Ermeni Komiteleri*, s. 128-176.

² Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Taşnak Komitesi'nin tanınmış üyelerine ve özellikle Ermeni Mebusu Varteks Efendi'ye, Ermenilerin isyan ve ihtilal hareketlerine yöneldikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirmiştir. Başkumandanvekili Enver Paşa da aynı şekilde Ermeni Patriği'ni davet ederek uyanlarda bulunmuştur. Bkz. *Talat Paşa'nın Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 71; Ahmet Rüstem, *The World War and the Turco-Armenian Question*, Staempell Co, Printing Office, Berne (Tarihsiz), s. 59.

³ BOA, HR.SYS, nr.2873/5, Lef 11. Van isyanıyla ilgili bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt III, Sayı III, Ankara 1991, s. 3.

⁴ Ermenilerin her yıl katliam tarihi diye gösteri yaptıkları 24 Nisan, bu 235 kişinin tutuklanma günüdür. Aslında bu bir tutuklama değildir. Sadece etki alanlarından uzaklaştırarak bir nevi kontrol altında tutmaktır, diyebiliriz. Çünkü Dâhiliye Nezareti'nin Kastamonu vilayetine çektiği 2 Mayıs 1915 tarihli şifresinde, Çankırı'ya gönderilen Ermenilerin tutuklu olmadıklarından kışlada

ve civarlarındaki bazı zararlı faaliyetlerde bulunan Ermeniler Konya'ya sevk edildi. Fakat burada da toplu hâlde bulunmaları, bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri ve tehlike teşkil etmelerinden dolayı sıkıntı yarattı.⁵ Bunun üzerine Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine gönderildiler.⁶

Sonuçta Ermenilerin bir kısmı yine Osmanlı toprağı olan bölgelere sevk edilerek yerleştirilmiştir. Tamamen güvenlik anlayışından dolayı çıkarılan ve Tehcir diye bilinen Sevk ve İskân Kanunu, 26 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete tezkîre gönderilmesi ve bir gün sonra Sadaret'te görüşülmesiyle kabul edilerek, 1 Haziran 1915'de Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır.⁷ Böylece başlayan sevk işlemi 20 Haziran 1917 tarihine kadar sürmüştür.⁸

Sevk edilen Ermenilerin iâşe ve diğer ihtiyaçları, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti ve bu bağlamda sevk masrafları ve iâşeleri müdüriyetin Muhacirîn Tahsisatı'ndan karşılanmıştır. ⁹ Yalnız 20 Aralık 1917 tarihli Niğde mutasarrıflığına gönderilen şifreye göre masraflar için Harbiye Tahsisatı da devreye girmiştir.¹⁰ Bunun yanında Ermenilerin belirlenen yerlere sevklerinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması ve bunun için ihtiyaçlar neyse araştırılması ve ihtiyaçların sağlanması için Dâhiliye Nezareti tarafından Muhacirîn Müdürü olarak Şükrü Bey (Kaya) tayin edilmiştir.¹¹

Sevk sırasında yaşanan olaylar gündeme getirilerek, Osmanlı Devleti sözde “soykırım” yapmakla suçlanmakta ve Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti mahkûm edilmek istenmektedir. Sözde Ermeni soykırım tezi, Birleşmiş Milletler'in çıkardığı sözleşmenin 2. maddesi (c) fıkrasına

tutulmamaları ve kasaba dâhilinde serbest bırakılarak muhafazalarına özen gösterilmesi gerektiği belirtiliyordu. Bkz. Yusuf Sarınoy, “24 Nisan 1915 Ermeni Tutuklamaları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Sayı 4, Ankara 2006, s. 25; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara 2007, s. 128-129.

⁵ Temuçin F. Ertan, “Ayastefanos'tan Lozan'a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Ankara 2001, s. 249.

⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.52/122; *Recep Karacakaya, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005, s. 250-251.

⁷ 30 Mayıs 1915 tarihinde de Meclis-i Vükelâ'da, Dâhiliye Nezareti'nin 26 Mayıs 1915 tarihli tezkîresi görüşülerek kabul edilmiştir. Bkz. BOA, MV, nr.198/24; Bayur, *age.*, s. 37-40; Gürün, *age.*, s. 308-310.

⁸ Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, haber verilmedikçe, her ne sebeple olursa olsun Ermenilerin sevk edilmemeleri gerektiği belirtilmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.77/170.

⁹ BOA, DH.EUM.2.şb, nr.258/17, Lef 1; BOA, DH.ŞFR, nr.55/292.

¹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.82/48.

¹¹ BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/16.

dayandırılmaktadır¹². Buna göre, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri açıkça yok etmekten çekindikleri için tehcirden yararlanıp, Ermenilerin yok olmalarını sağlayacak yaşam şartlarını onlara dayattıkları, tehcir sırasında saldırılardan koruma, güvenli ulaşım sağlama, gıda ve ilaç tedarik etme, tedavilerini yapma, barınak ihtiyaçlarını karşılama gibi görevlerini yerine getiremeyerek ölümleri hızlandırdıkları ileri sürülmektedir. Bu anlamda doğrudan öldürme gibi fiillerin yanında, devletin görevi ihmal ederek ölümlere bilerek neden olması da soykırım fiili sayılmaktadır. Dolayısıyla bu anlamda Osmanlı Devleti'nin sevk sırasında Ermenilere yönelik uygulamalarının çok iyi bilinmesi gerekmektedir.

Nakil Uygulamaları

Hükümet, Ermenilerin zorunlu göçünü kolaylaştırmak için en kestirme ve güvenli yolu kullanma gayreti içerisinde olmuştur. Bu amaçla kabilelere vasıta ve binek sağlamak için özen göstermiştir. O kadar ki, bazen araba bulunamadığı için sevk işlemi ertelenmiş, bazen de ordunun ihtiyaçları öncelikli olmasına rağmen mevcut vasıtaları Ermenilere tahsis etmiştir. Sevk sırasında hükümet yol şartları, iklim, güvenlik ve barınma gibi ihtiyaçların en kolay şekilde sağlanması amacıyla bazı güzergâhlar belirlemiş ve Ermenilerin zorunlu göçünü kolaylaştırmak için en kestirme ve güvenli yolu kullanma gayreti içerisinde olmuştur. Öte yandan, Ermeni sevkiyatı için belirlenen güzergâhlar ve sevk için kullanılan nakil vasıtaları şu şekilde olacaktı:

1. *Samsun ve Kayseri'den gönderilenler Malatya yoluyla Diyarbakır'a ve Urfa'ya,*
2. *Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler Kütahya-Karabısar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kadirli-Maraş-Pazarık yolu ile Zor'a,*
3. *Sivas, Elazığ, Erzurum ve çevresinden gönderilenler Diyarbakır-Cizre yolundan Musul'a,*
4. *Van ve Bitlis'ten göç edenler Diyarbakır üzerinden Urfa, Antep ve Adana'ya,*
5. *Trakya'dan gönderilenler İzmit üzerinden Balıkesir ve diğer illere,*

¹² “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme” Birleşmiş Milletler tarafından 9 Aralık 1948 tarihinde oluşturulmuş ve 12 Ocak 1951’de yürürlüğe girmiştir. Soykırım Sözleşmesi’nin 2. maddesi şöyle tanımlanmaktadır: Soykırım, bir milli, etnik, ırkı veya dini grubu kısmen veya tümüyle yok etmek kastıyla şu fiillerin işlenmesidir: a) Grubun mensuplarını katletmek, b) Grubun mensuplarına ciddi bedensel ve psikolojik zarar vermek, c) Grubun bedeni varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tabi tutmak, d) Grup içinde doğumları önlemek kastıyla önlemler dayatmak, e) Grubun çocuklarını bir başka gruba zorla nakletmektir. Bkz. Gündüz Aktan, “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”, *Ermeni Soykırım İddiaları Yanlış Hesap Talat Paşa’dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Ankara 2006, s. 43, 63.

6. *Yozgat'tan çıkanlar Sivas veya Kayseri üzerinden Zor'a sevk edilmişlerdir.*¹³

Ancak güzergâh bu şekilde belirlenmekle birlikte, bütün Ermenilerin ne son vardığı yer Halep, Urfa ve Zor olmuştur ne de bütün kabileler bu yolları izlemiştir. Öyle ki, Ermeni kabilelerden bazıları, göç ettirme sırasında Konya'dan ileriye götürülememişlerdir. Ayrıca sevk işleminin tümüyle Suriye'ye yapılmadığı görülmektedir. Meselâ Ezine'den gönderilenler İzmit'te yerleştirilmişler, daha sonra buradan Balıkesir, Konya ve başka yerlere sevk edilmişlerdir. Erzurum'dan nakledilen bazı Ermeniler, Kastamonu ve çevresine yerleştirilmiştir.¹⁴

Vapur

Osmanlı hükümetinin sevk sırasında kullandığı nakliye vasıtalarından birisi vapurlar olmuştur. Harbiye Nezareti'ne ait vapur İmralı Adası'ndaki muhacirleri Gemlik'e ve buradan Bilecik'e¹⁵, Şirket-i Hayriye'nin 34, 35 ve 48 numaralı vapurları Tekirdağ muhacirlerini İzmit'e taşımıştır.¹⁶ Böylece Ermeni kabileler, karadan yapılacak sevk güzergâhına taşınmış oluyordu.

Şahtur

Ermenilerin sevk edilmesinde güvenli olması bakımından nehir nakliye araçları belli bir süre denenmiştir. Nizip'te bulunan Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 3 Kasım 1915 tarihli telgrafında şunları belirtmektedir: ¹⁷ “... 1.200 kişiden ibaret Birecik Ermenilerinin nakilleri nehir vasıtasıyla kolay bir şekilde yapılabilir. Bu nedenle derhal şahturlar yapılarak Ermenilerin Zor bölgesine sevk ettirilmeleri hususunda Birecik kaymakamlığına talimat verilmelidir.” diyerek Ermenilerin şahtur denilen nehir kayıkları aracılığıyla sevk edilmesini istemiştir. Osmanlı hükümetinin Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'in isteğini yerine getirdiğini Dâhiliye Nezareti'nin Urfa mutasarrıflığına gönderdiği 13 Şubat 1916 tarihli telgraftan anlıyoruz. Burada, Ermeni muhacirler, Rakka ve çevresine gitmek için Birecik'te şahtur yaptırmış ve bu yüzden bir şahturun fiyatı 12 lira iken 60-70 liraya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Şahtur imal edenler hükümet adına çalışıp az para almaktansa, Ermeni muhacirler adına çalışıp, çok para kazanmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca nakliye vasıtaları yalnız şahturla sınırlı

¹³ BOA, DH.ŞFR, nr.53/91; BOA, DH.ŞFR, nr.53/94; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 97-98; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Bâbü'lî Kültür Yayıncılık, 10. Baskı, İstanbul 2007, s. 76-77.

¹⁴ Çiçek, *age.*, s. 99.

¹⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.53/329.

¹⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.57/30.

¹⁷ BOA, DHEUM.2.şb., nr.68/101.

olduğundan Fırat nehrindeki askeri nakliyat ulaşımı aksamıştır. Bu nedenle Başkumandanlık, Ermeni muhacirlerin kara yoluyla ve mümkünse Fırat nehrinden uzakça bir yol ile sevklerinin yapılmasını Dâhiliye Nezaretî'nden istemiştir.¹⁸ Dikkatlice incelendiğinde hükümet, sınırlı sayıda şahturla gerçekleştirilen ve askeri nakliye olarak stratejik önemi olan bu rotanın Ermeniler tarafından kullanılmasını belli bir süre denemiştir. Ancak işçilere daha fazla para veren Ermenilere şahturların yapılması ve bu nedenle sınırlı sayıda olan şahturla askeri nakliyatın aksaması, hükümeti bu kararı almaya mecbur etmiştir. Öyle ki Fırat hattı boyunca nehrin nakliye vasıtası olan şahtur yapımı için pek çok amele ve kalifiye elemana ihtiyaç vardı. Bu amaçla Ermeni muhacirlerinden de yararlanılmıştır.¹⁹

Tren

Osmanlı hükümetinin Ermenilerin sevkinde kullandığı nakil araçlarından biri de trenlerdir. Hükümet, daha çabuk ve güvenli olması bakımından Ermenileri demiryoluyla sevk etmeye çalışmıştır.²⁰ Hükümet, sevk edilen Ermenilerden tren biletini almaya gücü olmayanlara yardım etmiştir.²¹ Mersin Amerikan Konsolosu Edward I. Nathan, 30 Ağustos 1915 tarihinde Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'ya gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün güzergâhın Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren muhacirlere yeterli kadar bilet sağlandığını belirtmektedir.²²

Osmanlı hükümeti, Ermeni kabileleri sorunsuz bir şekilde istasyonlardan sevk etmeye çalışmıştır. Rayak İstasyonu'nda bulaşıcı hastalık görüldüğünden Halep'teki muhacir Ermenilerin güzergâhı değiştirilerek, Baalbek'ten demiryoluyla sevkleri gerçekleştirilmiştir.²³ Konya İstasyonu'nda izdiham olduğundan Ermeniler sevk edilinceye kadar Eskişehir'den Konya'ya belli bir

¹⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.60/132; Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler*, 4. Ordunun İnsani Yardımları, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 97.

¹⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.78/4.

²⁰ ATASE, BDH, Kls.3305, Dos.191, Fih.018; BOA, DH.ŞFR, nr.57/8; BOA, DH.ŞFR, nr.60/69; BOA, DH.ŞFR, nr.55/25. Gerek Ermeni sevkiyatlarında gerekse asker nakillerinde en önemli vasıta trenlerdi. Büyük masraflar ve bedellerle inşa edilmiş hatlar, ülke savunması açısından da çok önemliydi. Hatların güvenliği, ordunun hızla hareket etmesini sağlayacak en önemli şarttı. Bütün bunların dikkate alınması sonucu Ermeniler, demiryolu güzergâhlarının 25 km. dışındaki kasaba ve köylere yerleştirildi. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.54/318; BOA, DH.ŞFR, nr.54/413; BOA, DH.UMVM, nr.131/87; Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri Vilayât-ı Şarkıyye ve Aydın Mültecileri (1915-1923)*, Ebabil Yayıncılık, Ankara 2007, s. 35-36.

²¹ BOA, DH.ŞFR, nr.55/70.

²² BOA, DH. EUM.2.şb., nr.68/82, Lef 2.

²³ ATASE, BDH, Kls.3305, Dos.191, Fih.018-06.

süre bilet verilmemiştir. Ayrıca izdihamı azaltmak için biletler muhacirlere Ereğli'ye kadar değil, Pozantı'ya kadar verilmiştir.²⁴

Dâhiliye Nezareti, sevk edilen Ermeni sayısını istasyonlardan da takip etmiştir. Meselâ Eskişehir, Karahisar-ı Sahip ve Kütahya mutasarrıflıklarına gönderdiği 17 Ekim 1915 tarihli şifrede, oradaki istasyonlarda kaç kişi bulunduğunu ve Konya tarafına sevk edilen Ermeni miktarını sormuştur.²⁵ Ayrıca Ermeni muhacirlerinin istasyon kenarlarında kurulan pazarlara gidip, zorunlu ihtiyaçlarını karşılamalarına izin verilmiştir. Güvenlik güçlerinin izniyle muhacirler Kilis İstasyonu yanında kurulan bir pazara gitmiş ve ekmek, peynir, yumurta, tuz, şeker, meyve, sebze ve hububat gibi temel gıda ihtiyaç malzemelerinden bol miktarda almışlardır.²⁶

Araba

Kafilelerin sevkîyatında arabalardan da yararlanılmıştır. Fakat yeterli nakliye vasıtalarının olmayışı ve cepheye asker ve askeri malzeme nakliyatının sürmesi zaman zaman aksaklıklara yol açıyordu. Bazı durumlarda da arabaların hepsinin Ermeni kafilelerine tahsis edilmesi başka sorunları da beraberinde getiriyordu. Meselâ, Sivas'tan Erzurum'a erzak nakliyatı için gönderilen 600 arabadan ancak 90'ı Sivas'a geri dönmüştü. Geriye kalanlar ise Ermeni ailelerinin sevklerinde kullanılıyordu. Eğer diğer arabalar Sivas'a geri gönderilmezse, hasat zamanı olduğu için erzak nakliyatı ertelenebilirdi. Bu nedenle Sivas vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ni durumdan haberdar etmiştir. Nezaret de 20 Temmuz 1915 tarihinde Erzurum vilayetine çektiği telgrafta arabaların yerine îade edilmesini istemiştir.²⁷ 1916 sonbaharında Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetiyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına çekilen şifrede, sevk edilmekte olanların Mardin'den Resûlayn'a dönen otomobil ile nakillerinin yapılabileceği yer alıyordu.²⁸

Dönemin yabancı siyasi temsilcileri de hükümetin bu uygulamalarını kabul etmektedir. Nitekim Almanya'nın Erzurum Konsolosu Von Scheubner Richter, İstanbul'daki Büyükelçisi Wangenheim'a gönderdiği 28 Temmuz 1915 tarihli raporda, Erzurum'daki sevk işlemi sırasında hükümetin parasız pulsuz birçok Ermeni aileye kağnılar sağladığını belirtmektedir. ²⁹ Sevke uğrayanlar da

²⁴ BOA, DHEUM.2.şb., nr.10/65.

²⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.57/65.

²⁶ Vahram Dadrian, *To The Desert Pages from My Diary*, Translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan, Gomidas Institute, Princeton and London 2003, s. 53.

²⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/50; Bülent Bakar, *Ermeni Tebciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 88-89; Nezaret tarafından aynı şifrenin, Erzurum vilayetinin yanı sıra Mamuratü'l-aziz vilayetine de gönderildiğini görmekteyiz. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/59.

²⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.69/166.

²⁹ Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Der Tempelverlang in Postdam 1919, s. 113.

hükümetin kendilerine hayvanlar ve kağnılar tahsis ettiğini söylemektedir.³⁰ Merzifon Amerikan Koleji Müdürü George E. White anılarında, Merzifon'daki sevkîyata, Amerikan okullarındaki Ermenilerin de dâhil edildiğini, hükümetin her Ermeni aileye bir kağmı ayarladığını, yiyecek ve bunun yanında yatak ve şahsi eşyalarının toplanmasına hükümetin izin verdiğini söylemekte fakat yine de imkanların yetersizliğinden yakınmaktaydı.³¹ Ayrıca White, Merzifon'daki Ermenilerin haftalarca 60-80 kişiden veya birkaç yüz kişiden oluşan grupları başka ulaşım imkânı olmadığından, kağnılarla taşındığını dile getirmektedir. Fakat yanlarında herhangi bir erzak alamadıklarını, sebep olarak hükümetin izin vermediğini³² belirterek tutarsızlığa düşmüştür.

Cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle, Ermeni sevkinde vasıta sıkıntısına düğüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaştığı anlaşıyor. Nitekim zaman zaman istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkîyatın zaman zaman aksadığı, hasat mevsimi olması sebebiyle araba ve hayvana duyulan ihtiyaç yüzünden, kabilelerin zorlukla hareket ettiği görülmüştür.³³

Ekonomik Uygulamalar

Osmanlı yetkilileri, sevk edilen Ermenilerin ihtiyaçlarının giderilmesi için vilayet ve mutasarrıflıklara ödenek gönderdiği gibi onlara yevmiyeler vermiştir. Vilayet ve mutasarrıflıklara ödenekler bazen toplu olarak bazen de talepler doğrultusunda havale edilmiştir. 9 Haziran 1915'te Musul vilayetine 500.000 kuruş,³⁴ 19 Ağustos 1915'te Kütahya mutasarrıflığına 100.000 kuruş,³⁵ 12 Ekim 1915'te Zor mutasarrıflığına 5.000 lira,³⁶ 26 Ekim 1915'te Halep vilayetine 100.000 lira,³⁷ 26 Mart 1916'da Suriye vilayetine 413.400 kuruş,³⁸ 5 Eylül 1916'da Konya vilayetine 1.000.000 kuruş,³⁹ 23 Ekim 1916'da Canik mutasarrıflığına 10.000 lira,⁴⁰ 22 Kasım 1916'da Diyarbakır vilayetine 30.000

³⁰ Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller, *Survivors, An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press Berkeley, Los Angeles, London 1999, s. 80.

³¹ E. George White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Çev. Cem Tarık Yüksel, Enderun Yayınları: 46, İstanbul 1995, s. 217.

³² White, *age.*, s. 216.

³³ Halaçoğlu, *age.*, s. 77.

³⁴ BOA, DH.ŞFR, nr.53/305; BOA, DH.ŞFR, nr.54/96.

³⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.55/106; *Sevk ve İskânı*, s. 222.

³⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.55/236.

³⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.57/110.

³⁸ BCA, TİGM nr.272.0.0.74/64.3.3, Lef 3; BOA, DH.ŞFR, nr.62/126.

³⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.67/192.

⁴⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.69/81.

lira,⁴¹ 2 Ocak 1917'de Trabzon vilayetine 30.000 lira,⁴² 29 Temmuz 1917'de Musul Vilayeti'ne 4.000 lira,⁴³ 9 Aralık 1917 tarihinde Urfa mutasarrıflığına 7.500 lira gönderilmiştir.⁴⁴

Dâhiliye Nezareti, Ermeni muhacirlerin ihtiyaçlarını giderecek paraları sadece gerektiği zamanlarda ödemiyor, vilayetlerden ve mutasarrıflıklardan gelecekte yapılacak masraflar için ne kadar paraya ihtiyaç olunabileceğinin belirtilmesini de istiyordu.⁴⁵ 17 Şubat 1917'de Hüdavendigâr vilayetince istenen 200.000 kuruşun kaç nüfus için harcanacağını bildirilmesi istenmiş⁴⁶, 1 Mart 1917 tarihinde de Diyarbakır vilayetinden 20.000 liralık havalenin kaç nüfus için talep edildiği sorulmuştur.⁴⁷

Toplu halde ödeneklerin gerçekleştirilmesine dair örnek olarak, Eylül 1915'te Suriye'ye 100.000, Konya'ya 400.000, Adana, Ankara ve Halep'e 300.000'er, İzmit'e 150.000 ve Eskişehir'e 200.000 kuruş gönderilmişti.⁴⁸ 19 Eylül 1916'da Dâhiliye Nezareti'nden Adana, Halep, Diyarbakır, Sivas vilayetleriyle Canik ve Zor mutasarrıflıklarına Ağustos başında gönderilen telgrafnamede toplam 52.000 lirayı bulan paranın alınıp alınmadığı sorulmaktaydı.⁴⁹ 20 Mart 1917 tarihinde Adana, Ankara, Diyarbakır, Musul, Sivas, Trabzon ve Urfa'ya 10.000'er liradan toplam 70.000 lira havale edilmişti.⁵⁰ 22 Mart 1917'de toplam 6.640.000 kuruş⁵¹ ve 8 Ekim 1917 tarihinde 96.750 lira ⁵² gönderilmişti.

⁴¹ BOA, DH.ŞFR, nr.70/149.

⁴² BOA, DH.ŞFR, nr.71/196.

⁴³ BOA, DH.ŞFR, nr.78/229.

⁴⁴ BCA, TİGM, nr.272.0.0.74/65.19.21. Başka örnekler için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.54/270-1; BOA, DH.ŞFR, nr.55/106; BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/77; BOA, DH.ŞFR, nr.57/127; BOA, DH.EUM.2.şb, nr.19/33, Lef 1-3.

⁴⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.73/61.

⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.73/20.

⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.74/11.

⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/17; Bakar, *age.*, s. 109.

⁴⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.68/68; BOA, DH.ŞFR, nr.68/62; BOA, DH.ŞFR, nr.68/66; BOA, DH.ŞFR, nr.68/57; BOA, DH.ŞFR, nr.68/56; BOA, DH.ŞFR, nr.68/67.

⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.74/188; BOA, DH.ŞFR, nr.74/190; BOA, DH.ŞFR, nr.74/193; BOA, DH.ŞFR, nr.74/192; BOA, DH.ŞFR, nr.74/187; BOA, DH.ŞFR, nr.74/191; BOA, DH.ŞFR, nr.74/189.

⁵¹ Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen miktarlar için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.74/234; Bakar, *age.*, s. 110-111.

⁵² Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen miktarlar için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.80/82; BOA, DH.ŞFR, nr.80/75; BOA, DH.ŞFR, nr.80/77; BOA, DH.ŞFR, nr.80/90; BOA, DH.ŞFR, nr.80/84; BOA, DH.ŞFR, nr.80/80; BOA, DH.ŞFR, nr.80/76; BOA, DH.ŞFR, nr.80/74; BOA, DH.ŞFR, nr.80/94; BOA, DH.ŞFR, nr.80/78; BOA, DH.ŞFR, nr.80/88; BOA, DH.ŞFR, nr.80/92; BOA, DH.ŞFR, nr.80/86; BOA, DH.ŞFR, nr.80/91; BOA, DH.ŞFR, nr.80/89; BOA, DH.ŞFR, nr.80/96; BOA, DH.ŞFR, nr.80/93; BOA, DH.ŞFR, nr.80/85; BOA, DH.ŞFR,

Yevmiye Verilmesi

Yevmiyeler, Ermeni muhacirlerin yiyecek ve günlük bakımlarını sağlamaları amacıyla veriliyordu.⁵³ 1915 yazında sevk edilen Ermenilere verilmekte olan yevmiyeler Temmuz ayının başından itibaren büyüklere 3 kuruş, küçüklere 60 para olacaktı.⁵⁴ Bunu ABD'nin Mersin Konsolosu Nathan da teyit etmektedir. Ayrıca Konya'daki Amerikan hastanesinde doktor olan W. M. Post'un ABD Büyükelçisi Morgenthau'ya gönderdiği 3 Eylül 1915 tarihli raporda da yetişkinlere 1 kuruş, çocuklara 20 para verildiği belirtilmektedir.⁵⁵ Urfa'da görev yapan misyoner Jakob Künzler'in 28 Nisan 1917 tarihinde Halep'teki Alman Konsolosu Walter Rössler'e Rakka Toplama Kampı'ndaki yardım faaliyetlerine dair yazdığı raporda, bölük-pörçük yardımın anlamsızlığı hakkında fikir yürütüyordu. "*Adam başı 5 kuruş veriliyordu. Ben de daha fazla verecek durumda değilim.*"⁵⁶ diyerek yevmiyelerin sürekli verilmediğini ve düzensizlikler olduğunu vurguluyordu. Ama verilen miktardan da şikâyet etmiyordu. Osmanlı Devleti'nin yevmiyeleri ödemesinde aksaklıklar da yaşanmıştır. Takdir edilir ki, bir savaş ortamında bunların yaşanması da gayet doğaldır. Yaşanılan sıkıntılar sadece Ermenilere özgü bir durum değildi. Sungurlu'da Erzurum mültecilerinden⁵⁷ Vehbi ve arkadaşları, kendilerine ve emsallerine ayda yalnız onar gün yevmiye verilmesinden iâşelerini temin edemediklerini ve aç kaldıklarını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişlerdir.⁵⁸ Açıkça görülüyor ki, Osmanlı hükümeti, tebaası arasında ayırım yapmamış, gücü nispetinde yardımda bulunmuştur. Aslında Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu yevmiyeler öyle

nr.80/81; BOA, DH.ŞFR, nr.80/87; BOA, DH.ŞFR, nr.80/95; BOA, DH.ŞFR, nr.80/83; BOA, DH.ŞFR, nr.80/73; BOA, DH.ŞFR, nr.80/79.

⁵³ Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World I*, Cilt 2, Publication of Turkish Historical Society, Ankara 2008, s. 1084.

⁵⁴ BOA, DH.ŞFR, nr.77/168.

⁵⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babil Kültür Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2007, s. 85; Kemal Çiçek, "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt III, Sayı 6, Ankara 2010, s. 7.

⁵⁶ Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 503.

⁵⁷ Hükümet, Ermenilerin sevkiyle uğraşırken diğer yandan da aynı tarihlerde Erzurum ve Van çevresinin Rus işgaline girmesiyle Ermeni mezaliminden kaçan mültecilerin yerleştirilmeleri ve iâşelerinin teminiyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu mültecilerin çoğunu kadın, ihtiyaç ve çocuklar oluştuyordu. Bkz. Kaya, *age.*, s. 24. 5 Haziran 1916 tarihinde bir mülteci grubu tarafından Muhacirin Komisyonu'na verilen ifadede açlık şu şekilde tarif ediliyordu: "*... Hadim köyüne yerleştirilmiş olan toplam 35 kişilik nüfusumuzla ancak dilenerek idare etmekteyiz. İnancımıza göre günah olan dilencilik bizi ancak açlıktan ölmekten kurtarıyor...*" Bkz. Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Tragedisi Vilâyet-i Şarkîyye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004, s. 49.

⁵⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.74/33. 10 Ağustos 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Canık mutasarrıflığına çekilen telgrafta, mültecilere nüfus başına verilmekte olan yevmiyelerin 3 kuruş kadar çıkarılabileceği belirtiliyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.66/197.

sembolik rakamlar da değildi. Meselâ 14 Ekim 1916 tarihinde bütün memlekette geçerli olmak üzere azami ekmek fiyatları tespit edilmiştir. Buna göre ekmeğin okkası, Ankara ve Konya’da 2.0 krş., Bursa ve İzmir’de 2.5 krş. Trakya’da 3 krş idi.⁵⁹

Maden işçisinin ortalama yevmiyesi 1915’te 15, 1916’da 25.1 ve 1917’de 35 kuruş, Pamuk işçisinin ise 1915’te 6.8, 1916’da 15 kuruştur.⁶⁰ Üstelik bu ücretler savaş sırasında işçi kıtlığı sebebiyle artmış ücretlerdir.⁶¹ Yine harp yıllarında halı imalinde iyi bir işçinin günde 5-6 bin kadar, düğüm yaptığında yevmiyesi, İstanbul’da 1.8 kuruştur. Osmanlı yetkilileri, askerlerine ilk yıl süresince aylık 5 kuruş ve sonraki yıllar içerisinde aylığı 10 kuruşa çıkarmış ama maaşlarını düzenli ödeyememiştir. Bazı zamanlarda askerlerin üç ay maaş alamadıkları da olmuştur.⁶²

Yanlarında Para ve Eşya Götürmelerine İzin Verilmesi

Osmanlı hükümeti, sevke tâbi tuttuğu Ermenilerin yanlarında para ve eşya götürmelerine izin vermiştir. Dâhiliye Nezareti’nden Bitlis, Erzurum ve Van vilayetlerine 23 Mayıs 1915 tarihinde çekilen şifrede, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden sevk edilen Ermenilerin yanlarında mal ve eşyalarını götürebilecekleri yazıyordu.⁶³ Bunu Amerikan misyonerleri de doğrulamaktadır. Nitekim Morley, günlüklerinde, sürgüne gidecek olanların yanlarında götürecekleri eşyalara valilikçe izin verildiğini belirtmekte; valinin izniyle Merzifon’daki sevkte, hem araba hem de bir takım at ile 6 kağınının içleri tamamen malzemelerle dolu sevk edildiğini ifade etmektedir.⁶⁴

Eşya Satımına İzin Verilmesi

Osmanlı hükümeti, sevk edilen Ermenilerin eşyalarını satmalarına izin vermiştir. 7 Temmuz 1915 tarihinde Ermenilerin, Müslümanlara bedeli mukabilinde mallarını satabilecekleri Dâhiliye Nezareti’nden Dörtöyol’a

⁵⁹ Vedat Eldem, *Harp ve Müttareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 43-44.

⁶⁰ Eldem, *age.*, s. 55; Çiçek, *age.*, s. 261.

⁶¹ Çiçek, *age.*, s. 261.

⁶² Eric Jan Zürcher, “Between Death and Desertion The Experience of the Ottoman Soldier in World I”, *Turvia*, Töme 28, 1996, s. 247. Unutulmamalıdır ki 1914-1915 mali yılında 3.401.200.396 kuruş olan Osmanlı bütçesinin %44’ü Düyûn-ı Umûmiyye’ye aitti. Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni İddiaları*, s. 84.

⁶³ BOA, DH.ŞFR, nr.53/93; *Sevk ve İskân*, s. 151.

⁶⁴ Bertha Morley, *Marsovan 1915: The Diaries of Bertha*, Edited by Hilmar Kaiser, Gomidas Institute, Ann Arbor, Princeton 2000, s. 57.

bildirilmiştir.⁶⁵ 30 Temmuz 1915'te Talat Bey, yayınladığı bir kararla gülünç denecek fiyatlar üzerinden mal satın almış kişiler varsa, satışları iptal etmek, fiyatları normal seviyeye yükseltmek ve kanun dışı kâr sağlanmasını önlemek için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁶⁶ Yani hükümet, eşyaların satımı sırasında oluşabilecek karaborsanın önüne geçmeye çalışmıştır. Bu alımlar, fırsata dönüşmemesi için yetkililerce kontrol ediliyordu. Meselâ Nezaretçe, İzmir'e 28 Ağustos 1915 tarihinde gönderilen telgrafta, "*Ermenilerden aşağıda bir fiyatta mal alındığından dolayı fesh edilen anlaşma var mıdır? Bunların cinsi ve miktarı, gerçek değeri ile satılan fiyat arasındaki fark nedir? Bu anlamda görüşleriniz ne doğrultudadır? Acilen cevap veriniz.*" şeklindeki soruların cevapları isteniyordu.⁶⁷ 10 Kasım 1915 tarihli Niğde'ye çekilen telgrafta da Ulukışla Menzil Nokta Kumandanlığı Dairesi'nde görevli Baytar Kolağası Cemal Bey ile iâşe memurluğunda görevli Osman Bey'in Ermenilerden düşük fiyatta eşya alarak, açık bir şekilde sattıkları belirlenmişti. Dolayısıyla, bu davranış memurluğun şeref ve haysiyetine uygun olmayan davranış biçimi olarak algılandığından, her iki telgrafın sonunda soruşturma yapıp sonucunun bildirilmesi isteniyordu.⁶⁸ Bazı durumlarda Ermenilerin beraberinde götüremeyecekleri, özellikle askeriye'nin şiddetle ihtiyacı olan kundura, yemeni, kösele, ham çarık, meşin ve buna benzer eşyalar senet karşılığında devlet tarafından alınmıştır.⁶⁹ Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 15 Mart 1917'de Menzil Mıntıka Müfettişliği aracılığıyla şöyle bir emir yayımlamıştır: "*Giden Ermenilerin araba ve hayvanlarını satın alınız. Fakat bu adamların zarar görmelerini kabul edemem. Aranızda oluşturacağınız bir satın alma komisyonu aracılığıyla araba ve hayvanların gerçek değerini belirleyiniz ve sahiplerine o şekilde ödemede bulununuz.*"⁷⁰ Ayrıca memurlar da gerçek fiyatı üzerinden ve peşin para ile Ermenilerden hâne satın alabiliyordu.⁷¹ Dikkat edilirse Ermenilerin içinde bulunduğu durumdan yararlanılmasına izin verilmiyordu.

⁶⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.54/315; 14 Ağustos 1915 tarihli yönetmeliğin 4. maddesi Ermenilerin eşya satımına izin veriyordu. Bkz. BOA, DHEUM.2.şb., nr.10/6.

⁶⁶ Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 167.

⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.55/146.

⁶⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.57/379.

⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/390.

⁷⁰ Özdemir, *age.*, s. 142.

⁷¹ BOA, DH.ŞFR, nr.55/107.

Sosyal Uygulamalar

Yiyecek, Giyecek ve Barınma İhtiyaçlarının Giderilmesi

Osmanlı hükümeti, sevk edilen Ermenilerin sevk ve iskânından yerel yöneticileri sorumlu tutmuştur. Yani sevk edilen Ermenilerin can ve mallarının korunması, iâşe ve istirahatlarının sağlanması güzergâhlarında bulunan yerel yöneticilere aitti.⁷² Muhacir Ermenilerin geçeceği yollarda fırın olmayan yerlerde çadır bulundurmak suretiyle levazımat noktaları gibi konaklama yerleri oluşturulacak, buralarda ekmek dışında sıcak bulgur çorbası verilecekti.⁷³ Bu doğrultuda Resûlayn, Tel-ermen, Nusaybin, Kirkil'de birer iâşe merkezi açılacak ve yerel yöneticilerin gözetiminde oradan geçecek insanlara sıcak yemek, su verilecek ve konaklama yerlerinde iskânları sağlanacaktı.⁷⁴ Bütün masraflar Muhacirîn Tahsisatı'ndan temin edecekti.⁷⁵ Ereğli'de bulunan Ermeni muhacir kafiilelere ekmek, zeytin dağıtılmış ve onlara aynı zamanda peksimet hazırlanmıştır.⁷⁶ Ermenilerin yolculuk sırasında ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Birecik, Cizre, Diyarbakır, Halep, Konya gibi yerlerde kamplar oluşturulmuş, Harput, Merzifon, Sivas gibi yerlerde de ara dinlenme istasyonları kurulmuştur. Buralarda fırınlar, aşevleri açılmıştır. Kamplarda hayatı kolaylaştırmak için çadır kentler kurulması, zanaat faaliyetlerinin başlaması için tezgâhlar yapılması, kamp yerlerinin verimli ve sulak yerlerden seçilmesi gibi pek çok tedbir alınmıştır.⁷⁷ Alman-Osmanlı Sağlık Misyonu'nda görev yapan Dr. Armin T. Wegner (1886-1978)'in ifadelerine göre Türk hükümeti, muhacirlerin yaralarını hafifletmek için bütün gücünü kullandığını, onlara yiyecekler dağıttığını ifade etmektedir.⁷⁸

Hükümet, sevk edilen Ermenilerin iâşesini sağlamaya gayret gösterdiği gibi uzun sevk yürüyüşlerinde ihtiyaçları olan giyecekleri de temin etmeye çalışmıştır. 15 Kasım 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Çorum ve Yozgat mutasarrıflıklarına gönderilen şifre, çıplak Ermenilere çarşı ve pazardan elbise alınması hususunda idi.⁷⁹ Ermenilerin sevk sırasında istirahat ihtiyaçları da

⁷² BOA, DH.ŞFR, nr.53/91; BOA, DH.ŞFR, nr.53/94.

⁷³ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 146.

⁷⁴ ATASE, BDH, Kls. 2451, Dos. 219, Fih.005-02.

⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.55/287.

⁷⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.55/291; BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/240; *Sevk ve İskân*, s. 248; Lepsius, *agg.*, s. 149.

⁷⁷ Kemal Çiçek, "Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir", *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat'dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Ankara 2006, s. 160-161.

⁷⁸ Tessa Hofmann, "German Eyewitness Reports of the Genocide of the Armenians, 1915-16", *A Crime of Silence The Armenian Genocide*, London 1985, s. 65-66.

⁷⁹ Nejat Göyünç, "Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Ankara 2001, s. 300.

düşünülmüştü. Sevk güzergâhları olan Eskişehir, Ankara ve Konya'da kurulmuş olan istirahathâneler hakkında 26 Şubat 1917 tarihinde yaptığı teftiş sonucunda Miralay Hasan Hüsnü, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi'ne şu raporu yazmıştır:⁸⁰

"Bu istirahathâneler her türlü fedakârlıktan geri kalmayarak çalışmaktadırlar. Poçantı-Ulukışla mevkilerinde Eskişehir, Ankara ve Konya'da olduğu gibi birinci derecede, Ereğli, Karahisar-ı Sahip, Bilecik ve Arifiye'de ikinci derecede birer zıvâf istirahathânesinin te'sisi ile bunlardan birinci derecede olanlara bir eczacı mülahızını ile yeterli sayıda sıbbiyeci ve Hilâl-i Ahmer memurları, ikinci derecede olanlara bir sıbbiye zabiti kumandasında nısf radde sıbbiyeci ile Hilâl-i Ahmer memurları tayinleri olduğunda zayıf düşmüş kişilerin istirahatları sağlanabilir."

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Ermeni muhacirlerin yiyecek, giyecek ve barınma sıkıntılarının hâledilmesine yardımcı olmuştur. Bu amaçla yol boyunca arazilerde onları doyurmak için aşevleri açmıştır.⁸¹

Vacuum Oil Company of Newyork'un bir işçisi olarak Halep Amerikan Konsolosu Jackson'ın verdiği talimatları yerine getirmekle görevli Auguste Bernau'nun Şubat 1917 tarihli bir raporunda Rakka'daki kampı ziyaret ederek, muhacirlere yardım dağıttığı gibi hükümetin muhacirlere yaptığı gıda yardımının hemen hemen durduğunu ifade etmektedir.⁸² Osmanlı hükümetinin sevk ettiği Ermenilerin yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçlarını gidermek için yapmış olduğu çalışmaları, o sırada çeşitli nedenlerle oralarda bulunan yabancılar tarafından da kabul edilmektedir. Şikâyet unsuru, yapılan yardımların sürekli olmayışı, düzensizliği ve yetersizliği üzerinedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumla yakından alakalıydı. Savaşın ilerleyen bu safhasında (1915-1916 yılları) Osmanlı maliyesinin alt-üst olduğu, borç bulamaz hâle geldiği, üretimin yarı yarıya düştüğü ve büyük bir sıkıntı çektiği bir gerçektir. Nitekim 1914 yılında buğday mahsulü 224.8 kile iken 1915'te 155 kileye düşmüştür. Dolayısıyla savaş sebebiyle ülkede bir önceki yıla göre buğday üretimi %30 azalmıştır. Suriye'de ise bir önceki yıla nazaran %50'nin üzerinde bir azalma olmuştur. Yani 557 bin tondan 257 bin tona düşmüştür.⁸³

Dul Kadınlar ve Yetim Çocuklara Yönelik Uygulamalar

Sevk sırasında Osmanlı hükümetini ilgilendiren en önemli sorunlardan biri de dul kadınlar ve yetim çocuklar olmuştur. Hükümet, onlarla ayrıca ilgilenmiş, kış bastırdığında dul kadınlar ve yetim çocukların sevkleri uygun

⁸⁰ KA, nr.116/4.

⁸¹ Shaw, *age.*, s. 1023.

⁸² Gunter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, The University Utah Press, Utah 2005, s. 215.

⁸³ Eldem, *age.*, s. 37; Halaçoğlu, *Ermeni İddiaları*, s. 84.

görülmemiştir.⁸⁴ Bunların her türlü ihtiyaçları Muhacirîn Tahsisatı'ndan karşılanmıştır.⁸⁵ Sevk sırasında yetim kalan çocuklara Osmanlı hükümeti kayıtsız kalmamış, onları mevcut yetimhanelere yerleştirmiştir. Yetimhanelerin yetersiz kalması üzerine yenilerini açmıştır.⁸⁶ Yetimhanelere ilk başta 10 yaşından küçük çocuklar kabul edilmiştir.⁸⁷ Daha sonra yaş sınırı 12'ye çıkarılmıştır.⁸⁸

Ermeni muhacirlerin yığılmış oldukları güney vilayetlerinde, çocukları korumak için faaliyetler daha da hızlanmıştır. Urfa ve çevresinde Ermeni muhacirleriyle ilgilenen Şükrü Bey'in faaliyetleri sonucu Urfa'da yetim Ermeni çocukları için bir yetimhane açıldı. Bakıcı ve mürebbiye olarak bazı Ermeni kadınları görevlendirildi. Aynı dönemde komşu illerde de benzer çalışmalar yürütüldü. Mamuratü'l-aziz'de valinin çabaları sonucu 700 Ermeni çocuk için bir yetimhane oluşturuldu, her on ve on beş çocuk için bir Ermeni hemşire tahsis edildi. Çocukların yiyecek ve giyecek durumları iyiydi. Vali bununla övünüyordu. Fakat mevcut yetimhaneler yetersizdi. Dolayısıyla yeni yetimhaneler kuruldu. Nitekim Diyarbakır'da 1.000 kişilik yeni bir yetimhane açılması kararlaştırıldı. Bunun için gerekli tahsisat hazır edildi ve Ocak 1916'da hizmete açıldı. 16 Şubat 1916 tarihinde Bitlis yetimhanesindeki çocuklar Diyarbakır'a nakledildi, 19 Ağustos'ta yine Bitlis'ten 80 kadar yetim ve kadının Diyarbakır yetimhanesine sevkı emredildi.⁸⁹ Bu sıralarda sadece bu bölgelerde yetimhaneler açılmadı. 19 Temmuz 1916'da Meskene'de 260 kişilik bir yetimhane daha kurulmuştu.⁹⁰

Yetimhaneler ya da öksüzhanelerde⁹¹ kalan Ermeni çocuklara yevmiye veriliyordu. 19 Mayıs 1917'de Dâhiliye Nezareti'nden, Kastamonu vilayetine çekilen telgrafta, öksüz Ermeni çocuklarının yevmiyeleriyle iâşeleri sağlanamıyorsa yevmiyelerinin 6 kuruşa çıkarılabileceği vurgulanıyordu.⁹² Öksüz

⁸⁴ BOA, DH.ŞFR, nr.58/124; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 52.

⁸⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.69/245; *Sevk ve İskân*, s. 377.

⁸⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.54/150; BOA, DH.ŞFR, nr.69/220; BOA, DH.ŞFR, nr.77/5; BKA, TİGM, nr.272.0.0.14/73.4.5; *Sevk ve İskân*, s. 175; Atnur, *age.*, s. 52; Özdemir, *age.*, s. 184.

⁸⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.54/150; Atnur, *age.*, s. 52.

⁸⁸ BOA, DH.ŞFR, nr.64/162; Atnur, *age.*, s. 67.

⁸⁹ Atnur, *age.*, s. 55.

⁹⁰ *Ermeni Faaliyetleri*, s. 145.

⁹¹ Babasız kalan çocuklara yetim, annesiz olanlara öksüz denilmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nde birkaç tane öksüzhanenin varlığına şahit olunmaktadır. Genelde kimsesiz çocukların barındırıldığı merkezler yetimhanelerdir. Yani yetimhanelerde yalnızca babasız çocuklar değil bütün kimsesizler kalmaktadır. Ayrıca bu sıralarda görev yapan misyonerlere ait öksüzhaneler de vardı. Meselâ Sivas'ta İsviçrelilerin yönetiminde bir öksüzhane mevcuttu. Bu bilgiler için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.55/42; Atnur, *age.*, s. 53 dipnot 17, s. 101,107.

⁹² BOA, DH.ŞFR, nr.76/206.

Ermeni çocuklarına verilen yevmiye önceden de ifade edildiği gibi sembolik bir rakam olmayıp, savaş zamanı olmasıyla yükselen işçi yevmiyelerinden dahi yüksekti. Bu bakımdan yapılan yardım dikkat çekicidir. Ayrıca yetimhanelerin masraflarını karşılaması için merkez tarafından 26 Nisan 1917 tarihinde Konya'ya Muhacirîn Tahsisatı'ndan 200.000 kuruş⁹³, 30 Nisan'da ise Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na 10.000 lira gönderilmiştir.⁹⁴

Cemal Paşa, Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında yapmış olduğu çalışmalardan dolayı hem misyonerlerin hem de Ermenilerin takdirini kazanmıştır. Ermeni kadın ve çocuklarıyla yakından ilgilenmiştir. Onun bu konuda yaptığı en önemli faaliyetlerden biri Ayin Tura Manastırı'nda bir yetimhane oluşturup, buraya Ermeni yetimlerini de alıp bakımlarını ve eğitimlerini sağlaması olmuştur. Cemal Paşa'nın Ayin Tura Yetimhanesi'nde çalışması için bizzat görevlendirdiği Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev* adlı eserinde yetimhaneden genişçe bahsetmektedir.⁹⁵ Ayin Tura, kötü bir vaziyette bulunan bir yetimhanenin özverili çalışmalarla nasıl bir hâle geldiğinin güzel bir örneğidir. Böylece içinde Ermeni yetimlerinin de bulunduğu birçok kişinin hayatı kurtarılmış, eğitimleri sağlanmış ve bu kişiler hayatlarını idame ettirecek bir meslek öğrenmişlerdir. Ayrıca buradan değişik toplulukların bir arada yaşayabileceği de gösterilmiştir. Tabii ki bunların gerçekleşmesinde en önemli desteği şüphesiz Cemal Paşa sağlamıştır. Ermeni kadınları, Cemal Paşa'nın kendilerine hızır gibi yetiştiğini söylemişler ve boyunlarında onun resimlerini taşımışlardır.⁹⁶ Hatta Ermeniler, Cemal Paşa'ya "*Ermenilerin Paşası*" lakabını takmışlardır.⁹⁷

Sağlık Uygulamaları

Osmanlı hükümeti, sevk sırasında hasta olan Ermenilere, önce hangi yerde bulunuyorsa o yerin hükümet merkezine başvurarak tedavi olma imkânı tanımıştır.⁹⁸ Ermeniler bulundukları yerde tedavi imkânı yoksa duruma göre İstanbul'da dahi tedavi olabilmışlerdir. Yalnız bu durum Ermeniler tarafından suistimal edilen bir mesele olmuştur. Bu nedenle 26 Haziran 1916 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, bazı Ermenilerin belirttikleri hastalıkların tedavilerinin ikamet ettikleri yerde mümkün olduğunun gönderdikleri doktor raporlarından anlaşıldığı; Ermenilerin aldıkları raporlar

⁹³ *BCA, TİGM*, nr.272.0.0.74/64.12.7.

⁹⁴ *BOA, DH.ŞFR*, nr.75/271.

⁹⁵ Yetimhanenin durumuyla ilgili olarak bkz. Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul 2007, s. 263-280.

⁹⁶ Özdemir, *age.*, s. 32.

⁹⁷ Lewy, *age.*, s. 198.

⁹⁸ *BOA, DH.ŞFR*, nr.54-A/226.

vilayet veya liva sıhhiye müdüriyetlerince incelendikten ve merkezce de tetkik olunduktan sonra aynı sonuç çıkarsa, başka yerlerde tedavi olabilecekleri ifade edilmiştir.⁹⁹

Ayrıca hükümet, hasta olan Ermenilerin tedavi edilmeleri için belediye doktorlarını da görevlendirmiştir.¹⁰⁰ Halep Alman Konsolosu Rössler, Kasım 1915 tarihinde Zor'u ziyaret ettiğinde, belediye doktorlarının ifadelerine göre günlük ölümlerin 150-200 arasında olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹ Ermeni muhacirler, sadece hükümetin bu amaçla kurmuş olduğu hastaneler de değil Hilâl-i Ahmer hastaneleri ve askeri hastanelerde de tedavi edilmiştir. Harput-Mezre'deki Hilâl-i Ahmer Hastanesi yetkilisi, elindeki tüm yetersiz imkânlarla rağmen, perişan durumda ve hasta olan kafilelere yardım etmek için elinden geleni yapmış, çoğuna sağlık hizmeti sağlamıştır. Amerikalı misyoner Tracy Atkinson hastane yetkilisinin faaliyetlerinden övgüyle söz etmiştir.¹⁰² Atkinson'un 19 Temmuz 1915 tarihli raporuna göre, Harput'taki Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde, sevk edilen Ermenilerden 600 kişi tedavi görmüştür.¹⁰³ Unutulmamalıdır ki askeri hastanelerde sadece hasta olan askerler tedavi edilmemiştir. Bu askeri hastanelerden, hastanenin çevresinde yer alan Ermeni muhacirler de faydalanmıştır. Meselâ, İkinci Ordu'nun bölgesinde toplanan muhacirlerle İkinci Ordu sürekli olarak ilgilenmiştir. Bunlar için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamış, gerektiğinde tedavileri için kendilerine özgü ve muntazam hastanelere alınmış, hastane olmayan yerlerde menzil hastanelerine kabul edilerek istirahatları ve tedavileri sağlanmıştır.¹⁰⁴

⁹⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.65/92. Kuduz köpek tarafından ısırıldığını iddia eden Samsunlu mühtedi Yusuf, Varatas ve Korki adlarındaki üç çocuk İstanbul Dâr'ül-kelb Tedavihanesi'nde muayene edilmeleri için belediye doktorlarından üstünkörü rapor almışlar, daha sonra amaçlarının İstanbul'a gitmek olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla Dâhiliye Nezareti, 2 Ağustos 1917 tarihinde Canik mutasarrıflığına telgraf yollayarak bu meselenin araştırılmasını ve sonucun bildirilmesini istemiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.79/14. Belirtildiği üzere bazı zamanlarda belediye doktorlarından da geliş güzel raporlar alınabiliyordu. Hükümet ise, hastaların her defasında ayrıntılı bir araştırmadan sonra istenilen yere gönderilmelerine izin veriyordu. Özellikle İstanbul'a gelmelerine zorunlu olmadıkça izin vermiyordu. Bu durum hükümetin güvenlik anlayışından kaynaklanıyordu.

¹⁰⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/153.

¹⁰¹ Lewy, *age.*, s. 216.

¹⁰² Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor, Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton and London 2002, s. 608.

¹⁰³ Lewy, *age.*, s. 167. Osmanlı sınırları içerisinde 1916 yılı itibarıyla faaliyet gösteren Hilâl-i Ahmer hastaneleri için bkz. KA, nr.702/1.

¹⁰⁴ ATASE, BDH, Kls. 2459, Dos. 269, Fih.003.

Hükümet sevk sırasında sağlığı bozulan Ermenilerin tedavi edilmeleri için geçici muhacirîn hastaneleri açmış¹⁰⁵ ve faaliyetlerini yakından izlemiştir. Bu amaçla 24 Aralık 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne gönderdiği telgrafta, Muhacirîn Tahsisatı'ndan verilen parayla yapılan hastanelerin nerelerde, hangi tarihte açıldığı, açıldığı tarihten itibaren çalışan memur ve müstahdemlerin kimlerden oluştuğu ve aylık maaşlarının ne kadar olduğuna dair bir cetvel tanzim edilerek bildirilmesini istemiştir.¹⁰⁶

Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarıldıktan sonra, hükümeti uğraştıran en önemli sorunlardan birisi de Ermeniler arasında görülen salgın hastalıklardır. Hükümet elinden geldiğince bu sorunla uğraşmış, gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Sevk ve iskân bölgesinde bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele edilmesinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin katkıları olmuştur. Kolera, çiçek, dizanteri ve tifüs gibi hastalıklara karşı korunmak için gerekli aşılar ve diğer tıbbi ilaçlar Hilâl-i Ahmer'ce karşılanmıştır.¹⁰⁷ Sıtma hastalığı baş gösterdiğinde kinin ihtiyacı Hilâl-i Ahmer'den temin edilmiştir.¹⁰⁸ Ne kadar önlem alınmaya çalışılsa da bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan ölümlerin önüne bir türlü geçilememiştir.

Güvenlik Uygulamaları

Osmanlı hükümeti, sevk edilen Ermenilerin sevk esnasında güvenliklerini sağlamaya çalışmış ve Ermeni muhacirleri koruması için onlara asker vermiştir.¹⁰⁹ Erzurum vilayetindeki Ermenilerin güvenlikleri sağlandıktan sonra sevki yapılmıştır.¹¹⁰ Sevk işlemi vilayet yöneticilerin sorumluluğu altında yapılyordu. Dolayısıyla kafiilelere eşlik eden jandarmalar da vilayette görev

¹⁰⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.69/222. Suriye'de bulunan Ermeni muhacirleri arasında birçok hasta vardı. Bunlar çeşitli hastanelerde tedavi ediliyordu. Fakat tedavi olamayanlar da bulunuyordu. Bu nedenle Şam Muhacirîn Müfettişi Bahaddin Bey, Muhacirîn Tahsisatı'yla geçici bir hastane kurulmasını Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'den talep etmiştir. Bunun üzerine 5 Kasım 1916 tarihinde Şükrü Bey, vilayet merkezinde geçici bir hastane kurulmasını uygun bulmuştur. Bunun için bkz. BCA, TİGM, nr.272.0.0.11/8.13.12.

¹⁰⁶ BOA, DH.UMVM, nr.85/77.

¹⁰⁷ KA, nr.16/142; KA, nr.315/152; KA, nr.345/51; KA, nr.345/51-1.

¹⁰⁸ KA, nr.107/12. Ali İhsan Sabis, hatıralarında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun amansız düşmanlarından birisinin de salgın hastalıklar olduğunu dile getirmiştir. Bunların başında da tifüs geliyordu. Öyle ki bu hastalık vazife başında ordu kumandanını bile öldürmüş, birçok subay ve doktoru yatırmıştır. Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi*, Cilt II, Nehir Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992, s. 360. Danimarkalı misyoner Maria Jacobsen 7 Şubat 1915 tarihli günlüğünde, Türk askerinin açlıktan öldüğünü, sağlık şartlarının çok kötü olduğunu, hijyen olmadığını ve askerın bulaşıcı hastalıklara yakalandığını, ayrıca pek çok askerın elbiselerinin çaputlardan meydana geldiğini belirtiyordu. Bkz. Lewy, *age.*, s. 58.

¹⁰⁹ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih.003; BOA, DH.ŞFR, nr.55/274; BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/77; BOA, DH.ŞFR, nr.56/381; BOA, DH.ŞFR, nr.58/2; Shaw, *age.*, s. 1081.

¹¹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr.54/156.

yapanlardı. Erzurum'dan Musul'a sevk edilmek üzere Diyarbakır'a gönderilen Ermeni muhacirlerinin Cizre'den sonra Musul vilayet sınırında vilayete ait jandarmalar tarafından teslim alındığı Diyarbakır vilayetinden merkeze bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti de bu işlemin süratli bir şekilde yapılması için Musul vilayetini uyarmıştır.¹¹¹ Bilindiği üzere savaş döneminde askerlerin çoğu cephelerde savaştığı için vilayet ya da livaların güvenliğini sağlayan jandarmaların sayısı sınırlıydı. Bu yüzden vilayet yöneticileri bazı durumlarda kafileleri koruması için yeterli jandarma veremiyordu. Jandarma sayısının azlığından Zor'a sevk edilen Ermenilerin, muhafazalarının sağlanmasında sıkıntı yaşanmıştır. Bunun üzerine Altıncı Ordu Kumandanlığı, Ermenileri korumaları için 300 asker görevlendirmiştir.¹¹² Dâhiliye Nezareti, vilayet ve mutasarrıflıklardan kafilelerin güvenliklerinin sağlanması için mümkün olduğunca sayıları oranında jandarma verilmesini istemiştir.¹¹³ Ayrıca Amerikan misyonerleri de, sevk edilen Ermenilerin korunması için hükümetin jandarmalar verdiğini belirtmektedir.¹¹⁴

Osmanlı hükümeti, Ermeni sevkiyatında muhafız verip onların korunmasını istese de sorunlar çıkmıyor değildi. Sevkiyat sırasında yaşanan önemli sıkıntılardan birisi izdihamların olmasıydı. Hükümet aldığı önlemlerle bu sorunu ortadan kaldırmaya çalışmışsa da hükümetin tam başarı sağladığını söyleyemeyiz. 13 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, nakledilen Ermenilerin vilayet ve liva sınırları dışına çıkarılmaları nedeniyle istasyonlarda günlerce bekletilmesi izdihamı sebebiyet verdiğinden, bundan böyle nakledilecek Ermenilerin kafele kafele tertip edilip, ona göre iskân edileceği yerlere dağıtılacağı belirtilmiştir.¹¹⁵ Osmanlı hükümeti, izdihamları hafifletmek, sevkiyatı hızlandırmak ve güvenliğini sağlamak için yeri geldiği zaman sevk güzergâhını değiştirmiştir. Malatya'dan Urfa'ya sevk edilen Ermenilerde izdiham yaşandığı için kafileler, Diyarbakır üzerinden Musul'a sevk edilmiştir.¹¹⁶

Sevkiyat sırasında görülen bir başka sıkıntı da memurların ve güvenlik görevlilerinin Ermenilerden rüşvet almaları, onlara kötü davranmaları ve başıbozuk kafilelerin saldırıdır. Maalesef sevkiyat sırasında bunlar yaşanmıştır. Fakat Osmanlı hükümetinin, bunları yapanlara gereken cezaları

¹¹¹ BOA, DH.ŞFR, nr.55/387.

¹¹² BOA, DH.ŞFR, nr.67/7; BOA, DH.ŞFR, nr.66/118. Bazı durumlarda savaş zamanı olduğundan asker takviyesi yapılamıyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.67/230. Güvenlik nedeniyle Zor bölgesine sevkler başka yollardan yapılıyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.74/281.

¹¹³ BOA, DH.ŞFR, nr.65/194.

¹¹⁴ Riggs, H. Henry Riggs, *Days of Tragedy in Armenia Personel Experiences in Harpoot 1915-1917*, Gomidas Institute Ann Arbor, Michigan 1997, s. 147.

¹¹⁵ BOA, DH.ŞFR, nr.54-A/392.

¹¹⁶ BOA, DH.ŞFR, nr.56/108; BOA, DH.ŞFR, nr.56/168.

verdiğini de belirtmek gerekmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden Zor mutasarrıflığına çekilen 22 Temmuz 1916 tarihli telgrafta, Zor'a sevk edilen Ermenilerden rüşvet aldığı belirlenen Tabur Kumandanı Yüzbaşı Salih Efendi hakkında soruşturma yapıp, sonucun bildirilmesi isteniyordu.¹¹⁷ Ermeni sevkياتında jandarmalar kafilelere kötü davranışlarda bulunmuşlardır. Fakat kafilelerin korunması için canını siper eden jandarmaların da olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Meselâ, Maraş'tan sevk edilen Ermeniler, aşiretlerin saldırısına uğramaları üzerine jandarma kuvvetleri aşiretlere karşılık vermiştir.¹¹⁸ Ermeni kafilelerin sevkî sırasında, başıboş göçebelerin yaptıkları saldırılar neticesinde kafileler zarara uğramış ve kayıplar yaşanmıştır. Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin, Dersim eşkiyası tarafından yolları kesilerek öldürülmeleri üzerine, gerekli tedbirlerin alınması için Dâhiliye Nezareti'nden Mamuratü'l-aziz vilayetine 26 Haziran 1915 tarihinde emir verilmiştir.¹¹⁹ Ayrıca kafilelerden bazılarına Arap aşiretlerinin, özellikle Halep-Zor arasındaki güzergâhta yaptıkları saldırılar sonucunda Ermenilerin öldürüldüğü tespit edilmiştir.¹²⁰

Ermeni sevkياتında diğer önemli bir sıkıntı da hırsızlıktı. 25 Eylül 1915 tarihli şifrede, gerek vilayet dâhilinde gerekse vilâyet-i saireden üç buçuk aydan beri Osmaniye'ye gelip, kafileler kafileler Halep'e sevk olan Ermenilerin miktarı 70.000'i geçtiği, şu ana kadar sevkiyattaki hırsızlık olayları istisna edilirse, liva dâhilinde olumsuz olayların yaşanmadığı ifade ediliyordu.¹²¹

Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, sevk esnasında önleyici tedbirler alınması için bir taraftan mülkî memurlara gerekli emirleri vermekle beraber, diğer taraftan da başkumandanlığa müracaatla ve kuvvet sevkıyla sorumluların cezalandırılmasını

¹¹⁷ BOA, DH.ŞFR, nr.66/55. Sadece Ermeniler değil, aynı zamanda mülteciler de yerel idarecilerin suistimallerinden şikayet ediyordu. Siverek'te oldukça sefil ve perişan bir halde bulunan mültecilerin yevmiyeleri adaletsiz bir şekilde dağıtılıyordu. Silvan kaymakamı ve Ahz-ı Asker Reisi Salih Efendi yolsuzluklarda bulunuyordu. Bkz. Kaya, *age.*, s. 33.

¹¹⁸ BOA, DH.EUM.2.şb., nr.24/16, Lef 3. Yalnız Anadolu coğrafyasında sadece Arap ya da Kürt eşkiyalar yoktu. Ermeni eşkiyaları da bulunuyordu. Yalova bölgesinde Ermeni eşkiyası faal bir şekilde hareket ediyordu. Gerekli tedbirlerin alınması son derece önem arz ettiğinden, İzmit mutasarrıflığına da bu hususla ilgili tebligat yapılmıştır. Ermeni eşkiyaların takibi ve benzer hususlarda vilayet ve liva sınırı dikkate alınmayarak, birlik içinde hareket edilmesi gerektiği 6 Eylül 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Hüdavendigâr vilayetine bildiriliyordu. Bunun için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/104.

¹¹⁹ BOA, DH.ŞFR, nr.54/158; BOA, DH.ŞFR, nr.54/162.

¹²⁰ Halep'e bir saat mesafede bulunan Meskene'ye kadar olan yollarda, Urban aşiretinin gasp yaptığı saldırılar sonucu 2.000'e yakın Ermeni'nin öldürüldüğü, Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de 2.000 kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları anlaşılmış, meselenin tahkik edilerek, sonucunun Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi ve kafilenin çıplak bir şekilde gönderilmemesi gerektiği Urfa mutasarrıflığına gönderilen 8 Eylül 1915 tarihli telgrafta belirtiliyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.55-A/144; Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 79.

¹²¹ BOA, DH.EUM.2.şb., nr.68/102.

ve kafilelerin himayesini şiddetle istemiştir.¹²² Yani Ermeni kafilelerinin sevk sırasında ihmalî veya yolsuzluğu görülen görevlileri tespit etmek üzere tahkik heyetleri kurulmuştur. Bu heyetlerin verdiği raporlar sonucunda kurulan “*Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri*” olarak bilinen bu mahkemeler; sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde devletin iç ve dış güvenliğini ihlal eden suçlar ile isyan, ihtilal, çetecilik faaliyetlerine katılanların ve savaş sırasında hükümetin yayımlanmış olduğu her türlü kanun, emir ve talimat hükümlerine aykırı davranışları yargılamıştır. Dâhiliye Nezareti’nden Hâriciye Nezareti’ne gönderilen 19 Şubat 1916, 12 Mart 1916 ve 22 Mayıs 1916 tarihli gizli yazıların ekinde yer alan listelere göre Divan-ı Harplerde yargılananların vilayetlere göre dağılımı; Amasya 2, Ankara 148, Bitlis 29, Canik 89, Diyarbakır 70, Eskişehir 29, Halep 56, Hüdavendigâr 21, İzmit 28, Kayseri 146, Konya 16, Mamuratü’l-aziz 249, Niğde 8, Sivas 579, Suriye 27 ve Urfa 170 olmak üzere toplam:1.673 tür.¹²³ 1916 yılı ortalarına kadar Divan-ı Harplerde yapılan yargılamaların sonucu verilen cezalar ve mahkemelerin safahatı şu şekildedir:¹²⁴ İdam 67, muhtelif hapis cezası 524, kürek, para, kalebent, pranga ve sürgün cezası 524, berat ve yargılama reddi 227, mahkeme devam etmekte ve inceleme aşamasında 109, velisine teslim 4 ve hakkında henüz bir işlem yapılamayan 674.

Bunları değerlendirdiğimizde yargılaması devam eden veya henüz hakkında bir işlem yapılmayanlar arasında daha sonra işlemlerin yapılmasıyla çeşitli cezalara çarptırılanların sayısının daha da artması muhtemeldir.¹²⁵ Bu tahkik komisyonları 1918 başına kadar görev yapmıştır.¹²⁶ Talat Bey, bu heyetlerin birçok memuru azl ve mahalli Divan-ı Harplere teslim ettiğini belirtmekte ve soruşturma zabıtlarının bir suretinin komisyonlar tarafından Babıâli’ye verildiğini ve kopyasının Hazine-i Evrak’ta yani devlet arşivlerinde bulunduğunu söylemektedir.¹²⁷ Osmanlı hükümeti 1915–1916 yıllarında iç hukuk sistemini işleterek Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında, çıkarılan kanun ve yönetmelikler ile gönderilen talimatlara aykırı davranış, suistimalî görülen asker-sivil devlet görevlileriyle çetecilik yapan vatandaşları askeri mahkemelerde yargılayarak cezalandırmıştır. Bu yargılamalar ve cezalandırmalar Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması konusunda Osmanlı merkezî yönetiminin ne kadar hassas davrandığını, münferit olaylara dâhi göz yummadığını göstermektedir.¹²⁸

¹²² Talat Paşa’nın Anıları, s. 83-84.

¹²³ Yusuf Sarıınay, “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916”, *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat’dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalk, Ankara 2006, s. 178-188.

¹²⁴ Sarıınay, “Ermeni Tehciri”, s. 188-189.

¹²⁵ Sarıınay, “Ermeni Tehciri”, s. 189.

¹²⁶ Gürün, *age.*, s. 319.

¹²⁷ Talat Paşa’nın Anıları, s. 82-83.

¹²⁸ Sarıınay, “Ermeni Tehciri”, s. 189-190.

Sonuç

Osmanlı devlet idarecilerinin uyarılarına rağmen Ermeniler, I. Dünya Savaşı başlarında devlet aleyhindeki davranışlarını sürdürmüşlerdir. Bu durumun sonucu olarak Ermenilerin bir kısmı ülkenin bir başka yerine sevk edilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı hükümetinin Ermeni sevkıyatı süresince beslenme, giyecek, barınma gibi ihtiyaçlarının giderilmesine, sevk işleminin güvenli, sağlıklı, düzenli ve hızlı bir şekilde gerçekleşmesine, dul kadın ve yetim çocukların bakımlarına yönelik imkânları ölçüsünde uygulamaları olmuştur. Bunu yabancı diplomatlar ve görevliler de teyit etmektedir. Ayrıca ihtiyaçların giderilmesi için yevmiyeler verildiği gibi vilayet ve mutasarrıflıklara belli aralıklarla çeşitli miktarlarda paralar gönderilmiştir. Hatta bu paraların sadece Ermenilerin sevk işleminde kullanılması için yerel yöneticiler uyarılmıştır. Kötü olan ekonomi I. Dünya Savaşı'nın getirdiği yükü hepten kötüleşmiştir. Buna rağmen kısıtlı olan bütçeden paylar ayrılmıştır. Görevlerini yerine getirmeyenler veya kötü kullananlar görevlerinden alınmış ve Divan-ı Harbe verilmiştir. Divan-ı Harp'te yargılananların sayısı 1.973'tür. Bunların bir kısmı idam dâhil çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Dolayısıyla sevk sırasında Ermenilerin korunmasına yönelik bu şekilde uygulamalarda bulunan Osmanlı hükümetinin soykırım yapmış olması, ihtimal dâhilinde görünmemektedir.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

a. Arşivler

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE)

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Fonu (TİGM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri 2.şube (DHEUM.2.şb)

Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM)

Hâriciye Nezareti Tasnifi Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Kızılây Arşivi (KA)*

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, (2007), Cilt VII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), (2007), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara.

b. Kitap ve Makaleler

- ADIVAR Halide Edip (2007) *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul.
- AHMET Rüstem, *The World War and the Turco-Armenian Question*, Staempell Co, Printing Office, Berne (Tarihsiz).
- AKTAN Gündüz (2006) “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”, *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat’dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, s.35-88.
- ATNUR İbrahim Ethem (2005) *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara.
- BAKAR Bülent (2009) *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1991) *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, Sayı III, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- ÇİÇEK Kemal (2005) *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yayınları, Ankara.
- (2006) “Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir”, *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat’dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, s.135-178.
- (2010) “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt III, Sayı 6, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, s.1-14.
- DADRIAN Vahram *To the Desert Pages from My Diary*, Translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan, Gomidas Institute, Princeton and London 2003.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra)*, (2008), Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ELDEM Vedat (1994) *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara.
- ERTAN Temuçin F. (2001) “Ayestefanos’tan Lozan’a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.245-269.
- GÖYÜNÇ Nejat (2001) “Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı 37, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.293-301.
- GÜRÜN Kamuran (2005) *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul.
- HALAÇOĞLU Yusuf (2007) *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, Babiâli Kültür Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul.
- (2007) *Ermeni Tehciri*, Babiâli Kültür Yayıncılık, 10. Baskı, İstanbul.
- HOFMANN Tessa (1985) “German Eyewitness Reports of the Genocide of the Armenians, 1915-16”, *A. Crime of Silence The Armenian Genocide*, London, s.61-93.
- KARACAKAYA Recep (2005) *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- KAYA Erol (2007) *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Türk Mültecileri Vilâyet-i Şarkîyye ve Aydın Vilâyeti Mültecileri (1915-1923)*, Ebabil Yayıncılık, Ankara.

- KAISER Hilmar (2002) *At the Crossroads of War, Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton and London.
- KIESER Hans Lukas (2005) *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LEPSIUS Johannes (1919) *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Der Tempelverlang in Postdam.
- LEWY Guenter (2005) *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, The University Utah Press, Utah.
- MILLER E. Donald- Lorna Touryan Miller (1999) *Survivors, An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- MORLEY Bertha (2000) *Marsovan 1915: The Diaries of Bertha*, Edited by Hilmar Kaiser, Gomidas Institute, Ann Arbor Michigan, Princeton.
- ÖĞÜN Tuncay (2004) *Unutulmuş Bir Göç Tragedisi Vilayât-ı Şarkîyye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara.
- ÖKE Mim Kemal (1996) *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZDEMİR Hikmet (2009) *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler, 4. Ordunun İnsani Yardımları*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- RIGGS H. Henry (1997) *Days of Tragedy in Armenian Personal Experiences in Harpoot 1915-1917*, Gomidas Institute Ann Arbor, Michigan.
- SABİS Ali İhsan (1992) *Harp Hatıralarım, I. Dünya Harbi*, Cilt II, Nehir Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- SARINAY Yusuf (2006) “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar (1915-1916)”, *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat’dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, s.179-190.
- (2006) “24 Nisan 1915 Ermeni Tutuklamaları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yıl 2, Sayı 4, Ankara, s.23-38.
- SHAW J. Stanford (2008) *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt 2, Publication of Turkish Historical Society, Ankara.
- Talat Paşa’nın Anıları*, (1994), Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- WHITE E. George (1995) *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Çev. Cem Tank Yüksel, Enderun Yayınları: 46, İstanbul.
- ZÜRCHER Eric Jan (1996) “Between Death and Desertion The Experience of the Ottoman Soldier in World War I”, *Turcia*, Töme 28, Association Pour Le De’veloppement Des Etudes Turques, s.235-258.

Milli Mücadele Döneminde İsyanların Gölgesinde Düzce ve Çevresinde Asayiş Sorunları

Fabri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

YETİM, Fahri, Milli Mücadele Döneminde İsyanların Gölgesinde Düzce ve Çevresinde Asayiş Sorunları. CTAD, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 54-69.

Milli Mücadele iç ve dış boyutlarıyla çift cepheli bir savaştır. Temel niteliklerini işgalci dış güçlere karşı verilen mücadeleden alan bu savaşın iç ayaklanmalar dönemi, en zorlu devresidir. Büyük ölçüde devlet otoritesi boşluğu ve milli ordu eksikliğinden kaynaklanan iç ayaklanmalar döneminde Anadolu tam bir kargaşa içinde bulunuyordu. Milli hareketin öncüleri bir taraftan bu mücadeleyi yurt sathına yaymak ve milli istiklali gerçekleştirmek amacıyla büyük çaba gösterirken, diğer taraftan işgal güçleri ve İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin de etkisiyle bu harekete karşı büyük bir kampanya yürütülmüş ve bunun sonucunda Anadolu'nun pek çok bölgesinde yaklaşık yirminin üzerinde ayaklanma çıkmıştır. Devlet otoritesi eksikliğinin had safhada hissedildiği bu ortamda önemli asayiş sorunları yaşanmış ve bunun sonucunda halk can ve mal güvenliğinden de yoksun kalarak büyük sıkıntılar çekmiştir. Bu ayaklanmaların bastırılması, Milli Mücadele'nin niteliği, iç disiplini ve nihai hedefleri açısından kesin bir zorunluluktur. Diğer taraftan sorunun üstesinden gelinmesi de son derecede güçtü. Artan asayiş sorunları konunun çözümünü daha da güçleştirmekteydi. Bu çalışmada, büyük ölçüde memleketin geneli için de söz konusu olan bu ortama Düzce ve çevresinden bakılarak Milli Mücadele'nin sosyal tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Milli Mücadele, Kuva-yı Milliye, İsyan, Düzce, Asayiş

YETİM, Fahri, The Security Problems Shadowed By Uprisings Around Düzce And Its Neighborhood During The Turkish National Struggle. CTAD, Year 7, Issue 13 (Spring 2011), 54-69.

Turkish national struggle has a dual façade with its internal and external dimensions. The phase of internal uprisings of this struggle, which was primarily a war waged against foreign occupants, is the hardest stage. During the internal uprisings, mostly rooted in the lack of a national army and the absence of state authority, Anatolia fall into an absolute turmoil. The pioneers of the national movement spent their utmost

effort to extend this struggle throughout the country and to materialize their national salvation, on the one hand, and faced a serious counter campaign backed by the İstanbul government against this struggle, on the other hand. As a result of the latter, in fact, throughout Anatolia, more than about 20 uprisings broke out. Owing to the absolute lack of state authority, serious security problems were experienced and people, deprived of the safety of their life and properties, were exposed to grave hardship. To suppress these uprisings, taking into account the nature, the self-discipline and the ultimate goal of the national struggle, was an undisputable necessity. To overcome the difficulty, on the other hand, was extremely difficult. The increasing spread of the security problems rendered any solution to the problem more difficult. In this research, hoping to make a contribution to the social history of the Turkish national struggle, the above mentioned chaotic environment, partially true for all of the country, was examined on the regional basis of Düzce and its vicinity.

Keywords: Turkish national struggle, national forces, revolt/uprising, Düzce, security

Giriş

Kökenleri 18. yüzyıla dayanmakla birlikte 19 ve 20. yüzyılların en temel olgularından biri olan ulus-devletlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde Birinci Dünya Savaşı kuşkusuz tarihi bir dönemeçtir. Zira bu savaş, klasik imparatorlukların sonunu haber veren ve sonuçları itibarıyla bunun tamamlayıcı görünümünde olan İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Üçüncü Dünya’da (Asya ve Afrika) yeni ulus-devletler çağını başlatan bir gelişmeydi. Osmanlı İmparatorluğu’nun sona eriş süreciyle birlikte ortaya çıkan Türk Milli Mücadelesi de bu olgunun özgün örneklerinden birini oluşturur. Temelleri 19. yüzyıl sömürgeciliğine dayanan, bağımlılık ilişkileri üzerine kurulu modern emperyalizmin dünya tarihindeki ilk sorgulanışına vesile olan Milli Mücadele’nin bu yöndeki belirleyici vasıflarının yanında onun az bilinen veya bilinen taraflarında önemli boşluklar görülen bir başka yanı da iç cephesidir.

Yerel ölçekte Mondros Mütarekesi (1918) sonrasında yaşanan işgal süreciyle başlayan ve Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesinden sonraki faaliyetlerle genele yayılan ulusal direniş hareketi, daha ilk aşamada büyük engellemelerle karşılaşmıştır. İşgaller karşısındaki direnişin Milli Mücadele’ye dönüşmesi, Anadolu’daki emperyalist emellerini gerçekleştirmek isteyen İtilaf Devletlerini tedirgin ettiği gibi mevcut konumu karşısında bu devletlerle uyumlu bir politika izlemeyi tercih eden Osmanlı yönetimini de aynı ölçüde rahatsız etmiştir. Bunun sonucu olarak da özellikle bu iki unsur ve buna bağlı diğer faktörlerin etkisiyle ulusal direniş hareketini sabote etmeye yönelik bir takım ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanmaları niteliklerine göre sınıflandırmak gerekirse bunlar; 1-İrkçı-ayrılıkçı ayaklanmalar, 2-Karşı milliyetçi ayaklanmalar,

3-Ulusçu kamp içinde merkez çevre çatışmasından doğan ayaklanmalar şeklinde toplanabilir.¹ Milli Mücadele'nin geleceğini tehlikeye atan ve büyük can kayıplarına yol açan bu ayaklanmaların başlıcaları Ali Batı, Bozkır (Konya), Anzavur, Düzce, Yozgat, Milli Aşireti, Pontus ve Koçgiri ayaklanmalarıdır.² Bu ayaklanmaların büyük bölümü, İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Milli Mücadele aleyhinde yaptığı propagandalardan kaynaklanıyordu. Bu dönemde görülen devlet otorite boşluğunun yanı sıra, teknik imkânsızlıklar dolayısıyla verilen mücadelenin amacının kitlelere gereği gibi anlatılamaması da ayaklanmaların diğer sebepleri arasında yer alıyordu. Ayaklanmalarda Padişah ve İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Hükümeti, Kuva-yı Milliye'yi kendilerine başkaldıran bir güç, asileri ise sadık kuvvetler olarak görüyorlardı. Bu amaçla Padişah tarafından 13 Mayıs 1920'de; Düzce, Adapazarı, Bolu ve Gerede'de ayaklanmalara yardım edenlerden 16 kişiye çeşitli nişanlar verilmiştir.³ Milli Mücadele'ye karşı her türlü dini propagandanın yürütüldüğü bu süreçte ulusal direniş hareketi, siyasi yönden Bolşeviklik olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Bu propagandalar o kadar ileri boyutlara ulaşmıştı ki Adapazarı yöresinde halk arasında; “*Bulaşıklar (Bolşevikler) geliyor, Hükümeti, Allah'ı mabudu tanımıyorlar. Abahiyi kesip, herkesin mallarını yağma ediyorlar*” söylentileri yayılmıştı.⁴ Bunun dışında İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki düşmanlık ve Hürriyet ve İtilafçıların Milli harekete karşı yaptıkları faaliyetler de ayaklanmalarda önemli rol oynamıştır. Hürriyet ve İtilafçılar, Milli Mücadele'yi İttihatçılığın devamı olarak görüyor ve halka öyle yansıtıyorlardı. Bu çevreler orman rüsumunun kaldırılarak halkın ormanlardan serbestçe yararlanacağını söyleyerek özellikle Düzce ve Adapazarı yöresinde ekonomik yönden halkı etkilemeye çalışmışlardır.⁵ Ayrıca ülke genelinde görülen asayişsizlik, yağmacılık, soygunculuk ayaklanmalara müsait ortamı hazırlamıştır. Nihayet, az da olsa Kuva-yı Milliye'nin soygun ve eşkıyalığa varan davranışları, halktan zorla para ve asker toplamaları da önemli tepkilere yol açmıştır.⁶

¹ Doğu Ergil, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Ankara 1981, s. 242-244.

² Milli Mücadele sırasında çıkan ayaklanmaların tarihleri ve toplu bir listesi için bkz. Ek 1.

³ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1968, s. 355.

⁴ T.B.M.M.Z.C. C.I, I.Devre, Ankara 1959, s. 60.

⁵ Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, İstanbul 2005, s. 132.

⁶ Bunların yanında ayaklanmaların ortaya çıkmasında, özellikle İngilizlerin emperyalist çıkarları doğrultusunda İstanbul Hükümeti üzerinde uyguladığı baskılar, bu yönde yapılmış 12 Eylül 1919 tarihli bir gizli antlaşma ve hükümetin bu doğrultuda izlediği politikaların da büyük etkileri olmuştur. Padişah Vahdettin'in, Irak ve Suriye üzerindeki halifelik nüfuzunu İngilizlerin hizmetine vermesi karşılığında İslam dünyasındaki mevcut konumunu sürdürme düşüncesine dayanan bu antlaşma daha sonra geliştirilecek bir ön antlaşma niteliğindeydi. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele C.I*, Ankara 1998, s. 593. Bu konuda, ayaklanmaların diğer iç ve dış etkenleri için bkz: *Türk İstiklal Harbi (TİH)*, C.VI, Ankara 1974, s. 27-40. Ayrıca bkz: Ergil, *age.*, s. 259-272.

Milli Mücadele’de ilk aşamada bu ayaklanmalara karşı yerel unsurlardan oluşan ve çete reislerinin önderliğinde gayri nizami gruplar halinde çarpışan Kuva-yı Milliye birlikleri vasıtasıyla mücadele edilmiştir. Her biri değişik riskler ve zorluklar içeren ve memleketin hemen her bölgesinde ortaya çıkan bu ayaklanmaların bazıları, milli hareketin merkezi olan Ankara’ya yakınlığı dolayısıyla özel önem taşımaktadırlar. Bu ayaklanmalar dolayısıyla tamamen yok olma noktasına gelen devlet otoritesi sonucu halk, artan eşkıyalık gibi sorunlar karşısında daha da zor durumda kalmıştır. Bu türden olumsuzlukların yaşandığı önemli bölgelerden birisi de Milli Mücadele döneminde adeta Ankara ile İstanbul arasında sıkışıp kalan ve bunun ağır bedelini ödeyen Düzce ve çevresi olmuştur.

Milli Mücadelede Düzce, Bolu, Hendek ve Adapazarı Ayaklanmaları

Düzce, Bolu, Adapazarı ve çevresi Milli Mücadele döneminde gerek İstanbul Hükümeti, gerekse İtilaf Devletleri açısından oldukça stratejik bir öneme sahipti.⁷ İngiltere, Anadolu yönünden rahatsız edilmekten korunmak için, Boğazların doğusunda iki tampon bölge kurmayı düşünmüştü. Bunlar da; Çanakkale Boğazı’nı doğuya karşı kapayacak olan Biga, Gönen ve çevresi ile Karadeniz Boğazı’nı doğuya karşı koruyacak olan Düzce ve Hendek çevresiydi. Heyet-i Temsiliye’nin Ankara’ya gelmesi ve buranın artık Milli hareketin merkezi olmasıyla birlikte İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletleri açısından bu bölgenin denetim altında tutulması ihtiyacı daha da arttı. Aynı durumun milli hareket için de söz konusu olması dolayısıyla bu bölge tarafların tam bir nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. 15 Mayıs 1919’da başlayan Yunan işgalinin nihai hedefleri ve İtilaf Devletleri’nin emperyalist emelleri açısından bu bölge; daha önce İstanbul Hükümeti’nin doğrudan desteğiyle Marmara’nın güneyinde çıkan Anzavur Ayaklanması ve doğusunda Kuva-yı Milliye’ye karşı Süleyman Şefik Paşa komutasında bir askeri birlik olarak oluşturulan Kuva-yı İnzibatiye’nin tamamlayıcı unsuru niteliğindedir. Buradaki ayaklanmalarda İngilizlerin ve onların güdümündeki Hürriyet ve İtilaf Partisi’ne bağlı kuruluşların belirgin rolleri olmuştur. İngilizler, asileri askeri güç kullanmanın dışında tüm imkânlarıyla desteklemişler, ancak bunu perde arkasında kalarak yapmışlardır.

Bu bölgede Milli Mücadele’ye karşı faaliyetler, İngilizlerin 28 Ekim 1919’da İstanbul-Eskişehir demiryolu hattını kontrol altına almalarıyla başlamıştır. Bu aşamadan itibaren yöre eşrafından Akyazılı Talustan Bey, Bekir Bey ve Sapançalı

⁷ Bu bölge özellikle İngilizler için boğazların elde tutulması ve emniyeti açısından büyük önem taşıyordu. Bunun için burada bir tampon bölge oluşturmak istemişlerdi. Kuva-yı Milliye açısından ise bu bölge, Anadolu’ya yapılabilecek mühimmat sevkıyatı için çok önemli idi. Zira Kuva-yı Milliye’nin en çok ihtiyacı olan silah ve cephane İstanbul ve İzmit civarında bulunuyordu. Özel, *age.*, s. 15-19.

Beslan Bey, İstanbul Hükümeti ile irtibata geçerek bu yöndeki oluşuma önderlik etmişlerdir. Adı geçen şahısların öncülüğünde yürütülen faaliyetler ve propagandalar sonucunda bölgede Kuva-yı Milliye karşıtı oluşum hızla yayılmaya başlamıştır. Oluşturulan bu ortamda milli hareket karşıtlığının yanı sıra, yörede asayiş tehdit eden eşkıyalık olaylarında da bir artış görülmüştür. Nitekim bu tür faaliyetler sonucunda daha önce 1919 Kasım sonlarında sadece Düzcü'de 192 olan kayıtlı haydut sayısı önemli oranda artmıştır.⁸ Bu süreçte yaşanan önemli gelişmelerden biri de; İttihatçıların Milis Yarbayı ve bir ara Teşkilat-ı Mahsusa başkanlığı yapmış olan Kuşçubaşı Eşref'in, Adapazarı yöresinde giriştiği faaliyetler sonucu yöredeki Kuva-yı Milliye oluşumunun bundan olumsuz etkilenmesi olmuştur. Kuşçubaşı Eşref, Kuva-yı Milliye komutanı olarak gönderildiği Adapazarı yöresinde bu yöndeki faaliyetleri doğrultusunda başvurduğu yöntemler dolayısıyla tepki çekmiş ve halkın bir takım şikâyetlerine neden olmuştur. Nitekim şehir halkının Eşref Bey'e karşı yine bir Kuva-yı Milliye yanlısı Kanbolat Sait Bey'le birlikte hareket etmesi sonucu yaşanan olayların ardından Eşref Bey şehri terk etmek zorunda kalmıştır.⁹ Eşref Bey'in bu şekilde şehri terk etmesi yöredeki havanın büyük ölçüde Kuva-yı Milliye aleyhine dönmesine yol açmış ve bu ortamdan da Damat Ferit Hükümeti azami düzeyde yararlanmak istemiştir.¹⁰ Bu amaçla Sadrazam Damat Ferit Paşa, Bandırma Çerkezlerinden Aznok Ahmet Bey adındaki birini Düzcü'ye göndererek bu bölgedeki birçok kimseyi milli hareket aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır.¹¹ Damat Ferit, bunun dışında Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'nin fetvası ve 11 Nisan tarihli hükümet bildirisiyle Kuva-yı Milliye aleyhinde yoğun bir propaganda kampanyası başlatarak yöre halkının kültürel ve ekonomik yapısını istismar etmiştir.¹²

Bu dönemde bu tür faaliyetlere ve diğer çevrelerdeki isyancılara karşı mücadele, ilçedeki Asayiş Müfreze Komutanı Binbaşı Mahmut Nedim komutasındaki birliklerle veriliyordu. Müfreze komutanı Binbaşı Mahmut Nedim, kararsız bir şekilde hem İstanbul Hükümeti'ni hem de Anadolu'yu idare etmeye çalışıyordu. Müfreze komutanının yumuşak tutumundan ve istikrarsız davranışlarından cesaret alan menfaat düşkünü bir takım çevreler bölgedeki gizli

⁸ TİH, s. 90.

⁹ Rükü Özkök, *Düzce-Bolu İyanları*, İstanbul 1971, s. 243-244.

¹⁰ Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Ankara 1994, s. 337.

¹¹ Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara 1990, s. 133-134. Bu durum karşısında Kuva-yı Milliye liderleri, Çerkezlere karşı Karadenizlileri kazanma ve onları teşkilatlandırma yoluna gitmiştir. Bu yöndeki faaliyetler için bkz: Yaşar Semiz-Ömer Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, Konya 2011, s. 71-77.

¹² Bu tür propagandalar için bkz: Selim Sarıbay, *İstiklâl Savaşında Mudurnu-Bolu-Düzce*, Aydın 1943, s. 28-29.

faaliyetlerini hızlandırma imkânı bulmuşlardır. Bu durum karşısında Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal, Geyve’de bulunan 24. Tümen Kumandanı Yarbay Mahmut Bey’in dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine Mahmut Bey, Hendek ve çevresine nasihat heyeti göndermişse de bu çevrelerin İstanbul Hükümeti ve İngilizlerin yakın desteğini gördükleri bir ortamda 13 Nisan 1920’de Düzce ayaklanması patlak vermiştir. Düzce olayları genel hatlarıyla şu şekilde gelişmiştir. Yukarıda adı geçen ve bu bölgeye Damat Ferit tarafından propaganda amacıyla gönderilen Ahmet Aznok ve İngiliz subayı elbiseli biri, yöredeki Çerkez ileri gelenleriyle toplantı düzenleyip Çerkez köylerinde teşkilatlanma başlatmıştır. Bu ortamda Hürriyet ve İtilaf Partisi ileri gelenlerinden Berzeg Sefer Bey ve Hacı Kamil’in önderliğinde Ankara’ya karşı ayaklanma başlamıştır.¹³ 13 Nisan Salı günü Düzce’den Çerkez Rasih, Mancarcızade Mustafa ve Hacı Hacı Hamdi ve Hacı Halilâgazade Hakkı Beylerden oluşan nasihat heyeti Köprübaşı Köyü’ne ulaşmışlarsa da isyancıları ikna edememişlerdir. Düzce yakınlarında Ömer Efendi Köyü’nde toplanan isyancılar bir süre sonra ilçe merkezine hareket ederek asayiş birlikleriyle çatışmaya girmiş ve müfreze birliklerini etkisiz hale getirmişlerdir. Müfreze Komutanı Mahmut Nedim’in teslim olduğu ve Süvari Teğmeni Ruhsar’ın şehit olduğu çatışmalar sonucunda hükümet konağı, jandarma ve telgrafhane isyancılar tarafından işgal edilmiş ve müfrezenin subayları hapsedilmiştir. İsyanlılar bir süre sonra kaymakam ve belediye başkanını bertaraf ederek ilçe yönetimini ele geçirmişlerdir. Diğer taraftan Düzce’ye davet edilen Bolu Mutasarrıfı Haydar Bey, Ankara’dan müsaade alarak 18 Nisan’da Düzce’ye hareket etmiş, fakat Düzce’ye gelir gelmez isyancılar tarafından tutuklanarak Ankara nezdinde kendi lehlerinde konuşmaya zorlanmıştır.¹⁴ Bu gelişmeler üzerine Ankara, bazı etkin tedbirler alarak bölgeye civardan takviye birlikler göndermiştir. Ankara’nın emri üzerine bu bölgeye Balıkesir ve Salihli Kuva-yı Milliyesi’nin oluşturduğu Çerkez Ethem Bey müfrezesi, Binbaşı Nazım Bey müfrezesi ve Binbaşı İbrahim Bey (Çolak) müfrezeleri gönderilmiştir.¹⁵ Bu süre içinde isyan yayılarak 18 Nisan’da Bolu’ya sıçramıştır. Bu arada Düzce ayaklanmasının hemen ertesi günü Gerede ve Beypazarı halkı; “*Padişah nerede ise biz oradayız*” diyerek bu sürece hız vermiştir.¹⁶ Bunun üzerine isyanın bastırılması için daha önce alınan tedbirler genişletilerek bölgeye civar bölgelerden yeni takviye kuvvetleri gönderilmiştir. 22 Nisan tarihinde Hendek’te isyancılar ile 24. Tümen Komutanı Yarbay Mahmut Bey emrindeki birlikler arasında büyük çatışmalar yaşanmış ve bunun sonucunda Yarbay Mahmut Bey

¹³ Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara 2006, s. 90.

¹⁴ Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye*, s. 339; Apak, *age.*, 136-137; Özkök, *age.*, s. 246-248.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara 2005, s. 305.

¹⁶ Kenan Esengin, *Milli Mücadele’de Hıyanet Yarışı*, Ankara 1969, s. 88.

şehit olmuştur. Bundan cesaret alan isyancıların, Adapazarı'nı ele geçirmek için harekete geçmeleri üzerine Binbaşı İbrahim Çolak ve Ali Fuat Paşa komutasındaki birliklerle isyancılara karşı Geyve-Taraklı çevresinde müdahale edilmiştir. 24 Nisan cumartesi günü isyancılar, 24. Fırka zabıtlarını tutuklayarak Düzce'ye getirip hapsedilmişlerdir. 25 Nisan'da eski mebuslardan İlyaszade Şükrü Bey, Hüsrev Bey (Gerede), Doktor Zihni Bey, Gerede Kaymakamı Selahattin ve Malmüdürü Reşat Bey'ler Bolu'dan Düzce'ye inerken Bolu Dağı'nda isyancılar tarafından tutuklanarak Düzce'de hapsedilmişlerdir. 6 Mayıs perşembe günü Düzce'de genel bir yağma için isyancılar tarafından bir eylem yapılmış ise de daha sonra bu hareketin önü alınmıştır.¹⁷ Öte yandan Bolu yöresinde, Mudurnu çevresindeki isyancılar ile Kuva-yı Milliye birlikleri arasındaki mücadelenin şiddetlenmesi üzerine zor durumda kalan Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri, 20 Mayıs 1920 tarihinde bu tehlikeye karşı Düzce taraflarından gelecek takviye kuvvetlerle mücadele edileceğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹⁸

Yaklaşık 40 gün süren mücadeleler sonunda 22 Mayıs'ta Çerkez Ethem kuvvetlerinin de Bursa üzerinden Geyve'ye gelmesiyle birlikte isyanın önü büyük ölçüde kesilerek 23 Mayıs'tan itibaren isyancıların tenkiline başlanmıştır. 26 Mayıs'ta Çerkez Ethem kuvvetleri herhangi bir dirençle karşılaşmadan Düzce'ye girmiş ve isyanın elebaşlarından Berzeg Sefer Bey, Koç Bey ve Abdülvahap seyyar Divan-ı Harpte yargılanarak derhal idam edilmiştir. Ayrıca isyan harekâtını bilfiil yürüten ve İstanbul'dan bu iş için görevlendirilen "Düzce Havalisi Kuva-yı Tedibiye Erkân-ı Harbiye Reisi" Binbaşı Hayri, Yüzbaşı Ali, Üsteğmen Şerafettin, Üsteğmen Hayrettin, Mehmet Sabri, Hasan Lütfi ve Cerrah İbrahim de bu esnada idam edilenler arasında yer almıştır.¹⁹ 27 Mayıs'ta ise Albay Refet'in (Bele) emrinde bulunan kuvvetlerden Binbaşı Nazım komutasındaki birlikler Bolu'ya girerek isyanı bastırmışlardır. Daha sonra Binbaşı İbrahim Çolak kuvvetleri tarafından Mudurnu ve Gerede'nin de teslim alınmasıyla bölgedeki isyan bütünüyle kontrol altına alınmıştır.

Düzce isyanına paralel bir süreçte gelişen ve bir anlamda onu destekleyici konumda olan bir başka olay da; İzmit Adapazarı, Sapanca ve Geyve

¹⁷ Apak, *age.*, s. 137-138.

¹⁸ "Mudurnu'da mütebaşşid düşman kuvvetlerinin kesb-i ehemmiyet etmiş olmasına binaen Düzce tarafından gelecek kuvvetlerle tevhid-i hareket edilmek üzere mikdâr-ı kâfi sıvri ve piyade gönüllü kuvvetleri ile hemen cepheye hareket etmeliğime mecburiyet hasıl olduğu ve avdet-i âhireye kadar muhasebeci beyin icrâ-yı vekâlet edeceğî mevzuunda ... 16 Mayıs 1336. Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri". BOA, DH.EUM.AYŞ, 40/79. Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri, Kuva-yı Milliye'ye karşı sert tutumuyla dikkat çekmiştir. Kuva-yı Milliye'yi ehemmiyetsiz bir eşkiya çetesi olarak gören Mutasarrıf, millî kuvvetlerle ilgili olarak; "Biz tepeleyemezsek sonra Yunan orduları hem onları tepeler, hem bizî ezer" diyerek halkı millî hareketten uzak tutmaya çalışmıştır. *İsyan Günlerinde Bolu*, (Haz: Hamdi Birgören), Bolu 2009, s. 68.

¹⁹ Süreyya Şehidoğlu, *Millî Mücadele'de Adapazarı-Bolu Düzce-Hendek ve Yöresi Ayaklanmaları*, Ankara 1970, s. 79.

taraflarında, İstanbul Hükümetince finanse edilen ve Kuva-yı Milliye'ye karşı yeni bir askeri birlik olarak kurulan Kuva-yı İnzibatiye'nin, milli kuvvetlere karşı gösterdikleri eylemlerdir. Damat Ferit Paşa Hükümeti ve İngilizlerin müsaade ve yardımıyla 18 Nisan 1920 tarihli kararname ile (Kuva-yı Milliye adını taşıyan eşkiyayı tenkil için) Kuva-yı İnzibatiye kurulmaya başlanmıştır. Erlere 30, subaylara 60 lira ek ödenek verilmesi kabul edilerek bu birlik için 1.250.000 liralık ödenek ayrılmıştır.²⁰ Ancak Kuva-yı İnzibatiye, büyük ölçüde para karşılığında isyana katılan birliklerden oluşması ve yaygın bir pişmanlık duygusunun ortaya çıkması sonucu bir süre sonra dağılma sürecine girmiştir. Nitekim bu hareketin İstanbul'daki Damat Ferit Hükümeti açısından sonuçsuz kalmasının nedenleri, İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı'nın, 24 Mayıs 1920 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır.²¹

Gerek Düzce ayaklanması, gerek Kuva-yı İnzibatiye birliklerinin yaptıkları eylemlerle ilgili olarak İzmit Mutasarrıflığı'nın 13 Haziran 1920'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği raporda konuyla ilgili geniş resmi bilgiler göze çarpmaktadır. Düzce isyanının çıktığı 13 Nisan'da, İzmit Mutasarrıflığı'na vekâleten atanan İbrahim Hakkı hazırladığı ayrıntılı raporda; Düzce, Hendek ve Adapazarı ahalisinin silahlı eşkiyaya (Kuva-yı Milliye) kıyam ederek Akyazı, Sapanca, Karamürsel, Yalova ve Kandıra havalisini ele geçirdiklerini, İzmit-Bolu arasındaki ahaliden en az on bin kişinin gönüllü olarak hükümetin emrine girdiklerini, fakat bu gönüllülerin her türlü silah ve iâşe ihtiyacının karşılanması için yapılan müracaatların sonuç vermemesi üzerine bunların dağılma sürecinde olduklarını, bunların zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için ahaliden borçlanma yoluna gidildiğini, bu sırada İzmit havalisine olağanüstü komutan olarak tayin olunan Süleyman Şefik Paşa'nın gönüllülere yardım ve asilere müdahale konusunda isteksiz olduğunu, isyancıların Sapanca'ya hâkim olmaları üzerine kendisinin Adapazarı'nda mahsur kaldığını bildirmekte ve bu durumda dahi Süleyman Paşa'nın isyancılara hiçbir cezalandırma işlemi yapmadığından şikâyet etmektedir.²²

Mutasarrıf ayrıca bu bölgede, asiler karşısında büyük bir hezimetin yaşandığını, bunun en temel sebebi olarak da Sakarya boğazına ve Düzce taraflarına gerekli miktarda silah ve lojistik desteğin verilmediğini ve harekâtın

²⁰ Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1983, s. 201.

²¹ “İki aydan beri hükümet-i merkeziye hesabına fevkalade fedakârlıklara tabammül eden gönüllü kut’âtın İzmit ve havalisi fevkalade kumandanlığı tarafından imkân dairesinde takviye edilmediği maada emir kumanda envai müşkilat îka ve adem-i memnuniyetle efradın cephe-i harbi terk eylesi muvakkaten Sapanca ve havalisinin elimizden çıkmasını intac ettiği...24 Mayıs 1336, Mutasarrıf İbrahim Hakkı” BOA, DHEUM.AYŞ, 41/47.

²² BOA, DHEUM.AYŞ, 41/76.

tek elden yönetilmemesi sonucunda merkezi hükümete bağlı kalan bu yegâne bölgenin de kaybedildiğini bildirmektedir.²³

İkinci Düzce İsyanı

Birinci Düzce isyanının bastırılmasından sonra Çerkez Ethem ve İbrahim Çolak kuvvetlerinin Yozgat isyanını bastırmak için bu bölgeye gitmeleri üzerine, Düzce ve Bolu çevresinde köylerine dağılmış olan isyancılar yeniden toparlanma eğilime girmişlerdir. Bu durum, 19 Temmuz 1920’de bölgede görev yapan Mürettep Tümen Komutanı Binbaşı Nazım tarafından çekilen telgrafta; Efteni ve Nüfren (Nuhveren) taraflarında 300 ila 400 isyancı ile takip müfrezeleri arasında çarpışmaların başladığı ve Çolak İbrahim müfrezesinin bu havalide sevkini uygun olduğu şeklinde Genelkurmay Başkanlığı’na bildirilmiştir.²⁴ İlerleyen tarihlerde bölgedeki isyancıların sayısı Karasu Rumlarının da katılmasıyla 1000’i aşmıştır. Nihayet 8 Ağustos’ta 300 kadar isyancı tıpkı birinci ayaklanmada olduğu gibi Düzce’yi kuşatmış ve Kaymakam vekili Abdülkerim Bey’i, Jandarma Tabur Komutanı Binbaşı Turgut’u, Jandarma Bölük Komutanı Yüzbaşı Rasim’i ve komutalığa ait diğer subay ve erlerin hepsini tevkif etmişlerdir. Damat Ferit Hükümeti’nin de geniş teşvikleri sonucu harekete geçen isyancılar, ayaklanma sebeplerini, Çerkez ve Abazaların Kuva-yı Milliye tarafından yok edileceklerine bağlamışlardır. Onlara göre Kuva-yı Milliyeciler, Çerkez ve Abazaları öldürecek; kadın ve kızlarını cariyeye gibi kullanacaklardı.²⁵ Bunun üzerine ayaklanmanın Bolu’ya sıçramasını önlemek için Mürettep Tümen Komutanı Binbaşı Nazım Bey, elindeki piyade birliğini Bolu dağına göndermiş fakat asilerin ani baskını sonucu bu birlik esir alınmıştır.

Bu gelişmeler üzerine birinci ayaklanmada olduğu gibi 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa tarafından etkin tedbirler devreye sokulmuştur. Bu amaçla Ali Fuat Paşa, isyancıların İzmit’teki İngilizler ve Kuva-yı İnzibatiye’den arta kalanlarla irtibat kurmalarını önlemek için özellikle Adapazarı ve Sapanca mıntıkasında ve diğer bölgelerde ek tertibat almıştır. Daha sonra Eskişehir, Uşak, Yozgat ve diğer civar bölgelerden takviye kuvvetlerin gelmesiyle 18 Ağustos’ta başlayan harekâtla verilen mücadeleler sonunda asiler yok edilme noktasına gelmişlerdir. Hendek istikametinde yapılan bu harekât üzerine Düzce Abazaları yaptıklarından pişmanlık duyduklarını belirterek bağışlanmalarını istemiştir. Fakat Hendek’te toplanan Abazaların itaate yanaşmamaları, hatta o sırada Bolu’dan Düzce’ye doğru gelmekte olan mürettep tümene karşı cephe almaya girişimleri üzerine 24. Fırka komutanlığı, 143. Alay Komutanı Binbaşı Şerif komutasındaki tedip kuvvetlerini, Düzce’de toplanan 2. Kuva-yı Seyyare

²³ BOA, *DH.EUM.AYŞ*, 41/76.

²⁴ *TİH*, s. 113.

²⁵ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C.III*, İstanbul 1991, s. 127.

ile birlikte 26 Ağustos'ta Hendek'teki asiler üzerine göndermiştir. Girişilen bu harekât sonucunda Binbaşı Şerif komutasındaki tedip kuvvetleri ile İbrahim Bey komutasındaki 2. Kuva-yı Seyyare birlikleri 28 Ağustos'ta Hendek'i işgal etmişlerdir. Aynı zamanda bu bölgedeki asilere bir hayli ölü ve yaralı kayıp verdirilmesi Düzce'deki asilerin moralini bozmuş, bunun sonucunda isyancılar yeniden teslim olma noktasına gelmişlerdir. Bu sırada Ali Fuat Paşa da asilerle anlaşmak için araçlar göndermiştir.²⁶ 2 Eylül 1920'de Bolu Jandarma Komutanlığı'na atanan Binbaşı Rüştü, Ankara'ya çektiği telgrafta; bölgede bulunan bütün isyancı reislerinin hükümetin emrine girdiklerini ve herhangi bir kovuşturma yapılmadığı takdirde milli hükümete itaat edeceklerini, bu konuda 40 elebaşı ile af niteliğinde bir antlaşma yapıldığını bildirmiştir.²⁷ Bu esnada görüşmeler sürerken Çolak İbrahim Bey'in kuvvetleri Düzce'ye girerek kontrolü ele geçirmiştir. Bu suretle 19 Temmuz'da Nüfren'de başlayan ve onu takiben Düzce'ye yayılan II. Düzce ayaklanması 23 Eylül'de tamamen kontrol altına alınmıştır.

İsyancılar Döneminde Düzce ve Çevresinde Asayiş Olayları

Milli Mücadele döneminde ülkenin birçok bölgesinde olduğu gibi Düzce ve çevresinde de önemli asayiş sorunları yaşanmıştır. Özellikle Mondros ateşkesinden bu yana büyük ölçüde yitirilen devlet otoritesine ilaveten çıkan isyanlar dolayısıyla toplumsal hayat adeta felç olmuştur. Uzun süren savaşlar nedeniyle hissedilen tükenmişlik duygusu ve moral çöküntüsü, zaten gelişmemiş ekonomi dolayısıyla çekilen maddi sıkıntılar, asayiş sorunlarını besleyen en temel etkenler olmuştur. Bunun yanında toplumsal gelişmenin önemli unsurlarından olan kentleşme, okuryazarlık düzeyindeki gerilik ve yurttaşlık bilincinin gelişmemesi sonucu kamu düzeninin istenilen düzeyde işlememesi de asayiş sorununun nedenleri arasında yer almıştır.

İnceleme konusu olarak seçtiğimiz Düzce kazasının genel nüfusu, 1341/1925 kayıtlarına göre 52630 olup bu nüfus; Türkler, Kafkas göçmenleri (Abaza ve Çerkezler), Karadeniz (Ordu) göçmenleri, Rumeli göçmenleri, Tatarlar, Lazlar, Gürcüler, Kürtler, Boşnaklar ve Kiptilerden oluşmaktaydı.²⁸ Bu unsurlar arasında zaman zaman büyük uyuşmazlıklar yaşanmaktaydı.²⁹ Düzce ve

²⁶ Sofuoğlu, *age.*, s. 401-402, T.İ.H., s. 119.

²⁷ Kenan Esengin, *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, İstanbul 2006, s. 151-152.

²⁸ *Bolu Vilayeti Salnâmesi 1341/1925*, (Haz: Hamdi Birgören), Bolu 2008, s. 362.

²⁹ Mehmet Zekâi Konrapa, bu dönemde tuttuğu günlüklerinde bu konuda şunları söylemektedir: “Düzce, ırk itibarıyla sefine-i Nuh’a benziyordu. Hüriyet, kendi milliyetini görüyor, arada Türkler mağlup ve mahkûm halde kalyordu. Diğer taraflardaki fırkacılık burada milliyet şeklinde meydan alıyordu. Kaymakam Arif Bey’in Çerkezler için Bolu’da neşrettiği beyanname Çerkezleri çıldırtmış idi. Türklerle Çerkezler arasında bir Türklük-Çerkezlik meselesi vardı. Lazlar Türklere, Abazalar Çerkezlere

çevresinin bu türden demografik yapısı büyük ölçüde, 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) öncesi ve sonrasında bu bölgeye Kafkasya ve Rumeli'den yapılan göçler sonucu oluşmuştur. 1334/1916 tarihli Bolu salnamesine göre yalnız Düzce ve çevresine yerleştirilen Çerkez ve Abazaların sayısı on beş bin civarındaydı.³⁰ Nüfusu oluşturan unsurlar arasındaki uyum sorunlarının yanında, Milli Mücadele'nin başlangıcında yöre halkı Milli hareketi anlama sorunları yaşamış ve adeta Ankara ile İstanbul Hükümeti arasında sıkışmıştır.

Bu bölgedeki asayiş sorunları oldukça eskiye dayanmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde Anadolu'yu, dolayısıyla bölgeyi araştıran *Tanin* gazetesi muhabiri Ahmet Şerif'in, 27 Kasım 1913 tarihli kayıtlarına göre Düzce ve çevresindeki asayiş; bir komiser, üç polis ve otuz jandarma tarafından sağlanmaktaydı. Öteden beri fenalığa alışmış, dağınık ve karma halk için bu ekip son derece yetersizdi. Şüphesiz pek çok yer için söz konusu olan asayiş ve güven sorunu Düzce için de öncelikli konular arasında yer almaktaydı. Bölgede kanun hâkimiyeti son derece zayıf olduğundan hayvan hırsızlığı, tütün kaçakçılığı, kız kaçırmak, yol kesmek ve adam öldürmek gibi asayiş sorunlarına sıkça rastlanmaktaydı.³¹ Özellikle savaş döneminde karşılaşılan suçlardan biri de firarilikti. Bir fikir vermek açısından, Birinci Dünya Savaşı esnasında 1915 yılı Eylül ayında vukuat/asayiş durumuyla ilgili olarak, Bolu Sancağı Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bir telgraftaki bilgilere göre; Bolu ile Mudurnu, Bartın, Gerede ve Devrek kazalarında biri ölüm olmak üzere iki yaralama olayı elli dört asker kaçağı ve ayrıca Düzce kazasında yirmi yedi asker kaçağı ve yüzü aşkın asker bakayası tutuklanarak askeri makamlara teslim edildiği bildirilmiştir.³² Milli Mücadele döneminde de Kuva-yı Milliye karşıtı çevrelerin etkisinden dolayı bölgede önemli miktarda asker kaçağı bulunmaktaydı.

Milli Mücadele'nin başladığı dönemlerde daha önce de karşılaşılan gasp, yaralama, yol kesme, adam öldürme, hırsızlık gibi olaylarda önemli bir artış görülmüştür. Nitekim bu durumu, Düzce kazasıyla ilgili 31 Mart 1919 tarihli eşkiya vukuat cetveli kayıtlarından görebilmek mümkündür.³³ İlerleyen dönemde asayişle ilgili şikâyetler artarak devam etmiştir. Bununla ilgili, 5 Aralık 1919 tarihinde 25. Kolordu Kumandanlığı'na çekilen şifreli bir telgrafi örnek

yaklaşıyorlarsa da birleşemiyorlardı. Düzce adeta cellat ordusunun merkezi gibi idi. Her tarafa sevkîyat Düzce'den oluyordu". İsyân Günlerinde Bolu, s. 60.

³⁰ Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye*, s. 16.

³¹ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin C.I.*, (Haz: Mehmet Çetin Börekçi), Ankara 1999, s. 389.

³² BOA.DH.EUM. 18/29.

³³ Bu kayıtlara göre kazada Mart ayı içinde bir adam öldürmeye dönük yaralama olayı, dört adam öldürme, bir haneye tecavüz sonucu adam öldürme ile iki hırsızlık ve gasp olayı cereyan etmiştir. BOA. DH.EUM. AYŞ, 4/80.

olarak verebiliriz.³⁴ Bölgede görev yapan Düzce Müfreze Kumandanı Binbaşı Nedim tarafından yine 25. Kolordu Kumandanlığı'na çekilen 7 Aralık 1919 tarihli bir başka telgrafta ise;

"Hayli vakitten beri şekavetle bu abaliyi kasıp kavuran ve hakkında abz-ü girift muamelesi sâdir olan eşkıya-yı meşhureden Yahya nâm şahsın dahi bu kere derdestiyle tevkîf ve pençe-i kanuna terdi edildiği ve tedâbir-i muktezîye ittihaz olunarak elhamdülillah bu havalide hiçbir vak'a budûs etmediği ahvâl-i umumiye-i mahalliye hakkındaki muvassal rapor posta ile takdim edileceği"³⁵ ifadeleri yer almaktadır. Telgrafın içeriğinden de anlaşılacağı üzere Düzce ve çevresinde eşkıyalığın ahaliyi kasıp kavuracak düzeyde olduğu ve alınan tedbirlerle asayişin sağlandığına dair kolordu kumandanlığına bir güvence verme ihtiyacı durumu, asayiş sorununun büyüklüğü hakkında yeterince fikir vermektedir. Esasen Düzce ve çevresinde eşkıyalık daha I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru başlamıştı. Hatta Balkan savaşlarında da benzer durum söz konusuydu.³⁶ Daha önce de anıldığı gibi gerek etnik karışıklığın yol açtığı sorunlar, gerekse bu dönemde çıkan isyanlar nedeniyle kanun hâkimiyetinin zayıflaması ve ekonomik sorunlar dolayısıyla Düzce'nin adeta bir cellât ordusu görünümünde olması, eşkıyalık ve asayiş sorunlarının derinliğini göstermektedir.

Özellikle isyanlar döneminde yöre halkı kamu otoritesinin zayıflaması sonucu daha çok mağduriyet durumlarıyla karşılaşmıştır. Hırsızlık, gasp ve haraç kesme olayları adeta halkı canından bezdirmiş, bu tür olaylar karşısında kamu otoritesi zaman zaman aciz kalmış, can ve mal güvenliği konusundaki şikâyetler en üst seviyelere çıkmıştır. Bu alanda Düzce ve çevresinde yaşanan olayların basına yansması ve 17 Aralık 1919 tarihli *İkdam* gazetesinde yayınlanması üzerine, bu gazetede konuyla ilgili çıkan haberlerin İzmit mutasarrıflığı tarafından tehzibi istenmiştir.³⁷ Bu alandaki sorunların düzeyi, mülki amirlerin yetersizliğinden şikâyet ve kanun hâkimiyetinin tesis edilmesi için Dâhiliye Nezareti'nden kaymakam değişikliği taleplerine kadar ulaşmıştır.³⁸

³⁴ Kolordu Kumandanlığına 5 Kânûn-ı ervel 1335, Bu havalide eşkıya-yı meşhureden Ordulu İbrahim şahinin muayyen şekaveti olan ve irtikâp etmiş olduğu bir fi'l-i katlden dolayı hakkında mukaddema abz-ü girift kararı sudûr eden Kâmil nam şahsın meyyiten hükkümete getirildiği maruzdur". BOA. DH.KMS, 57-2/17.

³⁵ BOA. DH.KMS, 57-2/17.

³⁶ Apak, *age.*, s. 135.

³⁷ BOA, DH.KMS, 57-2/9.

³⁸ Bahriye Merkez Hastanesi'nde imam olarak çalışan görevlinin bu amaçla İçişleri Bakanlığına gönderdiği telgraf buna açık bir örnektir.

"Dâhiliye Nezaret-i Celilesine

Ma'rûz-ı daileridir.

Düzce kazasının Mü'minler karyesinde mukim kayınpeder ve efrâd-ı ailem tarafından aldığım mektuplarda karye-i mezkûre sükkânına gürûb-u eşkıya tasallut etmekte ve bir müddet-i kalile zarfında mühim bir meblağ vermedikleri takdirden efrâd-ı ailemi ve samanlıklarımı ibrâk ile tehdit eylediklerini ve hayatlarının dahi tehlikede

Düzce ve çevresinde öteden beri görülen asayiş sorunları 13 Nisan 1920’de Düzce ayaklanmasının başlamasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Bolu Jandarma Taburu Kumandanı Binbaşı Osman Nuri tarafından 24 Nisan’da İstanbul’daki Jandarma Genel Komutanlığı’na çekilen telgrafta isyanın ortaya çıkışı ve sebep olduğu asayiş sorunları özetle şu şekilde verilmiştir.

Adı geçen günde bir grup isyancı Düzce’ye saldırarak önce yörenin bağlı bulunduğu liva olan Bolu ile olan bağlantısını kesmiş, daha sonra jandarma bölük kumandanlığını basarak ölüm ve yaralama olaylarına neden olmuşlardır. Daha sonra cezaevini basarak mahkûmları salıveren isyancılar nizamiyedeki silah depolarını ele geçirerek bunlara el koymuşlardır. Bu aşamada isyancılar, Düzce’de halkın bir bölümünün Kuva-yı Milliye yönündeki eğilimlerinden duydukları rahatsızlıklarını bildirmek üzere birkaç kişiyi Bolu’ya göndererek mutasarrıfın Düzce’ye gelmesini istemişlerdir. Mutasarrıfın Düzce’ye gelmesiyle birlikte isyancılar altı maddeden oluşan tekliflerini ortaya koymuşlar, bunlar yerine getirilmediği takdirde zorla Düzce’ye girerek duruma el koyma tehdidinde bulunmuşlardır. Adı geçen belgede isyancıların yerine getirilmesini istediği hususlar şu şekilde sıralanmıştır:

“1. Şer’an ve kanunen itaatle mükellef olduğumuz padişahımız efendimiz hazretlerinden başka bir kuvvet ve başka bir hükümet tanınmayacak.

2. Dersaadetten Harbiye Nezareti’nden irade-i seniyyeli emir olmadıkça başka bir hükümete hiçbir nam ile asker verilmeyecek.

3. İstanbul ile muhabere açılacak.

4. Ankara ile muhabere kat’edilecek.

5. Bolu telgrafhanesi memurlarına emniyet edilmediğinden bunlar derhal tebdil edilerek yerlerine yeni adamlar getirilecek.

6. Ağnam resmi Dersaadet’te Maliye Nezareti’nden emir mucibinde tahsil edilecek başka hükümet namına tahsil edilmeyecek.”³⁹

İsyancıların yerine getirilmesini istedikleri koşullar, Milli Mücadele’de Düzce ve çevresinde çıkan isyanların nedenleri hakkında da fikir vermektedir. Padişah’tan başka devlet otoritesinin tanınmaması demek Anadolu’daki milli hareketin de hedeflerinin tanınmaması anlamına gelmektedir. Bu yönüyle ayaklanma, öncüleri açısından Ankara’ya karşı bir siyasi bir tavır olarak da

olduğunu iş’âr etmektedirler. Kaşa-i mezkûre kaim-i makamı ise bu gibi hadisâta ehemmiyet vermediği asayiş-i mahalliyi temine iktidar ve ehliyetinin kîfayet etmediğini bir mah mukaddem mahall-i mezkûrede iken bizâat şubudum olmuş olmakla kaşye-i mezkûre sükkânı ve bit-tabsis efrad-ı ailemin ırz ve can ve malının ma’ruz bulunduğu tehlikeden ve gayesini kaşa-i mezkûrede bu gibi hadisâtın adem-i zühuru muktedir ve faal bir kaim-i makamın vücuduna müterakkıf olduğu tabkikat-ı lazîmenin icrasında tebeyyün edeceği şüphesiz olmakla bu babda muktezî muamelenin bir an evvel lazım gelenlere emr ve havale buyrulması babında emr-ü ferman hazreti men lebi’l-emrindir.27 Teşrin-i sani1335. Bahriye merkez hastanesi imamu.” BOA. DH.KMS, 57-2/17.

³⁹ BOA, DH. EUM. AYŞ. 40/51.

görülebilir. İsyanlar içinde özellikle Kafkas kökenli çevrelerin etkin olmasının nedeni ise; bunların zamanla Osmanlı bürokrasisinde önemli yerler edinmeleri sonucu saltanata başkaldıran ulusçu hareketi, eski düşmanları olan İttihatçıların devamı olarak görmeleriydi. Padişah emri olmadıkça hiçbir yere asker verilmemesi demek Kuva-yı Milliye'ye karşı olmak demektir. Yine İstanbul ile haberleşmenin açılması, Ankara ile kesilmesi koşullarının yanında, Bolu'daki telgraf memurlarının Anadolu hareketiyle irtibatlı oldukları dolayısıyla değiştirilmelerinin istenmesi isyanın nedenleri hakkında bize detay sayılabilecek bilgiler vermektedir. İsyanlar, tekliflerinin kabul edilmesine rağmen bu yöndeki hareketlerine devam etmiş, bunun sonucunda ilerleyen günlerde bu tür olayların Bolu, Gerede ve civarına sıçramasına yol açmışlardır.

Daha önceki bölümde de belirtildiği üzere Kuva-yı Milliye birliklerinin verdikleri mücadeleler sonucunda her ne kadar isyanlar kontrol altına alınmış ise de bölgedeki asayiş sorunları uzunca bir süre daha devam etmiştir. Genel olarak bölgedeki asayiş problemi, Milli Mücadele sonucunda yeni Türk devletinin kurulması ve tüm yurttaki tek elden kanun hâkimiyetinin sağlanmasıyla sona ermiştir.

Sonuç

Milli Mücadele, askeri ve siyasi yönleriyle bir bütündür. Birinci Dünya Savaşı gibi dünya tarihinin en bunalımlı dönemlerinden biri olan tarihsel kesitte verilen bu mücadele Türkiye tarihinin de en zorlu dönemini oluşturur. Olağanüstü olumsuz siyasal gelişmelerin dayattığı bir ortamda, yetersiz askeri ve ekonomik koşullar altında bu mücadelenin kazanılması ve zafere ulaşılması, yine olağanüstü fedakârlıklar gerektirmiştir. Yaşanılan zorlukların ve gösterilen fedakârlıkların ortak paydasında Türk toplumu vardır. Kuşkusuz çekilen sıkıntıların bilançosu salt savaş ortamıyla açıklanamaz. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçilirken, bu alandaki mevcut durumun yanında, emperyalist devletlerin Türk yurdunu işgal etmeleri dolayısıyla verilen mücadelenin ortaya çıkardığı yeni durum ve isyan süreci, ortamı etkileyen temel belirleyicilerden biri olmuştur.

Mondros mütarekesi sonrasında gerek mütareke koşulları, gerekse işgal ortamının doğurduğu zorluklar sonucunda Milli Mücadele'yi çok dar bir geçide sokacak iç ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanmalar ise, bu ortamda zaten temel haklar konusunda önemli sıkıntıları olan Anadolu halkını daha da zor durumda bırakmıştır. İçinde bulunduğu demografik yapısı itibarıyla öteden beri sosyal sorunlar yaşayan Düzce ve çevresi özellikle isyanlar döneminde daha yoğun asayiş sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde birçok yerde olduğu gibi Düzce ve çevresi halkı adeta kaderiyle baş başa kalmıştır. İsyanlarla birlikte Düzce ve çevresinde uzunca bir süre devam edecek kanun hâkimiyetinin gerilediği bir ortama girilmiş, bu durum asayiş sorunlarının hızla artmasına neden olmuştur. Bu durum da, imparatorluktan ulusal devlete geçilirken

emperyalizm baskısı altında savaş ortamında kaçınılmaz bir takım sorunların yanında ekstra bedeller ödenmesine yol açmıştır. Bu bedeller, genel asayişsizliğin yanında yukarıda sözü edilen nedenler çerçevesinde ortaya çıkan isyanlar dolayısıyla yaşanan can ve mal güvenliği, psikolojik ve sosyal çöküntü, toplumsal bütünlük duygusunun zedelenmesi ve gerilemesi şeklinde özetlenebilir. Böylelikle savaşın faturası daha da ağırlaşmıştır. Bu sorunların tarihsel olarak irdelenmesi ise, günümüzde toplumsal birlik ve bütünlük açısından geline aşamanın daha iyi anlaşılmasını sağlamasının yanında, ulus-devlet temelli Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş öyküsündeki iç cephede yaşanan zorlukların daha yakından görülmesini mümkün kılar. Bu açıdan bugün geline aşama ise, uluslaşma ideali ve Cumhuriyet tarihi açısından bir başarı öyküsü olarak okunabilir.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, DHEUM.AYŞ, 40/79.

BOA, DHEUM.AYŞ, 41/47.

BOA, DHEUM.AYŞ, 41/76.

BOA. DHEUM. 18/29.

BOA, DH. EUM. AYŞ. 40/51.

BOA. DHEUM.AYŞ, 4/80.

BOA. DH.KMS, 57-2/17.

BOA, DH.KMS, 57-2/9.

Kitap ve Makaleler

AKŞİN Sina (1998) *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* CI, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

APAK Rahmi (1990) *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.

ATATÜRK Mustafa Kemal (2005) *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Bolu Vilayeti Salnamesi, (Haz. Hamdi Birgören) (2008) Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, Bolu.

BİRGÖREN Hamdi (Haz.) (2009) *İşyan Günlerinde Bolu*, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Bolu.

ERGİL Doğu (1981) *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara.

ESENGİN Kenan (2006) *Milli Mücadelede Ayaklanmalar*, Kumsaati Yayın Dağıtım, İstanbul.

ESENGİN Kenan (1969) *Milli Mücadele'de Hıyanet Yarışı*, Ulusal Basımevi, Ankara.

ÖZEL Sabahattin (2005) *Milli Mücadelede İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, Derin Yayınları, İstanbul.

- ÖZKÖK Rükü (1971) *Düzce-Bolu İsyanları*, İstanbul.
- SARIBAY Selim (1943) *İstiklâl Savaşında Mudurnu-Bolu-Düzce*, Aydın.
- SELEK Sabahattin (1968) *Anadolu İhtilali*, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- SEMİZ Yaşar-Ömer AKDAĞ (2011) *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- SOFUOĞLU Adnan (1994) *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- SOFUOĞLU Adnan (2006) *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- ŞEHİDOĞLU Süreyya (1970) *Milli Mücadele'de Adapazarı-Bolu-Düzce-Hendek ve Yöresi Ayaklanmaları*, Bilgi Basımevi, Ankara.
- ŞERİF Ahmet (1999) *Anadolu'da Tanin C.I*, (Haz: Mehmet Çetin Börekçi), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.
- TANSEL Selahattin (1991) *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C.III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- T.B.M.M.Z.C. C.I, I.Devre (1959), Ankara.
- Türk İstiklâl Harbi C.VI* (1974), Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Komitacı Eylemlerin Son Temsilcisi İsmail Hakkı Tekçe ve Faaliyetleri

İsmail AKBAL

Aksaray Üniversitesi

AKBAL, İsmail, *Komitacı Eylemlerin Son Temsilcisi İsmail Hakkı Tekçe ve Faaliyetleri* CTAD, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 70-102.

İttihad ve Terakki Cemiyeti/Fırkası'nın siyasal iktidar mücadelesi içerisinde yer alması ile birlikte Türk siyasal hayatı yeni bir kavramla tanışmıştır: *Komitacılık*. Siyasal iktidar yarışında legal yollardan çözilemeyen sorunların illegal yollarla, antidemokratik bir şekilde çözülmesine “komitacı faaliyetler”; bu faaliyetleri yürütenlere de “Komitacılar” denmiştir. 1903 yılından itibaren İttihatçılar tarafından kullanılan Komitacılar, 1919 yılında başlayan Milli Mücadele döneminde siyasal iktidar odağı olan Mustafa Kemal Paşa tarafından da siyasal iktidarını korumak için yaygın bir şekilde kullanılmışlardır. Bu çalışmada, komitacı yöntemleriyle tanınmış ve Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği bütün emirleri sorgusuz sualsiz yerine getirmiş, kendi can güvenliğini emanet edecek kadar güvendiği bir subayı olan İsmail Hakkı Tekçe ve onun faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: İsmail Hakkı Tekçe, Komitacı, İttihad ve Terakki, Meclis Muhafız Taburu

AKBAL, İsmail, *Last Representative of The Komitaji Movements: İsmail Hakkı Tekçe And His Activities*. CTAD, Year 7, Issue 13 (Spring 2011), 71-103.

Komitaji was a new concept for Turkish political life introduced by Union and Progress Party/Society with its engagement in the struggle for the political power. *Komitaji operations* refer to the usage of undemocratic and illegal ways for the problems that could not be solved through legal means in the competition for political power and those who were involved in such operations were dubbed as *Komitajis*. Komitajis who were being utilized by the Unionists since 1903 were also employed frequently in order to uphold his power by Mustafa Kemal Pasha during National Struggle Movement after 1919. This paper aims to dwell upon İsmail Hakkı Tekçe, one of those Komitajis and his activities. Tekçe was an officer renowned by his komitaji methods, and unconditionally committed to Mustafa Kemal Pasha. Mustafa Kemal trusted him by his life.

Keywords: İsmail Hakkı Tekçe, Komitaji, Union and Progress Party, Assembly squad of guards.

Giriş

Komitacı, devletin bünyesinde örgütlenecek, siyasilerin ve bürokratların legal yollardan çözemedikleri sorunları illegal yöntemlerle çözen bireysel ve örgütsel eylemleri gerçekleştirenler için kullanılan bir tabirdir. *Komitacılık* ise bunların faaliyet biçimlerine verilen isimdir.

Türk siyasal literatüründe İttihad ve Terakki Cemiyeti/Fırkası'nın siyasal iktidarda kendisine yer edinmeye başlamasıyla gündeme gelen komitacılık, sistematik bir biçimde uygulanmaya başlanmış ve Cumhuriyet sonrası dönemde de demokratikleşme tartışmalarının önemli mevzularından biri olmuştur.

Çalışmada, komitacı ve komitacılık olarak Türk siyasal hayatında yer edinen kavramlardan hareketle İsmail Hakkı Tekçe'nin faaliyetleri incelenecek ve Türk devlet geleneğinde komitacı eylemlerin nitelikleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Öncelikli olarak komitacılığın tarihsel bağlamda bir analizi yapılacak ve Türk devlet geleneğindeki durumu tespit edilecektir. Daha sonra İsmail Hakkı Tekçe'nin komitacı eylemleri irdelendikten sonra Türk Devlet geleneğindeki komitacılığın nitelikleri belirlenecektir. Çalışmada olaylara prospektif bir bakış açısıyla yaklaşarak tarihi olguların nedenleri, analizler eşliğinde bulunmaya çalışılacaktır. Şimdiye kadar İsmail Hakkı Tekçe hakkında akademik bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Az sayıdaki çalışma hatıratların ötesine geçememiştir. Çalışma, daha çok birincil kaynaklardan hareketle hatıratlar ve arşiv belgelerine dayanmaktadır. Ayrıca dönemin yazılı basın organları ve Meclis zabıtları da ihmal edilmemiştir.

Komitacılığın Kökenleri: Balkanlarda Komitacılık Faaliyetleri

Komitacı geleneğin kökenleri Türklerde değil; Balkan uluslarında, Balkan çetecilik faaliyetlerinde aranmalıdır. Komitacılık olarak adlandırılan faaliyetlerin amacı, Balkanlarda Müslüman ve Türk nüfusun yoğunlaştığı bölgelerde nüfus dengesini kendi lehlerine değiştirmek yani kendi nüfus çoğunluklarını sağlamaktır.¹ Balkan İhtilalının sembolü komitalar ve komitacılıktır. Bulgar ve Makedon komitaları ve komitacılığı siyasal hayatın unsurları haline getirmişlerdir ve bu faaliyetler 1912 yılına kadar devam etmiştir².

Balkan komitacılığı olarak adlandırdığımız faaliyetler ilk defa Makedonya'da ortaya çıkmıştır. Komitacılığın ilk olarak burada ortaya çıkması Makedonya'nın jeo-politik öneminden kaynaklanmaktadır. Çünkü Makedonya özellikleri olan bir bölgeydi. Rumlar, Makedonlar, Sırp, Bulgarlar bölgeyi kendilerine ait sayıyorlar ve bölgede yaygın çetecilik faaliyetleri yürütüyorlardı. Ayrıca,

¹ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, Dün Bugün Yarın*, Ankara, Bilgi Yay, 1971, s. 166.

² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C:1, Hürriyet Vakfı Yay, İstanbul, 1988, s. 509-512.

Makedonya, Balkan Devletlerinin entrikalarının yanı sıra büyük devletlerin ihtiraslarının çarpıştığı bir alandı.³ Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Türklerine karşı uyguladığı “Şark Politikası” sonucu Makedonya’da milliyetçilik akımı yayılmış, böylece Balkanlardaki huzur ve asayiş bozulmuştu. Bu yüzden komitacı faaliyetlerin ortaya çıkışı yerel ve kendiliğinden değil, daha çok dış etkilerle olmuştur.⁴ Özellikle Rusların uyguladığı milliyetçilik politikaları Bulgarları ve diğer ulusları kışkırtıcı etki yaratmıştır. Bu yüzden komitacıları eğiten ve onları her türlü konuda destekleyenlerin başında Ruslar gelmekteydi. Ruslar, istihbarat örgütleri aracılığı ile ajanlarını bölgeye yönlendirmişler ve tebdili kıyafetle komitacıları eğitmişlerdi.⁵

Komitacılık, ilk defa Bulgarlar tarafından Makedonya’da meydana getirilmiş bir harekettir. Bulgarlar Makedonya’yı kendi topraklarına katmak için “Makedonya Komitesi”ni kurmuşlardı⁶. Daha sonra onları diğer uluslar takip etmiş ve komitacılık sistematik bir hal almıştır⁷. Bulgar modeli üzerinden hareket edersek Komitacılık, bir merkez tarafından yönetilen ve çok sıkı bir hiyerarşik örgütlenme ilişkisinin olduğu, Sofya merkezli planlı ve koordineli bir örgütlenme biçimiydi. Bulgarların önemli kenti olan Sofya bütün isyancıların toplanma merkezi olmuş, hareket ve koordinasyon merkezi seçilmişti. Komitacıların merkezi birimi olan Sofya, komitenin önemli kararlarının alındığı konsey ve meclisi de bünyesinde barındırıyordu. Burada harekât planları oluşturuluyor ve Makedonya olarak adlandırdığımız bölge üzerinde uygulanıyordu. Üstelik Bulgarların dışındaki diğer halklar da isyan hareketine katılım için zorlanıyordu. Bu halkların isyana teşvik edilmesinin başlıca nedeni komitacı faaliyetlere daha çok finansal destek sağlamaktı.

Makedonyalı köylüler, Osmanlı Sultanının yasal yükümlülüğü altında kalmayı tercih etmiş ve komitacı harekete katılmayı reddetmiş olsalar da birçok güçlü komitacı lider, tedhiş ve baskı yöntemiyle onları zorla komitacı eylemlere dâhil etmişlerdi. Komitacı eylemlere taraftar olmayan ve katılmayı reddeden tüccarlar da finansal destek için tehdit edilmiş ve harekete dâhil edilmişti. Zorbalık politikası böylece komitacıların başta eleştirdiği ama faaliyet safhasında kendilerinin uyguladıkları bir politika olmuştu. Çünkü komitacıların bakış açısıyla, amaca ulaşmak için sadece sempati yeterli değildi; aktif destek

³ Avcıoğlu, *age.*, s. 168.

⁴ Balkan toprakları sürekli olarak milliyetçilik çatışmalarının içinde kalmıştır. “Pan” söylemleri büyük devletlerce burada sürekli canlı tutulmuştur. Osmanlı Türklerinden başka bütün uluslar milliyetçiydi. Onlar devleti muhafaza edebilmek için milliyetçilik akımına katılmamışlardır; Tunaya, *age.*, s. 521.

⁵ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul, YKY, 2011, s. 37.

⁶ Tunaya, *age.*, s. 514.

⁷ Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalının Kökenleri(1903-1908)*, Afa Yay, İstanbul, 1996, s. 31-39.

gerekliydi. Böylece köylü iki ateş arasında kalmıştı: bir tarafta komitacılar diğer tarafta Osmanlı Türkleri. Osmanlı Türklerinin misillemeleri ve köylülerin komitacılıktan sorumlu tutulup cezalandırılması, komitacılığa olan yerel desteği daha da artırmıştır.⁸

Komitacılar, Makedonya'nın her tarafında isyana teşvik eden broşürler bastırıp dağıtıyorlar; böylece padişahın otoritesini aşağılıyorlar ve halktan kendilerine katılmalarını istiyorlardı. Okullardaki Bulgar öğretmenler de halkı kışkırtıyor ve onları ihtilale hazırlıyorlardı. "Makedonya Makedonyalılarıdır" sloganını kullanan komitacı faaliyetin ilk hedefi özerklik ve nihayetinde de bağımsızlığı elde etmektir.⁹

Komitacı Merkez Komite, başarılı olmak ve devrimci programını uygulamak için Makedonya'yı bölgelere ve alt bölgelere ayırarak bölgesel hiyerarşiyi kasaba ve köylere kadar yaymış ve her birinin başına bir başkan atamıştı. Bu hiyerarşik kademelenmede her ast üstün emri altında ve sorumluluğundaydı. Ast üstten yukarısını tanıyamazdı. Bu sorumluluk zinciri Sofya Merkez Komiteye kadar uzanıyordu.¹⁰

Cephane ve silahlı birliklerin dağıtımı oldukça dikkatli ve gizli yapılıyordu. Haberleşme daha çok fısıltı gazeteleri aracılığıyla yapılıyordu. Kaçırılan ve tedarik edilen silahlar, mücadelede derecelerine göre bölgelere ve alt bölgelere kademe kademe dağıtılıyordu.

Komitacıların hedeflerine ulaşmak için uyguladıkları en önemli yöntem karışıklık çıkarmak ve suikastlardı. Kayıtsız şartsız suikastlar çok önemli bir yöntemdi. 1903 yılında başlayan olaylarda Türklere, yabancılara, demiryollarına ve köprülere akla gelen her türlü suikast eylemi düzenlendi.¹¹ Bunun yanında vapur, tren, havagazı ve su borularına yapılan saldırılar, Osmanlı Bankası, Alman Kulübü ve Kolombo Otellerine atılan bombalar, evlerden sokaklara atılan bombalar diğer yöntemlerden bazılarıydı. Hemen hemen her gün komitacılar şehirlerde isyan çıkartıyorlar, dağa adam kaçırma gibi yöntemleri de tercih ediyorlardı.¹² Yağma ettikleri mallar, mühimmatlar ve bombalar otorite eksikliğinden dolayı komitacılar tarafından bölgede serbestçe dağıtılıyordu. Köylüler bunların verdiği mühimmat ve hediyeleri almak istememelerine ve isyana karşı çıkmalarına rağmen zorla kendilerine katılmaları için baskı altına alınıyorlar; dağa çıkartılıyorlar ve komitacıları desteklemek zorunda

⁸ Thomas Comyn-Platt, *The Turks in Balkans*, London, Alston Rivers, 1906, (Original from, Princeton University. Digitized, Feb 3, 2010).

⁹ Karabekir, *age.*, s. 37.

¹⁰ Comyn-Platt, *age.*, s. 56.

¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C:I, İstanbul, Remzi Kitabevi Yay, 1972, s. 425.

¹² Aydemir, *age.*, s. 433; Karabekir, *age.*, s. 37.

bırakılıyorlardı. Bu arada Türk vergi memurlarının hırsı ve baskıcı davranışları köylü muhalefetinin tarafgirliğe dönüşmesine de neden oluyordu.

Komitacıların kaybedecek bir şeyleri yoktu; bu yüzden atılgan ve cesur idiler; Osmanlı Padişahının taburları karşısında zaferi kazanacaklarından emindiler. Slogan olarak “ya istiklal ya ölüm”ü benimsemişlerdi.¹³ Faaliyetlerinde gizlilik çok önemli bir unsur idi. Ast, bir üstünün haricinde başkasını tanımıyor; cephanelik ve teşkilat hakkında fazla bir şey bilmiyordu. Sadece verilen emirleri sorgusuz sualsiz yerine getiriyordu. Komitacıların istihbaratları da iyi çalışıyordu. Yakalanacakları zaman çabucak gelen bir istihbaratla ortadan kaybolurlardı. Bundan dolayı bir komitacı yakalanıp sorguya çekildiğinde teşkilat yapısı ve diğer mevzularla ilgili hiçbir bilgiye ulaşamıyor ve teşkilat çökertilemiyordu. Cephaneliklere de asla ulaşamıyordu.¹⁴

Komitacıların kararları kesindi. Verilen karardan asla dönülmez ve sorgulanmazdı. Bazen bir üstün kararıyla toplu ölümler gerçekleştirilebiliyordu. Emir komuta zinciri içerisinde, verilen görevler kayıtsız şartsız yapılmalıydı.¹⁵ Sıkıntılı ve kriz durumlarında köylere dağılıyorlar ve gerekli kuvvet lazım geldiğinde yine köylerden bir anda toplanıyorlardı.¹⁶ Komitaların sürekliliğini sağlayan unsur yeminleriydi. Komiteye üye olmak isteyen adaylar, köy papazının huzurunda İncil, istavroz, tabanca ve hançer üzerine el basarak yemin ederlerdi. Ayrıca verilen görevleri yerine getirmedikleri takdirde her türlü cezaya razıydılar¹⁷.

Öte yandan komitacı eylemlere Bulgarlardan sonra Yunanlılar ve diğer uluslar da katıldı. Bunlar Makedonya’yı kaptırmamak ve Bulgarlara meydanı boş bırakmamak için silahlandılar ve kendi komitelerini kurdular. Yoksa onların silahlanmak gibi bir hevesleri yoktu.¹⁸ Artık bütün komitelerin tek bir hedefi vardı: Osmanlı Devleti’ni ve Osmanlı Türklerini Makedonya’dan uzaklaştırmak.

Yunanlıların katılımıyla hareket dönülmez bir hal aldı. Hiçbir Osmanlı Türkü affedilmedi ve orantısız intikamlar ortaya çıktı. Buhranlı ve sıkıntılı zamanlarda, birçok insanın yaşamı onların elindeydi; intikam almak onlar için kutsal bir görev olarak biliniyordu.¹⁹ Komitacılar için intikam soğuk yenen bir yemekti; misafir, her kim olursa olsun soyulmalı ve hainler öldürülmeliydi. Ödlekler

¹³ Tunaya, *age.*, s. 515.

¹⁴ Comyn-Platt, *age.*, p.59.

¹⁵ Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, (Hazırlayan: Semih Nazif Tansu), İstanbul, İnkılâp Kitabevi Yay, 1960. s. 28-32.

¹⁶ Comyn-Platt, *age.*, s. 63.

¹⁷ Tunaya, *age.*, s. 512.

¹⁸ Karabekir, *age.*, s. 53.

¹⁹ Comyn-Platt, *age.*, p.63-65.

kutsal davanın önündeki en büyük engellerdi. O halde temel prensip cesaretti ve ödeklere yaşam hakkı tanınmamalıydı.²⁰ Bu zihin yapısına sahip olmak onlar için utandırılması gereken bir durum değil, bilakis övünülmesi gereken bir olguydu.²¹

Osmanlı Devleti, komitacı hareketlerin arkasındaki halk desteğini yok etmeye çalışmaktansa olayların üzerine oldukça sert bir şekilde gitmiş ve sonunda kitlesel kıyımların olduğu iddiasıyla dış müdahale gelmiştir. Avrupa'nın müdahalesi sonucunda, daha iyi bir Makedonya yönetimi için Türkler, Avrupa'nın kayıtsız şartsız bir öğrencisi olarak reformları tatbik etmeyi kabul etmişlerdi. Ancak Komitacılar, Türklere bu yapılacak reformlar konusunda asla güvenmemişler ve faaliyetlerine devam etmişlerdir.²² Komitacı faaliyetler sonucunda Balkanlar'daki durum hiç iç açıcı değildi. Komitacı çeteler çok iyi hazırlanmış ve örgütlenmişlerdi. Selanik, Manastır ve Üsküp vilayetlerinde Bulgar çeteleriyle çatışmalar hiç eksik olmuyordu.²³

Türk Devlet Geleneğinde Komitacılık

Türk subaylarının kötü gidişat karşısındaki uyanışı 1903 yılında gerçekleşmiştir. Artık Türk subayları yalnızca devlet tarafından verilen görevleri yerine getiren memur değildir; aynı zamanda inisiyatif olarak *vatanı kurtarmak* için sahneye çıkmıştır.²⁴ Komitacılar karşısında Manastır, Selanik ve Edirne'deki İkinci Ordu ile Üçüncü Ordu'nun genç subayları 1903 yılından itibaren gizli gizli örgütlenmeye başladılar. Türk subayları çeşitli yöntemlere başvurarak çetelerle savaşıyor ve gerilla tekniklerini öğreniyorlardı. Komitacılarla yapılan gerilla savaşları dar bir bölgede çok sayıda subayı toplamakta ve onlarda ihtilalci vatansever eğilimleri kamçılıyordu.²⁵ Nihayetinde ordu mensupları devletin kurtuluşu için ihtilali zorunlu görmüşler ve Balkan komitacılığını model olarak

²⁰ Comyn-Platt, *age.*, p.65; Vardar, *age.*, s. 28.

²¹ Yakın bir zamanda bu komitacı zihniyet Bulgaristan'da hükümet bünyesinde bir politika olarak ortaya çıkmıştır. Sovyetler dönemine rastlayan zamanlardaki Bulgar hükümetleri okulların duvarlarına birçok katliama bulaşmış, Bulgar komitacılarının resimlerini aradan yüz yıl geçmesine rağmen asmaktadırlar. Bulgar devlet adamları bu komitacı ruhu hala savunmakta, onların kötü, iğrenç, vahşice olarak addettiğimiz faaliyetlerini savunmakta, hatta onların işlediği cinayetler ile övünmekten geri kalmamışlardır (Yaşar Nâbi, *Balkanlar ve Türkcülük II, Bulgaristan'da Türkcülük ve Müslüman Türkler*, Yeni Gün Yay, İstanbul, 1999, s. 8-9).

²² Comyn-Platt, *age.*, p.55.

²³ Karabekir, *age.*, s. 38.42.

²⁴ Aydemir, *age.*, s. 444.

²⁵ Dönemin önemli simalarından Kaymakam Tahsin Uzer ve Kazım Karabekir, komitacılarla yaptıkları çarpışmaları, çete takiplerini ve sonuçlarını anılarında uzun uzun anlatırlar. Gevgili Kaymakamı iken Uzer'in çarpıştığı çetelerden bazılarının ismi şunlardı: Arkir, Petkof, Andon, Yuvan ve Gogo Çeteleri (Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK Yay, Ankara, 1999, s. 175-199; Karabekir, *age.*, s. 57-75).

almışlardır.²⁶ Tunaya'ya göre İttihad ve Terakki her zaman komite, İttihatçılar da komiteci olarak kabul edilmişlerdir.²⁷

Balkan çeteleriyle savaşırken komitacı faaliyetleri tecrübe eden subaylar, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasından sonra örgütlenmenin her aşamasında görev almışlar, kimi zaman Cemiyet-i Hafîye, kimi zaman Fedai Zabitan, kimi zaman da Komitacılar olarak adlandırılmışlardır. Bunlar yalnızca subaylardan ibaret değil aynı zamanda yetenekleri, kahramanlıkları ve cesaretleri ile öne çıkmış askerlerden ve sivillerden de oluşmaktadır. Kısaca, cesaretli, örgütlenme yeteneğine sahip ve gerilla taktiklerini tecrübe edinmiş olanlar bu kadrolara dâhil edilmiştir. Komitacı faaliyetler aslında ilk olarak Padişah Abdülhamit'e karşı 1903 yılında faaliyet gösteren Jön Türklerde ve İttihad ve Terakki erkânında görülmüştür. İlk olarak Eşref Beyin (Kuşçubaşı) çeteci faaliyetlerine komitacı faaliyetler denmiş, daha sonra bu gelenek halini almıştır.²⁸ Bu kadrolar zamanının iktidar odağı olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin resmi yollarla çözemediği sorunları kendi yöntemleriyle yani illegal yollarla çözmüşlerdir. Komitacılık, özellikle Cemiyetin siyasi iktidarı elde etmesinde ve siyasi otoritesini kurmasında meşruluk gözetilmeksizin gayet tesirli bir yöntem olmuştur. Nerede bir siyasi iktidar mücadelesi veya yetki çekişmesi varsa komitacılar hep orada olmuşlar ve amaçlarına ulaşmak için her yola başvurmuşlardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti tam iktidar olduktan sonra da Teşkilât-ı Mahsusa çatısı altında toplanmışlardır.

Yaygın kullanımıyla komitacılar olarak adlandırdığımız kadrolar, tam anlamıyla gözü kara insanlardı. Hedeflerine ulaşabilmek için bütün meşru zeminleri çığnemişlerdi. Bazen hapisaneler, karakollar boşaltılarak mahkûmlardan milis kuvvetler, çeteler kurmuşlar ve bunlarla savaşlara katılmışlar; bazen de aykırı sesleri kendi yöntemleri ile susturmuşlardı.²⁹ “Vatan Menfaati” söz konusu olduğunda yasa, kural tanımamışlardı. 1908 sonrası ordu içinde oldukça fazla yer bulan komitacılar, adeta ordu içinde ordu, devlet içinde özerk bir devlet olmuşlardı.³⁰ Yeri geldiğinde sadık bir yaver, yeri geldiğinde emir dinlemez, kimseyi takmaz bir hal almışlardı. Balkanlarda savaşan Teşkilât-Mahsusa üyesi Fuat Balkan komitacıyı şöyle tanımlamaktadır:

“Vatan davası karşısında her şeyini feda eden, gerektiği zaman merhamet bilmeyen, yakmak lazımsa yakan gerekirse yıkan, kıran, döken, taş üstünde taş,

²⁶ Tunaya, *age.*, s. 525.

²⁷ Tunaya, *age.*, s. 525

²⁸ Kuşçubaşı Eşref, *Hayber'de Türk Cengi*, (Yay. Haz: Philip H. Stoddart), Arba Yay, İstanbul, 1997, s. 216-217.

²⁹ Resneli Niyazi, *Balkanlara Bir Gerillacı Hüriyet Kahramanı Resneli Niyazi Beyin Anıları*, Çağdaş Yay, İstanbul, 1975, s. 156.

³⁰ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay, İstanbul, 1980, s. 199.

*omuz üstünde kelle bırakmayandır. Vatan söz konusu olduğunda yapılması lazım olanı yapandır”.*³¹

Doktor Rasuhi, komitacı eylemlerin tamamen bir vatanseverlik hareketi olduğunu hiçbir özel amaca hizmet etmediğini iddia etmektedir: “*Bizim hareketimiz tam anlamıyla bir vatanseverlik hareketidir. Belki de bu vatanseverlik kavramı böylece ortaya çıktı*”.³² Komitacılar arasında çok katı bir hiyerarşik ilişki vardı. Ast üst ilişkisinde itaat unsuru çok önemliydi. Ast üstün emrini asla sorgulamaz ve tereddüt göstermeden ifa ederdi. Üstelik bu kadar katı emir komuta zinciri çok samimi ilişkiler de doğurmuştur. Kuşçubaşı Eşref komitacı teşkilat içinde emir komuta zincirini ve ilişkileri aile bireyleri arasındaki ilişkilerle eş tutmaktadır.³³ Üst astını kendi ailesinden sayardı. Yani emir komuta zincirinin üstündeki kumandan alttakilerin rütbesi ne olursa olsun onların hepsini ailesinden kabul ederdi:

*“Teşkilatçılardan her birisi senelerce süren tecrübelerden sonra yetiştirdi ve onlar bayatı tahkir ederek memleket namına ölümü kucaklayan arkadaşlarımızdı. Onlar cebren göreve getirilen insanlar değildir. Nereye gittiğini ve nereye gideceğini başındaki kumandanları olan benden bile sormağa haya edinerek gönülleri ile peşime takılmış kahramanlardır. Hangi istikameti onlara gösterirsem benden ileri koşmağa heves ederlerdi. Beni kendilerine bir ağabey, bir peder tanırlardı. Ben de onları en kıymetli kardeşlerimden telakki ederdim”.*³⁴

Komitacıların bir diğer özelliği de üstlerinin emri haricinde her şeyden şüphe etmeleri idi. Üstlerinin haricinde her kim emir verirse ve bir şey söylerse komitacı olaya şüpheyle yaklaşırdı.³⁵ Ayrıca komitacıların önemli özelliklerinden birisi de “kararlılık” idi. Komitacı, riskler ne kadar büyük olursa olsun, başarı şansı ne kadar az olursa olsun hedefine ulaşmak için en ufak bir tereddüt göstermeden, kararlılık içinde hareket etmekteydi. Görevin zorluğuna ve başarı şansına bakılmaksızın gönüllü kabul söz konusuydu.³⁶

Komitacılar, ihtilalci bir karaktere sahipti. Zamanın ihtilalci anlayışının unsurları olarak akıl, cesaret, teşkilat ve silahlı unsurlar kabul edilmektedir. Bu unsurları ünlü İttihatçılardan, İzmir Valiliği de yapmış olan Rahmi Bey şöyle sıralamaktadır: “*Bu dağınıklıkla ihtilal olmaz... İhtilal teşkilatla olur. Kafa ile olur; yürekle olur. Sonracığıma kuzucuğum silahla olur...*”³⁷

³¹ Fuat, Balkan, *İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları*, Arma Yay, İstanbul, 1998, s. 10.

³² Berthe Georges Gaulis, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Milliyetçiliği* (Ç:Cenap Yazansoy), Yeni Gün Yay, İstanbul, 1999, s. 20.

³³ Kuşçubaşı Eşref, *age.*, s. 209.

³⁴ Kuşçubaşı Eşref, *age.*, s. 98.

³⁵ Kuşçubaşı Eşref, *age.*, s. 121.

³⁶ Kuşçubaşı Eşref, *age.*, s. 209.

³⁷ Sorgun, Taylan, *Devlet Kargası, İttihad ve Terakki*, Kum Saati Yay, İstanbul, 2007, s. 34.

İhtilalın cesaret ve silahlı unsurları bu kadrolarda fazlasıyla vardı. İhtilal için vur denilince vuran, bazen de vur denilmeden vuran kadrolardı bunlar.³⁸ Açıkçası komitacılar çok iyi silahşorlardı. Cesaret unsuru da hat safhadaydı. Sorgun'un tabiriyle ölümün bile üstüne giderlerdi. Onlar için orta yol yoktu: *"Devlet Kavgası ya ipe götürürdü; ya da devlete"*.³⁹ Komitacı faaliyetler konusunda meşhur isimlerden Kuşçubaşı Eşref de başarı şansını göz ardı ederek cesaretle olayların üstüne gittiklerinden bahsetmektedir:

"Kaybedecek hiçbir şeyimiz yoktu. Davamızın baklı bir dava olduğuna inanmıştık. Sonunda kazanamayacak oluşumuzu göz ardı etme gayreti içindeydik. Etrafımızdaki dünya yıkılıp gitmeden birkaç tane küçük de olsa zafer elde edebiliriz diye düşünüyorduk".⁴⁰

Üstelik komitacılar, İttihatçıların sır tutma geleneğine sonuna kadar bağlıydılar: *"Ser verilir, sır verilmez"* idi.⁴¹ Tüm bunların yanında bu kadroların en olumsuz yanları acımasız, fütursuz, dik başlı ve asabi olmalarıdır. Komitacı gelenek içinde en ideal örnek olarak öne sürülen Yakup Cemil, Deli Halit Paşa ve diğerleri, hep bu özellikleri ile tanınmışlardır. Örneğin Yakup Cemil için Sorgun, *"Orduda kimseyi takmazdı, dik başlı ve korkulan biriydi. O gelirken 'Aman savulun Yakup Cemil geliyor' diye bağırırlardı"* demektedir.⁴²

İttihatçıların komitacı faaliyetleri Millî Mücadele döneminde de sürmüştür.⁴³ 1919 yılında başlayan Millî Mücadele hareketinde siyasal iktidar odağı olan Mustafa Kemal Paşa, bir taraftan düşmanla mücadele ederken diğer taraftan da siyasal iktidar mücadelesinde bu kadrolardan faydalanmıştır. Bu kadrolar/bireyler Milli Mücadele öncesi Balkanlarda komitacılarla savaşırken oluşmaya başlamış ve Milli Mücadele yıllarında da birçokları Milli Mücadelenin içerisinde olmuşlardır. Kimileri doğrudan ordu içerisinde Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat yanında, kimileri de çeteler kurarak Milli Mücadele'nin nihai hedefi doğrultusunda verilen emirleri yerine getirmişlerdir.

Başlangıçta emanetçi lider olarak görülen Mustafa Kemal Paşa⁴⁴, Milli Mücadele'nin liderliğini oldukça zor dönemeçleri aşarak almış ve liderliğini korumak için de çetin mücadeleler vermiştir. Bu zor dönemeçleri, hiç kimse tek başına aşamazdı. Bu bir kadro işiydi. Eğer siz çetin bir mücadeleye önderlik etmeye kalkışmış iseniz, hatta bu mücadelenin amacı vatanın savunulması ise,

³⁸ Sorgun, *age.*, s. 265.

³⁹ Sorgun, *age.*, s. 16.

⁴⁰ Kuşçubaşı Eşref, *age.*, s. 209.

⁴¹ Sorgun, *age.*, s. 36.

⁴² Sorgun, *age.*, s. 264-265.

⁴³ Tevfik Çavdar, *Talat Paşa*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1995, s. 281, 288.

⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa'nın yerine emanetçi lider olarak görülmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Akbal, *Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yay, Trabzon, 2008, s. 49-50.

arkanızda sizi kollayacak, verilen görevleri tam olarak, sorgusuz sualsiz yerine getirecek vatansever kadrolara/bireylere ihtiyacınız var demektir. Mustafa Kemal Paşa, böyle sorgusuz sualsiz emirleri yerine getiren, her türlü dayanışma örneği gösteren, vatan söz konusu olduğunda canını esirgemeyen, verilen görevi yerine getirmek için legal ya da illegal her türlü sert yöntemi uygulamakta her hangi bir tereddüt göstermeyen kadrolarla 1908 öncesi Rumeli’de tanışmıştı. Komitacılarla Trablusgarp Savaşı’nda ve Balkan Savaşları’nda dostluğunu pekiştiren Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele’nin önündeki dikenli tellerin kaldırılmasını sağlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa’nın Balkan Savaşı’nda birlikte savaştığı, Trakya’da çete harbinde bulunan komitacılarından bazıları şunlardır: Çerkez Ethem ve kardeşleri Tevfık ile Reşid, Manastırlı Hüsrev Sami, Kuşçubaşı Eşref, Kuşçubaşı Hacı Selim Sami, Sapancalı Hakkı, Topçu Zabiti İhsan (Sökmen), Süleyman Askeri, Deli Halid Paşa, İsmail Hakkı Tekçe.⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa’nın en çok temas kurduğu komitacı Halit Bey’dir. Halit Bey, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Trablusgarp’ta ve Balkan Savaşları’nda, Çatalca’da savaşmıştır. Bu birliktelik Talat Paşa’nın da emriyle Milli Mücadele yıllarında devam etmiştir. Çünkü Anadolu’daki hareketin liderliği konusunda Mustafa Kemal Paşa’yı destekleyen Talat Paşa, yurdu terk etmeden hemen önce Karakol Cemiyeti’ni kurdurmuş ve Mustafa Kemal Paşa’nın sorgusuz sualsiz desteklenmesini emretmiştir.⁴⁶

Halit Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara’da yanında hizmet etmesi için talep edilmiş; fakat kendisi Doğu bölgesinden uzaklaşmadığı için Mustafa Kemal Paşa’ya sorgusuz sualsiz hizmet edecek olan genç bir komitacı İsmail Hakkı Bey’i (Tekçe) göndermiştir. İsmail Hakkı Bey, Balkan Savaşları’nda Halit Bey’in emrinde savaşırken komitacılığın ne olduğunu öğrenmiş ve bu tecrübelerinden Milli Mücadele yıllarında oldukça faydalanılmıştır.

Komitacının Nev’i Şahsına Münhasır Yaşam Tarzı: İsmail Hakkı Bey’in Ailesi, Eğitimi ve Özel Hayatı

İsmail Hakkı Bey, 1308 (1892) yılı 18 Haziranında Perşembe günü, İstanbul Üsküdar’da doğmuştur. Babası, kendisi gibi asker olan, Binbaşı Rusçuklu Mehmet Efendi, annesi ise Firdevs hanımdır. Binbaşı Mehmet Efendi ve Firdevs Hanım’ın İsmail Hakkı Bey haricinde Zeliha Mediha ve Hatice isminde iki kız çocukları daha vardır. Baba Rusçuklu Mehmet Efendi, 24 Ocak 1335

⁴⁵ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (Haz: Semih Nafiz Tansu), Sebil Yay, İstanbul, 1996, s. 98-99; *Hâkimiyet-i Millîye*, 15 Şubat 1925; KKK Arşivi, 328-C-334.

⁴⁶ Fethi Tevetoglu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Yay, Ankara, 1988, s. 3-4.

(1919) tarihinde 58 yaşında, anne Firdevs Hanım ise 18 Mart 1969 tarihinde, 106 yaşında hayata veda etmiştir.

Eğitim ve öğretim hayatına İstanbul'da başlayan İsmail Hakkı Bey, ilk olarak Mahalle Mektebi'ne kaydolmuş, Mahalle mektebini bitirdikten sonra Paşakapısı ve Topkapı Rüştiyelerinde okumuş ve 1326 (1910) yılında Kuleli 'ye girmiştir. Buradan 27 Temmuz 1328'de (1912) teğmen rütbesiyle mezun olarak 10. Kolordu Komutanlığı emrine verilmiştir.⁴⁷

Piyade subayı olarak ordu saflarına katılan İsmail Hakkı Bey, Kolordu merkezi olan Erzincan'a ulaşmasından hemen sonra geçici olarak 10. Kolordu'ya bağlı 31. Fırka'nın emrine verilmiştir. İsmail Hakkı Bey'in Erzincan'da göreve başlamasından yaklaşık bir buçuk ay sonra, Balkan Savaşı'nın çıkması sonucunda gönüllü olarak savaş cephesine naklini yaptırmıştır.

25 Ekim 1912'de İsmail Hakkı Bey, Çatalca'da ve sonrasında Bolayır'da 10. Kolordu 30. Fırka emrine verilerek doğrudan muharebelere katılmıştır. Daha sonra 30. Fırka emrinde Gelibolu ve Bolayır'da Bulgarlar ile çetin mücadelelere girmiştir. Tekçe, Balkan Savaşı sırasında Gelibolu'da iken Atatürk'ü ilk defa Genel Kurmay Birinci Şube Müdürü olarak tanımıştır. Balkan Harbi'nde Büyük Derbent civarında emrine verilen 100 kişilik bir kuvvet ile eşkıya takibinde bulunmuş ve eşkıyayı dağıtmakla görevlendirilmiştir. Komitacı eylemlerle tanışması burada olmuştur. 1913 yılı Aralık ayında Fırka terhisi için Gelibolu'ya dönmüş ve buradan terhis edilmiştir.

30 Mart 1330'da (1914) Sivas'a hareket emri almış ve Nisan ayında Sivas'a ulaşmıştır. Temmuz 1914'te genel seferberliğin ilanı üzerine Tedarik-i Vesait Nakliye Komisyonu'na aza tayin edilmiştir. Buradan Giresun civarındaki Karlıkaya mevkiine 10. Kolordu 36. Tümen ve 3. Kafkas Tümeninde görevlendirilmiştir. 17 Ekim 1914'te Karlıkaya'dan Doğu Cephesi'ne gönderilmiş ve 9 Aralık 1914'te Erzurum-Pasinler'de Kale Boğazı saldırılarını gerçekleştirmiştir. Sankamış muharebelerine katılmış ve sonrasında Cevizlik civarında eşkıya takibinde bulunmuştur. Fırkası lefz edilince 3. Kafkas Fırkası emrine verilmiştir. Buradan da kumandanlığını Deli Halit Paşa'nın (Karsıalan) yaptığı 19. Fırka Erkan-ı Harbiye 1. Şubesine görevlendirilmiştir.⁴⁸

İsmail Hakkı Bey, Milli Mücadele yıllarındaki çetin ve yoğun çalışma yaşamından dolayı özel hayatına gereken önemi verememiş ve uzun yıllar evlenmemiştir. Kesin tarihine nüfus kayıtlarında ulaşamamamıza rağmen, 1930'un sonlarına doğru Emine Samiye Hanımla evlenmiş ve bu evlilikten

⁴⁷ KKK Arşivi, 328-C-334, İsmail Hakkı Tekçe Dosyası.

⁴⁸ KKK Arşivi, 328-C-334, İsmail Hakkı Tekçe Dosyası.

Türkân isminde bir kızı olmuştur⁴⁹. Üsküdar'daki nüfus kayıtlarında, Emine Saniye'den boşanmış olduğunu, daha sonra da kendisinden oldukça küçük yaşta olan Fatma Behin Hanım ile evlendiğini görmekteyiz.⁵⁰

İsmail Hakkı Bey'in çocukluğu, babasının da asker olmasından dolayı katı disiplin ve kurallar yumağı çerçevesinde geçmiştir. Babası tarafından daha çocukken tam bir asker gibi yetiştirilen İsmail Hakkı Bey, çok disiplinli ve kurallara sonuna kadar bağlı titiz bir komutan olmuştur.⁵¹ Onun bu yönünü yedek subay olarak emrinde görev yapan Vahap Okay, hayranlık duyarak anlatmaktadır:

*"İsmail Hakkı Tekçe, Atatürk'ün yanında yetişmiş, onun disiplin ve gidişini yöntemine sindirmiş, ödünsüz bir asker. Tekçe, askeri disipline, talimatnameye gönül bağlamış ciddi bir komutan. Tekçe, komuta ettiği birliklerinde değil, Türk ordusunda adını duyurmuş bir komutandır".*⁵²

İsmail Hakkı Bey, oldukça düzenli ve kurallarla dolu bir yaşam anlayışına sahipti. Her sabah erken kalkmakta ve yürüyüşe çıkmakta, yolda rastladıklarını selamlamakta, selam vermeyenleri de çok sert bir şekilde uyarmaktaydı. Ancak bu kuralcılık yanında tedavisi mümkün olmayan bir hastalığı da getirmişti: Asabiyet hastalığı. Kendisini komitacı eylemlerin içine sokan ve sonuna kadar bağlı olduğu komutanı Halit Bey'den, onun da Yakup Cemil'den kaptığı bu hastalık bazen öyle bir hal almaktadır ki, iradesini kaybettirecek dereceye varmaktadır. 1936 yılı Nisan ayında Atatürk'ün güvenliğinden sorumlu Basri isimli bir polis memuruna selamlaşma hassasiyeti yüzünden ağır hakaretlerde bulunduğu ve tartakladığı, hatta polis memurunun bu darp olayından dolayı 15 gün istirahat raporu aldığı, ayrıca bu olay üzerine Ankara Emniyet Müdürlüğü ile küçük bir kriz yaşandığı tutanaklara geçmiştir.⁵³ İsmail Hakkı Bey'in o

⁴⁹ İsmail Hakkı Tekçe'nin Emekli Sandığı'ndaki dosyasında kızı Türkân Tekçe, 23.10.1976 tarihli dilekçesi ile babasından dolayı yetim aylığı istemektedir. Dilekçe üzerine Emekli Sandığı Ankara Nüfus Müdürlüğü'ne yazdığı 19.11.1976 tarih ve 20-4/92176-007 nolu yazısında; "Kütüğünüz İstasyon Mahallesi 74 hane 58 cilt 28 sahifede kayıtlı iken naklen İstanbul Şişli Nüfus Müdürlüğüne giden 1308 doğumlu İsmail Hakkı Tekçe'nin kızı 18.06.1940 doğumlu Türkân Tekçe'nin annesi Emine Samiye ile evlilik birliğinin bulunup bulunmadığının, var ise ölüm, boşanma gibi sebeplerden hangisi ile son bulduğunun ve ilgilinin halen hayatta olup olmadığının bildirilmesi" istenmiştir. Nüfus Müdürlüğü ise 23.1.1976 tarihli cevabi yazısında; "Ankara İstasyon Mahallesi 74 hane 58 cilt 28. sahifede kayıtlı İsmail Hakkı Tekçe'nin bu hanede kayıtlı Türkân Tekçe adında bir çocuğu yoktur" demektedir. Nüfus dairesindeki kütüklerde de Türkân Tekçe'nin ismi geçmemektedir. Ancak kendi ağzından birliğine verdiği "Terceme-i Hâl"inde Türkân Hanımın ismi kızı olarak geçmektedir (KKK Arşivi, 328-C-334, İsmail Hakkı Tekçe Dosyası).

⁵⁰ İsmail Hakkı Tekçe'nin nüfusu 1968 yılında Ankara'dan İstanbul'a Şişli Nüfus Müdürlüğü'ne nakledilmiştir.

⁵¹ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, Yay. Haz: Tertip Heyeti, yy, Ankara, 1985, s. 49-50.

⁵² Vahap Okay, *Anadolu Konuşuyor, 3 üncü Kitap*, İstanbul, 1986, s. 81.

⁵³ BCA, 030.10.88.582.5.

kuralcı, programcı ve korkutucu tarafının canlı şahitlerinden birisi de emrindeki askerlerinden Vehbi Koç'tur:

"Ankara'da Büyük Millet Meclisi 20 Nisan 1920'de açıldı⁵⁴... O sıralarda Mustafa Kemal Paşa'nın muhafız kumandanı da İsmail Hakkı Tekçe idi.

O kadar sözü geçen bir kumandandı ki, binbaşı olduğu halde general kadar hükmü vardı. Her dilediğinin yerine getirilmesini isterdi... Kumandan İsmail Hakkı Tekçe sonradan general oldu. Şimdi emeklidir. Hâlâ kendisini gördükçe korkarım"(abç).⁵⁵

Aşırı disiplin, kurallara istisnasız bağlılık ve programlı yaşam İsmail Hakkı Bey'in askeriye ve askerliği ne kadar sevdiğinin göstergeleridir. O emrinde olduğu komutana sonuna kadar itaatkâr ve bağlıdır; emrindekilerden de aynı davranış tarzını beklemektedir. Bütün bunlar onda çok sağlam bir ekipçilik ruhu doğurmuştur. Zaten onun bütün kariyerinde bu ekipçilik ruhu yatmaktadır. O kendi ekibiyle bütün meslek hayatı boyunca çok sıkı bir bağ kurmuş ve bu bağ emeklilikten sonra da devam etmiştir. Onun bu konudaki hassasiyetini anılarında zikreden emrindeki askerlerinden Zihni Sezer'dir:

"Sayın İsmail Hakkı Tekçe, emeklilik döneminde de eski muhafızları bir araya getirerek muhafızlık ruhunu idame ettirmeye çok çalıştı. İstanbul'daki eski muhafızları bir araya getirmek için her ayın dokuzunda bir toplantı tertip edilmesini eski emir subayı olan benden istedi. Bu toplantıları, sayın Tekçe'nin ölümüne kadar kesintisiz tertitledim. Ölümünden sonra büyük bir boşluk husule geldi..."⁵⁶

İsmail Hakkı Bey, askerlik yaşamındaki titizliğini ve tavizsizliğini inkılâplar konusunda da devam ettirmiştir. O, özellikle harf devrimi konusunda asla taviz vermemektedir. Bu konuda emrindekileri de çok sert bir şekilde uyarmakta; hatta tehdit etmektedir.⁵⁷ İsmail Hakkı Bey, aşırı disiplin ve temizlikle birlikte spora da çok düşkündü.⁵⁸ Zihni Sezer, komutanı için disiplin kadar sporun da aynı öneme sahip olduğunu söylemektedir: *"Komutanımın üzerinde durduğu şeyler şunlardı: Disiplin, spor, temizlik ve emir tekerarı".⁵⁹*

Futbola çok düşkündü. Özellikle futbol maçlarını hiç kaçırmazdı. Koyu Beşiktaşlı idi. Ancak, İsmail Hakkı Tekçe, futbol meraklısı olmasına rağmen, hiç futbol oynamamıştır. 1923 yılında Muhafız Gücü'nü kurmuş ve Muhafızgücü

⁵⁴ 23 Nisan olmalı.

⁵⁵ Vehbi Koç, *Hayat Hikâyesi*, İstanbul, 1983, s. 29-30.

⁵⁶ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, age., s. 51-52.

⁵⁷ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, age., s. 51.

⁵⁸ Koç, age., s. 30.

⁵⁹ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, age., 49.

1927’de ve 1930’da Ankara şampiyonu olmuştur.⁶⁰ Emekli oluncaya kadar tenis oynamış, ata binmiş, bisiklet sürmüş ve kayak yapmıştır. Üzerinde ısrarla durduğu sporlar bisiklet ve biniciliktir. Muhafız Alayında binicilik, bisiklet, atletizm ve güreş takımlarını kurmuştu. Muhafız Alayı’na katılan her subay ilk olarak binicilik eğitimi alır ve her hafta tatbikat yapılırdı. Ayrıca, muntazam olarak av koşuları düzenlenir ve zamanın Başbakanı İsmet İnönü’de bu koşulara iştirak ederdi.⁶¹ Bisiklet sporu konusunda ise, sadece Muhafız Alayının bir faaliyeti olarak kalmamış, ülke çapında etkinlik göstermiştir. İsmail Hakkı Bey, her yıl Orta Anadolu illerini kapsayan bir bisiklet seyahati düzenlemiş, ortalama 1600 Km yol kat edilmiş ve bu seyahatler söz konusu illerde yerel ve ulusal gündemi oldukça meşgul etmiştir.⁶²

İsmail Hakkı Bey’in Komitacı Faaliyetleri

Birinci Gizli Görev: Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey’in Tutuklanması

Damat Ferit Anadolu hareketini olumlu karşılamıyor ve bu hareketin önünü alabilmek için Kuva-yı Milliye’nin dağıtılması buyruğundan başlayarak, telgraf haberleşmesinin engellenmesine, idari makamlara kendi adamlarını yerleştirmeye, Anadolu’ya tahkik heyetleri göndermeye ve Sivas Kongresi’ni zorla dağıtmaya varana kadar birçok eyleme girişmişti.⁶³ Damat Ferit, İstanbul’dan Anadolu hareketini engelleme faaliyetlerinde illerdeki yardımcılara yani yeni atadığı valilere güveniyordu. Bunların başında da Trabzon’daki sadık ve güvenilir adamı Vali Mehmet Galip Bey geliyordu.

Mehmet Galip Bey’in, Millî Mücadele karşıtı olan gruplarla ilişki kurduğu bilgileri Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya geliyordu.⁶⁴ Üstelik resmi yazışmalarında Mustafa Kemal Paşa’ya da yanlış bilgiler aktarıyordu.⁶⁵ Bunların yanı sıra, İstanbul’la bölge halkının Mustafa Kemal Paşa ile hiçbir ilişkisi olmadığını, Padişaha ve hükümete sadakat içinde olduklarını bildiren telgraflar çekiyordu.⁶⁶ İstanbul’la haberleşmenin kesildiği kritik günlerde Trabzon Valisi’nin aykırı hareketleri Heyet-i Temsiliye’yi endişeye

⁶⁰ Hasan Pulur, *İsmail Hakkı Tekçe’nin Kısa Hayat Hikâyesi “Masal Sevmem”*, *Muhafız Atatürk’ü Anlatıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 9-10.

⁶¹ *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, age., s. 42.

⁶² *Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi*, age., s. 42-44.

⁶³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C: I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No:381, Ankara, 1998, s. 488-500.

⁶⁴ Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, C.II, TİB Yay, Ankara, 1965, s. 36-37

⁶⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C.I-II, TTK Yay, Ankara, 1989, s. 1207.

⁶⁶ Mesut Çapa, *Millî Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon Belediyesi Yay, Yay No:57, Trabzon, 1998, s. 88.

sürüklüyordu. 19 Eylül 1919 günü akşamı Mehmet Galip Bey'in her geçen gün artan muhalefeti ve alınması gereken askeri tedbirler konusunda, telgraf başında genişletilmiş bir Heyet-i Temsiliye toplantısı yapılmıştı.⁶⁷ Toplantıda alınan kararlar karşısında Kazım Karabekir Paşa tereddüt göstermişti.⁶⁸ Kazım Karabekir Paşa ile Valinin susturulamayacağını anlayan Mustafa Kemal Paşa, bu işi komitacı eylemlerle çözmeye karar verdi⁶⁹ ve Karabekir'i yok sayarak doğrudan Halit Bey (Karsıalan, Deli Halid Paşa) ile haberleşmeye başladı.⁷⁰

22 Eylül 1919 tarihli telgrafta Mustafa Kemal Paşa, Halit Bey'e valiyi susturma görevini verdi. Halit Bey, daha önce Teşkilât-ı Mahsusa'da çalışmış, Karakol Cemiyeti ile ilişki halinde olan meşhur bir komitacı idi. Savaşlarda olağanüstü cesaretinden dolayı 'Deli' lakabıyla anılan Yarbey Halit Bey, gerilla savaşlarındaki başarısından dolayı da Teşkilât-ı Mahsusa'ya kabul edilmişti. Kars, Ardahan ve Batum'u kurtarmak için Doğuya gitmiş, Yakup Cemil'in alayında savaşmış ve onun etkisinde kalmıştı.⁷¹ Yakup Cemil'in sinirli karakterinden etkilenen Halit Bey, onun gibi gergin, kabına sığmayan, elinde silah, tenkide tahammülü olmayan ve patlamaya hazır bir tabanca gibiydi.⁷²

Karabekir, kendisinden habersizce Halit Bey'in devreye gireceğinden ve onun komitacı eylemlerinden şüphelenip valiyi sessiz sedasız Erzurum'a getirtmeye karar verdi. Karabekir'in planladığı çözüm, valiyi sessiz sedasız Trabzon'dan ayrılmaya ikna etmektir. Karabekir'in taktiği her nasıl olursa olsun Albay Rüştü aracılığıyla valiyi Erzurum'a getirtmektir. Fakat valinin onuru kırılmayacaktı ve tutuklanmayacaktı. Bu amaçla Albay Rüştü Bey ve Kurmayı Refik Bey'le valiyi Erzurum'a davet eden bir mektup gönderdi.⁷³

Rüştü Bey, Vali Mehmet Galip Bey ile 24 Eylül 1919 sabahı Ardasa Kasabası'nda buluşarak Kâzım Karabekir Paşa'nın Gümüşhane'ye

⁶⁷ Feridun Kandemir, "Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa Arasındaki İlk Görüşme", *Tarih Konuşuyor*, C:6, S.35, Aralık 1966, s. 2876.

⁶⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Yüce Yay, İstanbul, 1990, s. 261-262.

⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa, daha önce Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında birlikte savaşmış Teşkilât-ı Mahsusacıların komitacı yöntemlerine güveniyordu ve başı sıkışınca hep onlara başvuruyordu. Daha önce Halit Bey aracılığıyla Erzurum Kongresi sonrası ortaya çıkan muhalefet susturulmuş ve Ali Galip Olayı'nda da Halit Bey'in yardımları görülmüştü. Halit Bey'in emri altında çalışan Ebulhindili Cafer anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Ali Galip'i ortadan kaldırmak için Harput'a hareket ettiğini fakat daha sonra Mustafa Kemal Paşa'dan gelen bir mektupla geri döndüğünü söylemektedir (Hasene Ilgaz ve Ali Birinci, "Teşkilat-ı Mahsusa Günleri, Ebulhindili Cafer Bey", *Türk Yurdu*, C:2, S:165, Mayıs-Haziran 2001, s. 44.

⁷⁰ Atatürk, *age.*, s. 214.

⁷¹ Cemal Kutay, *Ali Çetinkaya-Halit Paşa Vuruşması*, İstanbul, 1996, s. 129, 210.

⁷² Sadi Borak, *İktidar Koltuğundan İdam Sehpasına*, İstanbul Kitabevi, Yayın No:21, İstanbul, 1962, s. 225.

⁷³ Karabekir, *age.*, s. 260.

gelemeyeceğini, kendisini Erzurum'da beklediğini söyledi ve mektubu verdi. Vali Erzurum'da nasıl bir durumla karşılaşacağını kestiremediği için daveti reddetti ve Trabzon'a dönmeye karar verdi.⁷⁴ Gelişmeleri yakından takip eden Halit Bey, Kâzım Karabekir Paşa'dan harekete geçmesi için emir almadan, Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı özel görev ve yetki ile Vali Trabzon'a dönmeden hemen işe koyuldu. İsmail Hakkı Bey, valiyi tutuklama emrinin kendisine verildiğini söyleyerek olayların gelişimini anlatmaktadır:

"24 Eylül 1919 sabahı Trabzon valisi Galip Bey, Ardasa'ya gelmişti. Valinin yanında altı kişilik bir mubafız olduğu gibi, kaça jandarma komutanına da emir vererek, on beş yirmi jandarma ile kaymakamlık binasını emniyete almıştı. Ben, bölüğümle evvela, baskın şeklinde, sessizce jandarmaları silahtan tecrit ederek oradan uzaklaştırdım. Sonra da şoförün yanına giderek otomobili bozmasını söyledim. Zavalı şoför:

- Yapamam efendim! dedi.

Yavaşça tabancayı göstererek:

- Bu milli bir vazifedir. Ya yaparsın, ya da kurşunu yersin!... dedim.

Biraz düşündü, etrafına bakındı, işin şakası olmadığını anlayınca motorun altına yatarak emrimi yapmaya mecbur oldu. Vali Bey, 24/25 gecesini Gümüşhane'de geçirecek ve Karabekir Paşa'yla da buluşacaktı. Hareket saati gelmişti. Otomobilin bozulduğunu öğrenince telgrafhaneye koşup Erzurum'la uzun uzun konuştu. Ben de o zamana kadar kendisini götürecek bir araç aramaktaydım. Nihayet farları olmayan bir kamyonet bulabildim. Vali Bey'i zorla içine koyarak hareket ettim. İki çamurluk üzerine birer er oturtmuş, tüfeklerin harbisini çıkararak pamuk sardırması, motor yağına batırarak ateşlemiştim ve onun ışığında Kopdağı'nı aşarak valiyi Erzurum'a getirdim. Adam hayatından endişe içindeydi. Kendisine her türlü şeref ve haysiyetinin korunacağını, milli harekete karşı oynadığı rolün buna sebep olduğunu anlatıyordum. Bu durum karşısında biraz sakinleşmişti".⁷⁵

Kâzım Karabekir Paşa, 26 Eylül gecesini tutuklu olarak Erzurum'a gelen Valiyi çok iyi karşıladı. Kendisine yapılan kötü muameleden dolayı oldukça korkan Vali de kendisinin Kuva-yı Milliye taraftarı olduğunu, İstanbul Hükümeti aleyhine kendisinin de telgraf çekeceğini söyledi. Hatta Karabekir'i inandırmak için, Sadrazamın iktidardan çekilmesini isteyen bir müsvette yazarak imzaladı. Karabekir'i ikna eden Vali İstanbul'a gitti.

⁷⁴ Karabekir, *age.*, s. 261.

⁷⁵ İsmail Hakkı Tekçe, "Hayatımın En Mes'ut Anı", *Hayat Tarih Mecmuası*, Ağustos 1972, s. 25-28.

İkinci Gizli Görevlendirme: Mustafa Kemal Paşa'nın Komitacı Muhafız Talebi ve Refakat Subaylığı

Ülkede asayişin alabildiğince bozulduğu, iç isyanların ve ayaklanmaların arttığı, Çerkez Ethem'in tehdit olarak algılanmaya başladığı sırada Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa şahsi muhafız ihtiyacı hissetmiş ve 8 Aralık 1919 tarihinde Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya "Zata Mahsustur" kaydı ile bir telgraf göndermişti. Telgrafta içinde bulunulan durum anlatılarak, "şeddü'tta'bi ve cüretkâr ve icabında kabhâr olan" bir muhafıza, daha açık bir ifadeyle komitacı bir muhafıza ihtiyaç hissedildiği, bu ihtiyacın giderilmesi için de Karabekir'e bağlı görev yapan ve belirtilen vasıflara sahip Miralay Halid Bey'in nezdine gönderilmesi talebi yer alıyordu:

"Bu bölgede basis ihtiraslarını, menâfi-i müştereke-i âliyye tercih eden türedilerin harekât ve fiiliyatı umumi vaziyetimizi işgal edecek bir mertebeye vassıl oluyor. Gerçi esbab ve vesâit-i mukabele mevcuttur. Ancak, şedidü'tta'bi (tabiatı şiddete uygun), cüretkâr ve icabında kabhâr olan bir arkadaş'a şahsen ihtiyacım his olunur derecedir. Bu arkadaşın ordu-yu devletinizde mühim hizmetler ifa etmekte olan Miralay Halid Bey olabileceğini ümit ediyorum. Mirâ mumaileyhin burada iktidar ve şöbreti ile mütenasib bir vazife ile vaziyet sahibi edilmek üzere refâkatı acizâneme gönderilmesine muvâfakat-ı devletlerini hassâten reca ederim (pha)".⁷⁶

Halit Bey'in talep edilmesi, Ermeni harekâtında zaaf meydana getireceği gerekçesiyle Karabekir tarafından kabul edilmemiş, bunun üzerine Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, yine Karabekir Paşa'yı devre dışı bırakmış ve Miralay Halid Bey ile bizzat yazışarak bu ihtiyacı giderme yolunu seçmiştir. Halit Bey, fırkasında görev yapan Üsteğmen İsmail Hakkı Bey'in istenen vasıflara uygun olduğunu ve kendisini görevlendirdiğini bildirmiştir. İsmail Hakkı Bey söz konusu görevlendirmeye anılarında şöyle değinmektedir:

"Ardahan'da 8. Alayın 2. Bölük kumandanydım. Tümen kumandanı Halit Bey bir gün beni çağırdı ve Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir yazıyı bana gösterdi. Bu yazıda, benim bazı vasıflarımdan bahsediyordu. Yazıyı okuyup bitirdikten sonra bana 'Mustafa Kemal Paşa'nın yanına refakat subayı olarak gidiyorsun' dedi. 'Bölüğü teslim et!' 'Baş üstüne' dedim ve alayla ilişigimi keserek yola çıktım".⁷⁷

Karabekir yazışmaları ve görevlendirmeyi öğrendiğinde durumdan oldukça rahatsızlık duymuş ve bu rahatsızlığını anılarında dile getirmiştir:

⁷⁶ Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul, (yt), 1966, s. 188.

⁷⁷ Pulur, *age.*, s. 12.

“Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa, imzasıyla 9. Fırka kumandanı Halit Beye şifre geldiğini ve Halit Bey’in de cevap verdiğini haber aldım. Tegmen İsmail Hakkı Efendi birkaç ay önce bana haber verilmeden Kemal Paşa tarafından Halit Bey’den fedai subay olarak istenmiş, Halit Bey de yine benden habersiz izni göstererek bu zabiti göndermişti. İstanbul’un işgaline kadar İstanbul’da kalmış olan bu subayın harcırahının ve birliğinde kalan alacaklarının gönderilmesi hususunda Mustafa Kemal Paşa şifre ile Halit Bey’e emir veriyordu... Mustafa Kemal Paşa daha Sivas’ta iken Halit Bey ile muhabere etmeyeceğine namusu üzerine söz vermişti. Biri Heyet-i Temsiliye diğeri de Büyük Millet Meclisi Reisi imzasıyla devam eden haberleşmelerine teessüfle hayret etmemek mümkün değil(abç)”.⁷⁸

Karabekir, kendisinin yok sayılması hususunu yalnızca anılarında şikayet etmekle kalmamış bu konuda bizzat Mustafa Kemal Paşa’ya ve Genel Kurmay Başkanlığı’na da yazmıştı. Mustafa Kemal Paşa’ya 29 Nisan 1920 tarihinde çektiği telgrafta, İsmail Hakkı Bey’in görevlendirilmesiyle ilgili sitemlerini, komitacı faaliyetler ve Halit Bey hakkındaki endişelerini iletmektedir:

“...İsmail Hakkı Efendi’nin de suret ve maksad-ı seyahati ve Halit Bey’le olan ilk temas ve rubeatının şekli ve bundaki müessiratyı teferruatıyla öğrenmiş idim. Hatırnişan-ı devletleridir ki, madum makamatla muharebenin muayyen olan mahzurlarından dolayı Halit Beye malûmat-ı âcizî haricinde evamir ita buyurulmamasını zât-ı âmîlerinden mükerreren istirham eylemiş idim... Pek sevdiğim Halit Bey’in şayân-ı takdir birçok evsafı olmakla beraber gerek madun ve maferkleri ve gerekse ahali arasında komitacılık ile şöbretleri vardır ki hali hazır kumandanlarımızı ve tesaniid düsturuna dayanan saî-yi müsterek usulümüzü bu gibi şaibelerden mutlaka uzak bulundurmağa vatani bir mecburiyet vardır (abç)”.⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa, 29 Nisan’da yazdığı cevapta böyle bir görevlendirmenin daha önceden planlanmadığını, İsmail Hakkı Bey’in de İstanbul’un işgali üzerine mecburiyetten Ankara’ya geldiğini, gerekiyorsa İsmail Hakkı Beyin iade edileceğini söyleyerek Karabekir Paşa’nın gönlünü almaya çalışmıştı.⁸⁰ Komitacılık mevzu ve İsmail Hakkı Bey’in görevlendirilmesi ile ilgili olan Karabekir Paşa-Mustafa Kemal Paşa krizi böylece kapanır. Nihayetinde İsmail Hakkı Bey, birliğinden ayrılarak Ankara’ya gitmek üzere hareket etmiştir. Ancak Trabzon’da Halit Bey tarafından kendisine Ankara’ya

⁷⁸ Karabekir, *age.*, s. 649-650.

⁷⁹ Karabekir, *age.*, s. 650-651.

⁸⁰ Karabekir, *age.*, s. 651.

gitmeden önce bir başka görev verilir. Bu gizli bir görevdir. O da bu gizli görev için İstanbul'a gider. Verilen görev Eski Dâhiliye Vekili ve Peyâm-ı Sabah Başyazarı Ali Kemal Bey'i susturmaktır.⁸¹

Üçüncü Gizli Görev: Ali Kemal'in Susturulması

Damat Ferit tarafından kışkırtılan İstanbul Basını, Anadolu'daki direniş hareketlerini ve Mustafa Kemal Paşa'yı acımasızca eleştiriyor ve hakarete varan yazılar yayınlıyordu. Bunların başında da Peyâm-ı Sabah başyazarı eski Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey ve Alemdar Başyazarı Refi Cevat geliyordu. Bunlardan Ali Kemal Peyâm-ı Sabah gazetesinde Anadolu'daki milli hareketi bir İttihad ve Terakki ayaklanması gibi göstererek, Mustafa Kemal Paşa ve Kuva-yı Milliye'cilere her türlü hakareti yağdırmakta idi.⁸² Artık Ali Kemal'in de susturulması gerekiyordu. Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey gibi Ali Kemal Bey'i de susturma görevi bizzat Halit Bey tarafından İsmail Hakkı Bey'e verilmişti.⁸³ Ancak bazı istenmeyen olaylar yüzünden Ali Kemal susturulamamıştır. İsmail Hakkı Bey anılarında, gizli görevin başarılmasının talihsiz bir tesadüften kaynaklandığını söylemektedir:

“İşte ben bu baykuşu susturmak, ortadan kaldırmak için, emir subayı olan arkadaşım ile beraber İstanbul'a kadar gelmiştim. Bir müddet kalabalık içerisinde yürüyerek etrafı tetkik edecek, sonra Ali Kemal'i arayacak ve bir pusuya düşürmek fırsatını gözletleyecektim.

Aksi tesadüfe bakınız ki, o zaman Eminönü'nde meşhur muhalebici Hacı Recep'in önüne gelmiştim ki, bir kısım adamlarıyla Trabzon valisi olan Galip Bey'le göz göze gelmeye yim mi? Ervela adam beni sivil görünce şaşaladı, fakat benim de onu görmekten o an heyecanımdan anlamış olmalı ki, yanındakilere bir şeyler söyledi.

Ve hemen:

- Polis! Polis! diye bağurmaya başladılar.

Arkadaşım:

- Aman İsmail Hakkı kaç, berif seni tanıdı, tutturacak!... dedi.

Ben kalabalığa karışırken:

- Bu tarafa gitti, o olmalı, gibi sesler duyuyordum.

Belli etmemeye çalışarak kendimi Yenice mi avlusuındaki satıcıların arasına attıktan sonra Mısır Çarşısı yoluyla kaçmayı başardım. Daha sonra Üsküdar'a geçerek takiplerden kurtulmak için yeni vazifeme katılmak zorunda kaldım.

⁸¹ “General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları”, *Günaydın*, 11 Kasım 1977.

⁸² *Peyâm-ı Sabah*, 7, 28, 30 Mayıs 1920.

⁸³ Tekçe, *age.*, s. 25,28.

*Çünkü İstanbul zabitası, büyük bir alarm halinde, beni aramaya koyulmuştu. İşte 1922'de Nureddin Paşa'nın İzmir'te linç ettirdiği bu adam, iki yıl evvel benim elimden böyle kurtulmuştu”.*⁸⁴

İsmail Hakkı Bey, Karakol Cemiyeti aracılığıyla Anadolu'ya geçer ve Ankara'ya ulaşır. 17 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde muhafızlık görevine başlar.⁸⁵

Dördüncü Gizli Görev: Yahya Kâhya'nın Susturulması

Yahya Kâhya, Meşrutiyetin ilanından sonra sivrilene ve Trabzon'daki olaylarda hep varlığını hissettirmiş bir komitacı idi.⁸⁶ Balkan Savaşı'na ve Birinci Dünya Savaşı'na katılmış; Balkan Savaşı'ndaki cesareti ve kahramanlıkları nedeniyle Teşkilât-ı Mahsusa'ya kabul edilmişti. Buradaki başarılarından dolayı Padişah ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından mükâfatlandırılmış ve İttihad ve Terakki'nin vazgeçilmez komitacılarından olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nda Yakup Cemil'in emri altında Sarıkamış'ta ve Çanakkale'de savaşmıştı. Trabzon ile İstanbul arasındaki Osmanlı liman idarelerinde motorlarla silah taşınması görevinde bulunmuştu.⁸⁷ Çanakkale Savaşı'ndaki kahramanlıkları ve hizmetleri uzun süre hafızalarda kalmıştı.⁸⁸

Milli Mücadele'nin liderliğini konusunda Enver Paşa-Mustafa Kemal Paşa mücadelesinde Yahya Kâhya Enver Paşa tarafını tutmuş ve onun adeta Doğu Karadeniz'deki vekilliğini üstlenmişti.⁸⁹ 1921 yılına geldiğimizde Yahya Kâhya, bütün hazırlıklarını tamamlamış, Enver Paşa'yı beklemekteydi.⁹⁰

Asker kaçakları ve mahkûmlardan oluşturduğu 300 kişilik çeteye dayanarak, hükümet içinde hükümet gibi davranmaya başlamıştı. İsteddiği vergiyi koymakta, istediği kadar vergi almakta, herkese istediğini yaptırmaktaydı. Özellikle Mustafa Suphi'yi öldürdükten sonra iyice önü alınmaz bir hal almıştı. Bütün gücünü Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden ve Meclis'teki İttihatçılardan alıyordu.⁹¹

Yahya Kâhya'nın faaliyetleri ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme planları yapması Ankara'yı ve Kazım Karabekir Paşa'yı endişeye sürüklemişti. Yahya Kâhya'yı etkisiz hale getirmek için Karabekir Paşa, otoriter bir subay olan

⁸⁴ Tekçe, *age.*, s. 28.

⁸⁵ *Günaydın*, 13 Kasım 1977.

⁸⁶ Kutay, Cemal, *Tarih Sohbetleri -8*, İstanbul, Mayıs 1968, s. 205.

⁸⁷ Kutay, *age.*, s. 205.

⁸⁸ TBMM, CZ, C:20, Ankara, 1959, s. 295.

⁸⁹ Aydemir, *age.*, s. 601.

⁹⁰ Ebubekir H. Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yay, İstanbul, 1982, s. 106.

⁹¹ Eric J. Zürcher, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, Bağlam Yay, İstanbul, 1987, s. 230.

Kurmay Albay Sami Sabit Bey'i (Karaman) Trabzon 13. Tümen Komutanlığına gönderdi. Sabit Bey kısa zamanda Trabzon'da hâkimiyeti sağladı ve Yahya Kâhya'yı yargılanmak üzere Sivas Bidayet Mahkemesi'ne gönderdi. Fakat Kâhya, mahkemeden beraat etti ve tekrar Trabzon'a döndü. Sivas Bidayet Mahkemesi'ndeki yargılamadan hiçbir ders almayan Yahya Kâhya, yine eski hayatına devam etmekteydi. Zamanın istihbarat memuru Feridun Bey (Kandemir) ve Tümen Komutanı Sami Sabit Bey'in anlattıklarına göre, eskisine göre daha şımarık ve daha kabına sığmaz bir halde etraftakilere “*Sanki bütün bu işlerde ben tek başıma idim. Daba üstüme varırlarsa her şeyi olduğu gibi ortaya dökerim*” tarzında tehditleri savurmakta, çok çabuk sinirlenmekte ve yanındakilere küfürler etmekteydi.⁹² Fakat Ankara'nın bu tarihlerde Trabzon'a müdahale etmek gibi bir lüksü yoktu. Çünkü bu tarihlerde herkes sakin bir şekilde Büyük Taarruzu bekliyordu.

Bu sırada bölgedeki siyasi havayı gerginleştiren, o sakin ortama son veren bir olay meydana geldi: Yahya Kâhya, 3 Temmuz günü akşamı Soğuksu'ya giderken bir suikasta kurban gitmişti.⁹³ *İstikbal*'in naklettiğine göre olay şöyle gerçekleşmişti: Yahya Kâhya beraberinde misafiri Sivas Sanayi Mektebi Mızıkâ Muallimi İstanbullu İzzet Bey, şoförü ve uşağı olduğu halde, akşamüzeri, otomobiliyle Soğuksu'ya giderken Hacı Kaşif Efendi semtinde, yolun sık ormanlarla çevrili olduğu bir yerde, pusu kuran üç kişi tarafından suikasta uğradı. Otomobilin önüne çıkan bir kişi şoföre ateş ederken, yolun kenarına saklanan iki kişi de arkadakilere ateş ediyorlardı. Şoförün vurulmasıyla birlikte kendisini otomobilin dışına atan Yahya Kâhya bir tanesi başından olmak üzere toplam dokuz kurşun yarası almış ve hayatını orada kaybetmişti. Şoför ve İzzet Bey de birçok yerlerinden aldıkları kurşun yaralarıyla, hemen orada ölmüşlerdi. Şoförün yanında oturan Yahya Kâhya'nın hizmetkârı Mustafa, kendisini otomobilden dışarı atmış ve arkasındaki kurşun yağmuruna rağmen kaçmayı başarmıştı. Katiller, havanın gündüz ve şehir kenarındaki yolun işlek olmasına rağmen korku ve telaş göstermemişler, son kurşunlarını da cesetlerin üzerine boşaltmışlar ve Hacı Kaşif Sementine doğru kaçmışlardı. Onları gören birçok kimse tiplerini ve kıyafetlerini tarif etmişlerdi.⁹⁴

Cinayetden hemen sonra polis soruşturmalara başlamış ve birçok kişiyi sorguya çekmişti.⁹⁵ Ancak hiçbir neticeye ulaşamamıştı. Halk arasında Trabzon Fırka Kumandanı ve askerler suçlanıyordu.⁹⁶ Bunun üzerine Meclis olayı

⁹² Kandemir, *age.*, s. 184-186; Sami Sabit Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922*, yy, Ankara, 1949, s. 144.

⁹³ Tepeyran, *age.*, s. 124.

⁹⁴ *İstikbal*, 5 Temmuz 1922; *Vakit*, 14 Temmuz 1922; *Afaksöz*, 22 Temmuz 1922.

⁹⁵ *İstikbal*, 6 Temmuz 1922.

⁹⁶ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s. 298-299.

soruşturmak için 18 Temmuz 1922'de Trabzon'a bir Tahkik Heyeti göndermeye karar verdi.⁹⁷ Bursa Mebusu Mustafa Fehmi Bey (Gerçekler) başkanlığındaki Tahkik Heyeti'nde Elaziz Mebusu Naci Bey, Adana Mebusu Muhtar Bey (Damar Arıkoğlu) ile Adliye Vekâleti'ni temsilen Sicil Müdürü Hami Bey ve Dahiliye Vekâletinden Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişi Kemal Bey görevlendirildiler.⁹⁸ 12 Eylül 1922'de çalışmalarını tamamlayan Tahkik Heyeti Trabzon'daki çalışmaları sonucunda olayı aydınlatacak, failleri ortaya çıkaracak hiçbir sonuca ulaşmamıştı. Heyet, fazla ayrıntılı olmayan, yalnızca cinayet hakkında söylentilerden ibaret olan bir rapor hazırlamış ve 17 Eylül 1922 tarihinde Trabzon'dan ayrılmıştır.⁹⁹

Tahkik Heyetince hazırlanan raporda katillerin üç kişi olduğu belirtildikten sonra cinayetin faileri konusunda kamuoyundaki farklı görüşler ortaya konmuştu. Bunlardan askerlerin iddiasına göre, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin eski Heyet-i Merkeziye üyelerinin bu cinayeti işlettiği ve olayı askerlerin üzerine yani Sami Sabit Bey'in üzerine yıkmak istediği idi. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin eski Heyet-i Merkeziye üyeleri ise, olayı askeriye'nin yaptırdığı ve cinayeti korkutmak yoluyla kapatmak istedikleri, olayı gören tanıkların ise askerlerden korktukları için konuşamadıklarını iddia etmekteydiler. Ayrıca bunun Bolşevik veya Ermeni intikamıyla ilgili olduğunu düşünenler de olmuştu. Bunun yanında daha birçok spekülasyon vardı. Bunlardan Hazım Bey, cinayetin ilk duyulduğu zaman birçok kimsenin Mustafa Suphi ve arkadaşlarını denizde boğarak öldüren Yahya Kâhya'dan Rusların intikam almak için para ile yaptırdığı kanaatinde olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰ Olayın canlı şahitlerinden Rahmi Apak da aynı kanaattedir.¹⁰¹ Aynı kanaatte olan Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey'in Hazım Bey'e anlattığına göre, Mustafa Suphi'nin babası Ali Rıza Bey ile Topal Osman yakın arkadaşmış. Topal Osman o yüzden Yahya Kâhya'ya uzun süredir dış biliyormuş.¹⁰² Zamanın istihbarat müdürü Feridun Kandemir ve Sadi Borak da Yahya Kâhya'yı Osman Ağa'nın öldürdüğünü iddia etmişlerdir.¹⁰³

Yahya Kâhya cinayeti uzun süre esrarını korumuştur. Bütün şüpheler Topal Osman Ağa üzerinde toplanmıştı; ancak herhangi bir delil de bulunamamıştı. Olaydan elli beş yıl sonra yayınlanan anılarda cinayeti işleyen Topal Osman

⁹⁷ BCA, 030.18.01/05.20.7; TBMM *Gizli Celse Zabıtları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 546.

⁹⁸ *İstikbal*, 23 Temmuz 1922.

⁹⁹ TBMM, CZ, s. 165; bkz: İsmail Akbal, *Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yay, Trabzon, 2008.

¹⁰⁰ Tepeyran, *age.*, s. 125.

¹⁰¹ Apak, *age.*, s. 259-260.

¹⁰² Tepeyran, *age.*, s. 126.

¹⁰³ Kandemir, *age.*, s. 43; Borak, *age.*, s. 208.

Ağa olmadığı, İsmail Hakkı Bey (Tekçe) olduğu ortaya çıkmıştır. İsmail Hakkı Bey cinayeti işleyenin kendisi olduğunu anılarında açıkça itiraf etmektedir:

“Tümen komutanı Sami Sabit Bey, Trabzon'a hakim olarak sükunu sağladıktan sonra Kâhya'yı tutuklayarak Sivas'a göndermiş, fakat Kâhya türlü tesirler altında serbest bırakılmış, tekrar Trabzon'a dönmüştü. Bir süre burada uslu uslu duran Kâhya, yeniden eski oyunlara kalkınca, Giresunlu Osman Ağa'nın iki fedaisini yanına alarak onun da hesabının görülmesi bana düştü. Trabzon'a ani gelişim Tümen komutanını şaşırtmıştı. Beni çağırarak ne için geldiğimi sordular. 'Biraz deniz havası almak, eski birliğimle ilişkiyi kesmek üzere geldiğimi' söyledim. İnanır göründüler. Ben ise Yahya Kâhya'yı inceliyor ve takip ediyordum. Adamların Polathane'de (Akçaabat) benim talimatımı bekliyorlardı. Nihayet Soğuksu'ya gidip geldiğini tespit ederek adamlarımla pusur kurup işini bitirdik. Sami Sabit Bey, yayınladığı küçük eserinde adımı vermeyerek bir üst teğmen ve iki Giresunludan bahseder, olaydan sonra ortadan kaybolmamıza hayret ettiğini açıklar(abç)”.¹⁰⁴

Sami Sabit Bey, anılarında doğrudan isim vermeden İsmail Hakkı Bey'in bu cinayeti işlediğine dair imada bulunmakta ve onu da Müdafaa-i Hukukçuların kiraladığını ima etmektedir. Fakat bu bağlantıyı nasıl kurduğunu açıklamamaktadır.¹⁰⁵

Son Görev: Topal Osman ve Çetesinin Etkisiz Hale Getirilmesi

Lozan müzakerelerinden üç hafta sonra, 27 Mart 1923 Salı gecesinde, İkinci Grup önderlerinden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, birdenbire ortalıktan kaybolmuştu. İkinci Grubun önderlerinden olan Ali Şükrü Bey'in ortalıktan kaybolduğu haberi Mecliste şok etkisi yaratmıştı. Ali Şükrü Bey iki gün geçmesine rağmen hala bulunamamıştı ve nerede olduğuna dair herhangi bir ipucu da elde edilememişti. Olay hemen Meclis kürsüsüne taşınmış ve Ali Şükrü Bey'in siyasi bir saldırıya uğramış olabileceği değerlendirilmeleri yapılmaya başlamıştı. 29 Mart 1923 günü Meclis kürsüsünden ilk sözü alan Hüseyin Avni Bey (Ulaş) oldukça ateşli bir konuşma yapmış ve Ali Şükrü Bey'in siyasi bir saldırıya maruz kalmış olabileceği ihtimali üzerinde durmuştu.¹⁰⁶

Hüseyin Avni Bey'in konuşması ile meclisin zaten gergin olan havası daha da gerilmişti.¹⁰⁷ Üstelik Ziya Hurşit gibi daha birçok mebus da bu olayı Yahya Kâhya'nın öldürülmesiyle ilişkilendirmişti.¹⁰⁸ Kamuoyu ise, cinayeti İttihad ve

¹⁰⁴ *Günaydın*, 4 Aralık 1977.

¹⁰⁵ Karaman, *age.*, s. 147.

¹⁰⁶ TBMM, CZ, s. 227.

¹⁰⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıratı*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1957, s. 296.

¹⁰⁸ Kandemir, *age.*, s. 107.

Terakki'nin gazeteci cinayetlerine, Hasan Fehmi, Ahmet Samim gibi muhalif gazetecileri öldürme geleneğine, açıkçası komitacı eylemlerine bağlamaktaydı. Bu arada muhalif basın da olayı iyice parmağına dolamıştı. Özellikle Hüseyin Cahit (Yalçın) hükümete yayılım ateşi açıyor, hatta peşin hükümler veriyordu.¹⁰⁹ Ali Şükrü Bey'i son görenlerden biri de Enver Behnan Şapolyo idi. Şapolyo, Ali Şükrü Bey'i Topal Osman Ağa'nın adamı Mustafa Kaptan ile gördüğünü söyleyince gözler Osman Ağa'nın üzerine çevrilmişti.¹¹⁰ Bütün şüpheleri üzerinde toplayan Topal Osman Ağa'nın adamı Mustafa Kaptan yapılan sorgulamasında, Salı günü akşamı Ali Şükrü Bey ile birlikte yürüdüklerini ve Osman Ağa'nın evine gittiklerini, fakat Osman Ağa'yı evde bulamayınca oradan ayrıldıklarını ve bir daha kendisini görmediğini söylemiştir.¹¹¹ Soruşturma devam ediyordu. Bütün deliller şüpheli olarak Topal Osman Ağa'yı işaret ediyordu. Bu yüzden araştırmalar Osman Ağa'nın evinin etrafında yoğunlaşmıştı. Soruşturmayı yürüten Jandarma Teğmen Kemal Bey, Ali Şükrü Bey'in cesedine, uzun araştırmalar sonucunda Topal Osman'ın evinin 500 metre yakınında, Gökdere mevkiinde tesadüfen ulaşmıştı. Ceset daha sonra Mühye Köyü'ne götürüldü. Cesetten anlaşıldığına göre ayakları ip ile bağlanmış ve kafasına sert bir cisimle vurulmuştu. Ayrıca cesedin elinde sandalye hasırları ve boğazında iki adet ip vardı.¹¹² Elde edilen deliller ve tutukluların ifadeleri neticesinde cinayet şöyle gerçekleşmişti: Mustafa Kaptan, Ali Şükrü Bey'i kahvehaneden dışarı çağırılmış ve kendisine Topal Osman Ağa'nın çok hasta olduğunu ve kendisiyle görüşmek istediğini söylemişti. Bunun üzerine Ali Şükrü Bey ile birlikte Topal Osman Ağa'nın evine gitmişler ve ikram edilen kahveyi içerken arkadan gelen iki kişi ellerindeki iplerle onu boğmuşlardı. Daha sonra cesedi bir sandığa koyarak kağına atmışlar ve Ayrancı'daki Papazın Bağı denen bir araziye gömmüşlerdi.¹¹³

Cinayeti Topal Osman Ağa'nın işlediği kesinleşince Mustafa Kemal Paşa Muhafız Birliği Komutanı İsmail Hakkı Bey'i gizlice yanına çağırarak Topal Osman Ağa'yı ölü ya da diri ele geçirmesi için kesin emir verdi.¹¹⁴ İsmail Hakkı Bey yaptığı araştırma sonucunda Topal Osman Ağa'nın Ayrancı Bağları'nda Papazın Bağı denen bir yerde bulunduğunu, yanında yüz kadar adamıyla teslim olmaya niyetli olmadığını ve savunma tedbirleri almış olduğunu tespit etti. Topal Osman Ağa'nın bulunduğu yer Çankaya'ya hakim bir yer olduğu için

¹⁰⁹ Borak, *age.*, s. 203.

¹¹⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara, 1969, s. 203-204; *İstikbal*, 14 Nisan 1923.

¹¹¹ *İstikbal*, 8 Nisan 1923.

¹¹² *İstikbal*, 8 Nisan 192.

¹¹³ *İstikbal*, 14 Nisan 1923.

¹¹⁴ Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yay, İstanbul, 1955, s. 92.

zorunlu olarak bazı tedbirlerin alınması da öngörüldü. Çünkü Topal Osman Ağa, üzerine asker gönderen Mustafa Kemal Paşa'ya da kızgındır ve köşke saldırması ihtimal dâhilindedir.¹¹⁵ Mustafa Kemal Paşa, eşi Latife Hanım ve Yaveri Salih Bey aileleriyle birlikte istasyondaki Kalem-i Mahsusa'nın bulunduğu eski Karargâh binasına götürüldüler. Mustafa Kemal Paşa'nın köşkü terk etmesi çok yerinde bir karar olmuştur; çünkü aynı gün akşamı Topal Osman Ağa köşkü basmış ve köşkün üst katını kurşunlarla delik deşik etmiştir.¹¹⁶

1/2 Nisan 1923 gecesi İsmail Hakkı Bey, yarım saat süren bir çarpışma sonrasında 12 adamı ile birlikte Topal Osman Ağayı öldürmüş ve olay böylece sona ermiştir.¹¹⁷ Teslim alınanlar da bir süre tutuklu kaldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle terhis edilerek Giresun'a gönderilmişlerdir.¹¹⁸ İsmail Hakkı Bey, anılarında yaşanmamış bazı sözleri de katarak cinayeti ve sonrasını anlatmaktadır:

“Ali Şükrü Bey gizli toplantıda, o zamanki tabirle hafi celsede Meclis'te Giresunlular aleyhinde çok ağır bir konuşma yapmış, hatta küfür bile etmiş. Bu konuşmayı Giresun milletvekilleri ve başkaları Topal Osman Ağa'ya hemen nakletmişler¹¹⁹. Topal Osman Ağa bu konuşmayı duyunca büyük infiale kapılmış ve maiyetindekilerden bir iki kişiye “nerede bulursanız bulun, ne pahasına olursa olsun Ali Şükrü'yü buraya getirin!” diye emir vermiş. Onlar da Ali Şükrü Bey'i Samanpazarı'nda bir kahvede buluyorlar. Osman Ağa'nın kendisini davet ettiğini söyleyerek alıp eve götürüyorlar. Ve orada üzerine beş altı kişi saldırıp kendisini boğuyor. Cesetini de bir arabaya koyup Çankaya'nın güney batısındaki Mühye Köyü civarındaki bir tarlaya gömüyorlar...

Bir gece yarısı evimdeyken telefon çaldı. Atatürk beni arıyordu. “Çabuk giyin ve yola çık! Ben şimdi Çankaya'dan istasyon binasına iniyorum. Oraya gel!”

Hemen giyindim ve istasyon binasına gittim. Durumu bana anlattı. Osman Ağa'nın hükümete karşı isyankâr bir tavır takındığını, Ali Şükrü Bey'i öldürttüğünü, derhal taburu toplayıp kendisini tenkil etmem vazifesini verdi ve “Ölü veya diri, bebemeהל Topal Osman'ı hükümete teslim edeceksin!” dedi.

Bu emir üzerine taburu toplayıp hareket ettim. Tabur Topal Osman'ın bulunduğu Papazın Köşkü'nü ve Çankaya muntikasını kuşatmaya başladı. Çevirme hareketimiz devam ederken ve çember daralırken Topal Osman'ın

¹¹⁵ Borak, *age.*, s. 207.

¹¹⁶ Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yay, İstanbul, 1985, s. 116-117; Kandemir, *age.*, s. 111.

¹¹⁷ Borak, *age.*, s. 207.

¹¹⁸ Pulur, *age.*, s. 38.

¹¹⁹ Böyle bir olayın varlığı dönemin canlı şahitlerinden hiçbirinin anılarında geçmemektedir. Üstelik bu dönemde Giresun vilayet değıldir ve milletvekili de yoktur.

müfrezesinden üzerimize ateş edildi. Bir erim şehit oldu. Bunun üzerine çarpışmaya başladık. Şafak attığı zaman biz halâ vuruyorduk. Öğleden evvel çatışma bitti. Topal Osman'ın kurvetleri bertaraf edilmişti. Topal Osman da yaylım ateşinde vurulmuştu. Kalanları topladım, ölüleri de orada gömdürdüm. Teslim aldıklarımı İstasyon'a getirdim ve durumu Atatürk'e arz ettim. "Teslim aldıklarını derhal terbis et ve memleketlerine gönder" dedi. Bu mesele de böylece kapandı. Fakat Meclis halâ tatmin olmuş değildi. Topal Osman'ın öldürülüp öldürülmediğine inanmak istiyordu. Bunun üzerine ceset gömüldüğü yerden çıkarıldı ve Meclis'in önünde ayağından baş aşağı asılarak teşhir edildi".¹²⁰

Ali Şükrü Bey Cinayetiyle İlgili Çarpıcı Bir İddia: "Katil İsmail Hakkı Tekçe'dir"

Ali Şükrü Bey Cinayeti ve Osman Ağa'nın öldürülmesi konusunda İstikbal'den sonra ilginç bir iddia da Teoman Alpaslan tarafından ortaya atılmıştır. Alpaslan, "Topal Osman Ağa" isimli eserinde Topal Osman Ağa'yı tamamen cinayetten arındırarak bütün suçu İsmail Hakkı Tekçe'nin üzerine atmaktadır.¹²¹ Alpaslan, cinayeti işleyenin Osman Ağa olmadığını, asıl katilin İsmail Hakkı Tekçe olduğunu söylemekte ve öldürme emrini verenin Mustafa Kemal Paşa ve çevresi olduğunu ima etmektedir. Amaç da güya Mustafa Kemal Paşa'nın seçimleri yenilemek istemesi ve bunun Meclis tarafından kabul edilmesi için Ali Şükrü Beyin devreden çıkarılması gerektiğidir. Bu devreden çıkarma olayı da Ali Şükrü Beyin öldürülmesi şeklinde olmuştur. Alpaslan'ın elinde hiçbir somut belge olmadan ve tamamen akıl yürütme yoluyla ortaya attığı iddialarının sonunda bu tarihsel hatanın düzeltilmesini talep etmektedir:

"...Osman Ağa Ali Şükrü Bey'in öldürüleceğini bilseydi kesin olarak evine davet etmezdi. Ali Şükrü Bey Osman Ağa'nın evinden ayrıldıktan sonra birileri tarafından kaçırılıp, öldürülmüştür. Osman Ağa'nın cinayetten sonradan haberdar olduğu kesindir. Çünkü cinayet işlendikten sonra son derece rahat bir şekilde Ankara'da dolaşmış, hatta Meclise bile gelmiştir..."

Ali Şükrü Bey'i öldürenler arasında İsmail Hakkı Tekçe kesin olarak vardır. Yaralı yakalanan Osman Ağa'nın 'bana tuzak kurdunuz' yakınmaları üzerine kurşun yağmuruna tutan ve öldükten sonra da bırsını alamayan ve başını kesen İsmail Hakkı Tekçe'dir... Bir kere düşünün; Osman Ağa yakalansaydı, Yahya Kâhya ve Ali Şükrü cinayetini işleyenin İsmail Hakkı Tekçe olduğunu açık olarak söyleyecekti. Bu nedenle İsmail Hakkı Tekçe Osman Ağa'nın vücudunu kurşun yağmuruna tutup, kafasını kesmiştir... Bu tarihi yanlış nasıl düzeltililecektir? Bunun vebali İsmail Hakkı Tekçe'nin üstündedir".¹²²

¹²⁰ Pulur, *age.*, s. 37-39.

¹²¹ Bkz: Teoman Alpaslan, *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yay, İstanbul, 2007.

¹²² Alpaslan, *age.*, s. 603-605, 614.

Teoman Alpaslan, kitabının ilerleyen sayfalarında İsmet İnönü'nün ve Kazım Karabekir'in bazı sözlerini anlamlandırarak iddialarına dayanak sağlamaya çalışmıştır. Bu arada Vahap Okay'ın anılarında da İsmail Hakkı Tekçe'yi siyasi cinayetlerle ilişkilendiren sözler mevcuttur. Vahap Okay anılarında Tekçe'nin ününün siyasi cinayetler olduğunu söylemektedir:

“Onun menkıbeleri yaygındır orduda. Uyuyan nöbetçileri nöbet yerinde vurmaz, subay hapis etmesi ve ordudan kovması, hatta Atatürk'ün hizmetinde politikacı vurmazı dilden dile öykü olarak dolaşmaktadır.”¹²³

Tekçe'nin zamanında vurulan ve onunla ilişkilendirilen ilk ve tek politikacı Ali Şükrü Bey olduğuna göre, Okay'ın kastettiği de bu cinayet olsa gerek.

Topal Osman Ağa lehinde ifadelerin yer aldığı bir başka çalışma da Süleyman Beyoğlu'nun “Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa” isimli çalışmasıdır.¹²⁴ Beyoğlu, çalışmasında Osman Ağayı Mustafa Kemal Paşa'ya atıfla aklamaya çalışmıştır:

“Cinayeti haber alan Gazi çok üzülmüştür. Başyaveri Salih Bey (Bozok) ile Binbaşı Rauf Beyi Osman Ağa'ya göndererek cinayeti işleyip işlemediğini samimiyetle söylemesini ister. Osman Ağa cinayeti işlediği iddiasını kesinlikle reddedip, böyle bir şey yapmaya imkan almadığını söyler.”¹²⁵

Beyoğlu'nun bir başka delili de Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Vekile Riyaseti'ne çektiği telgraftaki “Osman Ağa tarafından katledildiği zannedilen Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey” ifadesidir.¹²⁶ Bu delilleri sunduktan sonra Beyoğlu, Ali Şükrü Beyi öldürenin Osman Ağa olmadığını, üstelik Osman Ağa gibi usta bir teşkilatçının o kadar açık deliller bırakmayacağını, üstelik hakkında tevkif tezkeresi çıkarılmasına rağmen ortalıkta alenen dolaştığını ve adamlarına Tan Matbaası'ndan gazete aldırıldığını söylemektedir. “Cinayetin bugüne kadar aydınlatılamamış olmasının da, Osman Ağa'nın yargılanmadan vahşice öldürülmesinin payı büyüktür” diyerek dolaylı olarak İsmail Hakkı Tekçe'ye işaret etmektedir.¹²⁷

Bu konuda yayınlanacak hatıralar umarım Ali Şükrü Bey cinayetinin karanlık noktalarını daha fazla aydınlatacaktır.

Ali Şükrü Bey cinayetinin ardından oluşan gergin ortamında etkisiyle I. Dönem çalışmalarını 16 Nisan 1923'te sona erdiren TBMM yeni seçimler yapılana kadar kendisini tatil etmişti. Bu arada 24 Temmuz 1923'te Lozan Anlaşması imzalanmış ve Lozan'ın da verdiği rahatlıkla 3 ay içinde yeni

¹²³ Okay, *age.*, s. 81.

¹²⁴ Süleyman Beyoğlu, *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yay, İstanbul, 2009.

¹²⁵ Beyoğlu, *age.*, s. 274.

¹²⁶ Beyoğlu, *age.*, s. 281.

¹²⁷ Beyoğlu, *age.*, s. 28-289.

seçimler yapılmıştı. Seçimlerde I. Grup taraftarları büyük bir zafer elde ettiler. Başka bir ifadeyle muhaliflerin büyük çoğunluğu meclis dışında kalmıştı. Muhalefetten büyük ölçüde arındırılan Meclis, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti ilan etmişti.

Komitacı Eylemlerin Ardından Sakin Bir Yaşam ve Komitacılığın Sonu

İsmail Hakkı Bey, Atatürk'ü daha Balkan Savaşlarında tanımıştı. Ancak dostluklarının Nisan 1920'den itibaren yani refakat subaylığı ile başladığını söyleyebiliriz. Bu dostluk, hiçbir zaman bozulmamış, her iki taraftan da sonuna kadar, hiçbir halel getirilmeden devam ettirilmiştir. Nihayetinde bu dostluk Atatürk'ün yakalandığı amansız hastalık ve arkasından gelen ölümle birlikte son bulmuştur.

Sonradan ismi Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayına dönüştürülen alayın kurucusu olan ve temel teşkilatını kuran İsmail Hakkı Bey, soyadı kanununun çıkmasından sonra Tekçe soyadını almış, uzun yıllar süren meslek hayatında Harp, Gümüş Liyakat ve Kıdem zamları taltiflerine layık görülmüştür.¹²⁸ İsmail Hakkı Tekçe, 1942 yılında rütbesi Tuğgeneralliğe yükseltilmiş ve 1951 yılında Tümgeneral olarak emekli olmuştur.¹²⁹ Uzun yıllar boyunca devam eden yoğun mücadeleler sonunda sakin bir yaşam sürmeyi tercih eden General İsmail Hakkı Tekçe, emekliye ayrıldıktan sonra 1968 yılında anılarını kaleme almış ve Milliyet Gazetesinde yayınlanmıştır.¹³⁰ 83 yıl ömür süren Tekçe, İstanbul'da 5 Ekim 1975 yılında hayatını kaybetmiştir. Mezarı Zincirlikuyu Mezarlığı'ndadır.¹³¹

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa, siyasal literatürümüze Komitacılar olarak giren kadrolarla Milli Mücadele'nin selameti için iş birliği yapmış ve bu kadroları vatan menfaatine kullanmıştır. Böyle sorgusuz sualsiz emirleri yerine getiren, her türlü dayanışma örneği gösteren, vatan söz konusu olduğunda canını esirgemeyen, verilen görevi yerine getirmek için legal ya da illegal türlü sert yöntemi uygulamakta her hangi bir tereddüt göstermeyen kadrolar sayesinde Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin önündeki dikenli tellerin kaldırılmasını sağlamıştır. Kabul etmek gerekir ki, Milli Mücadele'nin başlangıcında Mustafa Kemal Paşa'yı buna şartlar zorlamıştır; açıkçası başka

¹²⁸ Taltifleri için bkz: *KKK Arşivi*, 328-C-334.

¹²⁹ *Büyük Larousse*, Milliyet Yay, Ankara, Cilt: 22, 1986, s. 11394.

¹³⁰ *Milliyet 1975 Yılı*, İstanbul, 1976, s. 402.

¹³¹ *Milliyet*, 6 Ekim 1975.

çaresi yoktur. Ancak ilerleyen dönemlerde hangi şerait altında böyle kararlar aldı; bunu kestiremiyoruz. Yalnızca Türk Devrimi zamanında değil büyük devrim dönemlerinde her zaman böyle sorgusuz sualsiz emir ifa edebilen, gözü kara fedailere ihtiyaç duyulmuştur. Tarih bunlarla ilgili birçok örnekle doludur.

Mustafa Kemal Paşa'nın komitacılarla ilişki içerisinde olması ve onları Milli Mücadele'nin gayesi doğrultusunda kullanmasında Talat Paşa'nın da önemli etkisi olmuştur.¹³² Komitacı kadrolarla birliktelik ve onların Milli Mücadele'nin gayesi doğrultusunda kullanılması Talat Paşa'nın ölümüne kadar devam etmiş, bu tarihten sonra birçoğu Mustafa Kemal Paşa'nın yanından uzaklaşmış ve Milli Mücadele'nin liderliği konusunda Enver Paşa'nın yanında yer almışlardır. Mustafa Kemal Paşa'nın ilk zamanlar Millî Mücadelenin selameti için iş birliği yaptığı kişiler arasında onun liderliğini kabullenenler devlet kademesinde yerlerini almışlar; fakat bunu kabullenemeyenler ise zararlı davranışlar içerisine girmişler ve siyasi sahneden silinmişlerdir. Bunlar arasında pek azı bireysel olarak Mustafa Kemal Paşa'nın yanında kalmış ve sorgusuz sualsiz onun emirlerini ifa etmiştir. Bunlardan birisi de İsmail Hakkı Tekçe'dir.

Ömrünün 18 yılını Atatürk'ün yanında geçirmiş olan İsmail Hakkı Bey, 18 Nisan 1920'den itibaren bizzat Atatürk'ün yanında 18 yıl hizmet etmiş, Muhafız Alay'ının çekirdeği olan muhafız takımını kurmuş ve Atatürk son nefesini verinceye kadar yanında kalarak onun nezdinde saygın ve değerli bir mevkiye sahip olmuştur. Öyle ki, Atatürk tarafından kendisine ikamet etmesi için bir ev ve birçok değerli hediyeler verilmiştir. Üstelik Atatürk tarafından daima kollanmış ve diğer askerlerden ayrı tutulmuştur.¹³³ Fakat Atatürk'ün ölümünden sonra itibar kaybına uğramış ve bunu da şikayetler halinde Meclise yansıtmıştır.¹³⁴

İsmail Hakkı Tekçe iyi bir asker olmasının yanında iyi bir de komitacıdır. Kendisine verilen görevleri layıkıyla yerine getirmiştir. Gerek cephede gerekse cephe gerisinde olsun verilen bütün görevleri başarı ile tamamlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın yanında göreve başladıktan sonra ondan başka üst tanımamış ve kendisine duyulan güvene helal getirmemiştir. İsmail Hakkı Bey de bütün diğer fedailer gibi tam anlamıyla gözü kara bir komitacıdır. Vatan söz konusu olduğu zaman hiç çekinmeden ölüme gidebilen, davaya zarar veren kesimleri hiç çekinmeden karşısına alabilen, lider kadrolara her türlü yolu meşru ya da gayri meşru bir şekilde açmış olan bir fedaidir. “Komitacı geleneği Yakup Cemil geleneğidir” diyebiliriz. Yakup Cemil'in o söz dinlemeyen, fütursuz ve asabi tutumu aynen İsmail Hakkı Bey'e de sirayet etmiştir. Öte yandan bu

¹³² Bkz: Akbal, *age.*, s. 50-88.

¹³³ Mahmut Baler, *Baldan Damlalar 3 ve Hatıralar*, İstanbul, 1982, s. 90-91.

¹³⁴ *BCA*, 030.10.88.582.6.

tutum yalnızca İsmail Hakkı Tekçe’de değil; Deli Halit Paşa’da, Topal Osman’da ve daha birçok komitacıda da ortak özellik olmuştur.¹³⁵

Kısaca, İsmail Hakkı Tekçe örneğinden de hareketle komitacıların diğerlerinden ayırt edici özellikleri olan; başka bir ifadeyle Yakup Cemil geleneğinin devamı olarak nitelendirebileceğimiz özellikleri maddeler halinde özetleyebiliriz. Bunlar;

- Üstün emirlerini sorgusuz sualsiz yerine getirirler; bazen emir vermeden de, hislerine güvenerek harekete geçerler.
- Propaganda yöntemlerini çok iyi kullanırlar.
- Kararlar kesindir; karar verildikten sonra asla dönüş olmaz.
- İhtilalcı karaktere sahiptirler
- Cesur, gözü kara bir şekilde her türlü görevi yerine getirirler. Üstelik görevin başarı şansı çok az bile görülse yine de görevi yerine getirmek için canlarını feda ederler. Korkakları aralarında barındırmazlar ve yaşama şansı tanımazlar.
- Dik başlılık, fütursuzluk, zorbalık, acımasızlık ve asabiyet onların en belirgin özellikleri arasında yer alır. Yapılan faaliyetlerdeki bu unsurlar “vatan namına” kavramıyla oldukça geniş ve esnek bir perspektife yerleştirilmiştir.
- Şüphedirler; üstlerinin haricinde herkesten ve her olaydan şüphe duyarlar.
- Ast-üst ilişkisi ailevi ilişkilerin önüne geçmektedir.
- İntikamı kutsal bir görev addederler.
- Sadakat ve sır saklama çok önemlidir.
- Teşkilatlanmayı çok iyi bilirler. Profesyonel teşkilatçıdırlar.
- En önemli faaliyet tarzları suikastlardır. Bunun yanında dağa adam kaçırma, karışıklık çıkarma ve tedhiş yöntemlerini çok iyi kullanırlar.

Nihayetinde İsmail Hakkı Tekçe, Karakol Cemiyeti tarafından Mustafa Kemal Paşa’nın yanına yerleştirilmiş ve onun emirlerini hiç tereddüt göstermeden yerine getirmiş; fakat 1921 yılı baharında Karakol Cemiyeti ile Mustafa Kemal Paşa’nın kopuş yaşadığı dönemde tercihinin Mustafa Kemal

¹³⁵ Mithat Şükrü, Yakup Cemil’in Mustafa Kemal Paşa sevgisini şöyle nakletmektedir: “Bir gün Yakup Cemil’e sordum? ‘Niçin Mustafa Kemal’in yanında suspussun?’ ‘Mustafa Kemal diğerleri gibi değil. O paşalığı bileğinin baki ile almış paşalardan. Biz vur denildi mi, bazen de denilmeden vuranlardamız. Mustafa Kemal Bey, konuşurken sanki ordulara emir verir gibi yüreği de sağlam faaliyet sahibidir. Duruşumuz ondandır’” (Sorgun, age., s. 265).

Paşa'dan ve onun liderliğini destekleyen kadrolardan yana kullanmış bir fedai zabitan, komitacıdır. Onun eylem ve faaliyetleri komitacı anlayışla bire bir örtüşmektedir ve faaliyetleri belki de komitacı zihniyetin son örneklerini göstermektedir. Ondan sonra komitacı faaliyetler sona ermemiş; fakat farklı isimler altında tekrar görülmüştür. Ancak tam manasıyla komitacı zihniyetin son temsilcisi olarak İsmail Hakkı Tekçe'yi görmek kanımızca yanlış olmasa gerekir.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

a. Arşivler ve Zabıt Cerideleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Kuru Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi (KKK)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMM, GCZ)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Celse Zabıtları (TBMM, CZ)

b. Gazeteler

Apaşsöz

Günaydın

Hakimiyet-i Milliye

İstikbal

Milliyet

Peyâm-ı Sabah

Vakit

Kitap ve Makaleler

AKBAL İsmail (2008) *Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yay, Trabzon.

AKŞİN Sina (1998) *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C: I-II, TİB Kültür Yayınları, Yayın No:381, Ankara.

APAK Rahmi (1988) *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ARIKOĞLU Damar (1961) *Hatıralarım*, İstanbul.

ATATÜRK Mustafa Kemal (1989) *Nutuk*, C:I-II, TTK Yay, Ankara.

AVCIOĞLU Doğan (1971) *Türkiye'nin Dışını, Din Bugün Yarnı*, Bilgi Yay, Ankara.

AYDEMİR Şevket Süreyya (1972) *Emir Paşa*, C:I, Remzi Kitabevi Yay, İstanbul.

BALKAN Fuat (1998) *İlk Türk Komitacı Fuat Balkan'ın Hatıraları*, Arma Yay, İstanbul.

BALER Mahmut (1982) *Balkan Damlaları 3 ve Hatıraları*, İstanbul.

BEYOĞLU Süleyman (2009) *Millî Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yay, İstanbul.

BORAK Sadi (1962) *İkizlar Koltuğundan İdam Sehvasına*, İstanbul Kitabevi, Yayın No:21, İstanbul

BOZOK Salih-Cemil S. Bozok (1985) *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yay, İstanbul.

- Büyük Larousse* (1986) Milliyet Yay, Ankara, Cilt: 22.
- CEBESÖY Ali Fuat (1957) *Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıratı*, Vatan Neşriyat, İstanbul.
- COMYN-PLATT Thomas (1906) *The Turks in Balkans*, Alston Rivers, London (Original from, Princeton University. Digitized, Feb 3, 2010).
- Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Tarihçesi* (1985) Yay. Haz: Tertip Heyeti, yy, Ankara.
- ÇAPA Mesut (1998) *Millî Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon Belediyesi Yay, Yay No:57, Trabzon.
- ÇAVDAR Tevfik (1995) *Talat Paşa*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara
- ERTÜRK Hüsamettin (1996) *İki Devrin Perde Arkaası*, (Haz: Semih Nafiz Tansu), Sebil Yay, İstanbul.
- GAULİS Berthe Georges (1999) *Kurtuluş Savaş'ında Türk Milliyetçiliği* (Ç:Cenap Yazansoy), Yeni Gün Yay, İstanbul.
- GÖKBİLGİN Tayyip (1965) *Millî Mücadele Başkanken*, C.II, TİB Yay, Ankara,
- ILGAZ Hasene ve Birinci, Ali (2001) "Teşkilat-ı Mahsusa Günleri, Ebulhindili Cafer Bey", *Türk Yurdu*, C.2, S:165, Mayıs-Haziran 2001.
- KANDEMİR Feridun (1966) "Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa Arasındaki İlk Görüş Aynılığı", *Tarih Konuşuyor*, C:6, S.35, Aralık 1966.
- KANDEMİR Feridun (1966) *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul.
- KARABEKİR Kâzım (1990) *İstiklal Harbimiz*, YüceYay, İstanbul.
- KARABEKİR Kâzım (2011) *İttihad ve Terukeyi Cemiyeti*, YKY, İstanbul.
- KARAMAN Sami Sabit (1949) *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922, yy, Ankara.
- KILIÇ ALİ (1955) *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yay, İstanbul.
- KOÇ Vehbi (1983) *Hayat Hikâyem*, İstanbul.
- KUŞCUBAŞI EŞREF (1997) *Hayber'de Türk Cengi*, (Yay. Haz: Philip H. Stoddart), Arba Yay, İstanbul.
- KUTAY Cemal (1968) *Tarih Sohbetleri-8*, Mayıs 1968 İstanbul.
- KUTAY Cemal (1996) *Ali Çatınkaya-Halit Paşa Vurusması*, İstanbul.
- Milliyet 1975 Yılı* (1976) İstanbul.
- NÂBİ Yaşar (1999) *Balkanlar ve Türklük II, Bulgaristan'da Türklük ve Müslüman Türkler*, Yeni Gün Yay, İstanbul.
- OKAY Vahap (1986) *Anadolu Konuşuyor*, 3 üncü Kitap, İstanbul.
- OKYAR Fethi (1980) *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay, İstanbul.
- PULUR Hasan (2000) *İsmail Hakkı Tekçe'nin Kısa Hayat Hikâyesi "Masal Sermem"*, *Muhafız Atatürk'ü Anlatıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- RESNELİ NİAZİ (1975) *Balkanları Bir Gerilla Hüsnüye Kabrını Resneli Nîazî Beyin Anıları*, Çağdaş Yay, İstanbul.
- SORGUN Taylan (2007) *Devlet Kavgası, İttihad ve Terukeyi*, Kurn Saati Yay, İstanbul.
- ŞAPOLYO Enver Behnan (1969) *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basm*, Ankara.
- TEKÇE İsmail Hakkı (1972) "Hayatımın En Mes'ut Anı", *Hayat Tarih Mecmuası*, Ağustos 1972.

- TEOMAN Alpaslan (2007) *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yay, İstanbul.
- TEPEYRAN Ebubekir H (1982) *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yay, İstanbul.
- TEVEİTOĞLU Fethi (1988) *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Yay, Ankara.
- TOKAY Gül (1996) *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalının Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yay, İstanbul.
- TUNAYA Tank Zafer (1988) *Türkçe’de Siyasal Partiler*, C:1, Hümiyet Vakfı Yay, İstanbul.
- UZER Tahsin (1999) *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK Yay, Ankara.
- VARDAR Galip (1960) *İttihad ve Terakki İçinde Dönerler*, (Haz: Semih Nazif Tansu), İnkılap Kitabevi Yay, İstanbul.
- ZÜRCHER Eric, J. (1987) *Millî Mücadele’de İttihatçılık*, Bağlam Yay, I. Baskı, İstanbul.

‘Kültür’ ve ‘Medeniyet’ Kavramları Etrafındaki Tartışmalar ve Atatürk’ün Düşünceleri

Nurgün KOÇ
Karabük Üniversitesi

KOÇ, Nurgün, “Kültür” ve “Medeniyet” Kavramları Etrafındaki Tartışmalar ve Atatürk’ün Düşünceleri. CTAD, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 103-122.

Kültür, medeniyet, çağdaşlaşmak gibi kavramlar XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Türk aydınlarının ilgisini çekmiştir. Bu kavramlar bazen Batı’dan olduğu gibi alınmış, bazen de yerli unsurlarla karşılaştırılarak yeni yorumlar eklenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla birlikte Batılılaşma çabaları en yoğun şekliyle devam etmiştir. Biz bu çalışmamızda başta Ziya Gökalp gibi düşünürlerin görüşleriyle karşılaştırarak Atatürk’ün bu konudaki fikirlerini ortaya koymak ve yeni devletle birlikte ortaya çıkan yeni kültür ve medeniyet algısını irdelemek amacındayız.

Anahtar Sözcükler: Kültür, Medeniyet, Atatürk, Ziya Gökalp, Batılılaşma.

KOÇ, Nurgün, Discussions On “Culture” and “Civilization” Concepts And Atatürk’s Ideas. CTAD, Year 7, Issue 13 (Spring 2011), 103-122.

Concepts such as culture, civilization and modernization have aroused the attention of Turkish intelligentsia since the end of the 19th century. Those concepts were sometimes directly taken from the West or their definition were reinterpreted by comparison with the local elements. Westernization efforts intensely continued following the establishment of the Republic of Turkey. This study aims to probe the emergence of the new perception of culture and civilization in the new state by presenting the ideas of Atatürk, in comparison to the ideas of the other intellectuals such as Ziya Gökalp.

Keywords: Culture, Civilization, Atatürk, Ziya Gökalp, Westernization.

Giriş

“Kültür”, üzerinde uzlaşamayan kavramlardan birisidir. Yüz elliden çok tanımı yapılmıştır¹. Bilimsel alanda “uygarlık”; beşeri alanda ve günlük dilde “eğitim”; estetik alanda “sanat”; teknolojik ve biyolojik alanda da “üretim” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Hatta kültür devriminden, kültür savaşlarından bile söz edilmektedir.²

“Cultura” sözcüğü, Latin dilindeki “Colere”, sürmek, ekip biçmek, Türkçe’deki “ekin” karşılığında kullanılmaktaydı ve Fransızca’da XVII. yüzyıla kadar aynı anlamda kullanıldı. Voltaire, sözcüğe; insan zekâsının oluşumu, gelişimi ve yüceltilmesi anlamını kazandırdı. Sözcük buradan Almanca’ya geçmiş; uygarlık ve kültürel evrimin karşılığı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Fakat XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Fransızlar ve İngilizler “civilisation” (uygarlık) sözcüğünü “kültür” sözcüğüne tercih ettiler.³

Cemil Meriç, “Muhtevası, çağdan çağa, ülkeden ülkeye, yazardan yazara değişen kaypak ve karanlık kelime” olarak tanımladığı “civilisation”ın Batı irfanının iki yüz yıldır sabit bir tanımlamaya hapsedemediği uçarı bir mefhum olduğunu söyler. Avrupa dillerinde zerafeti, çelebiliği kısacası medeniliği anlatan sözcük aslında “police” idi. Police, XVII. yüzyıldan itibaren bugünkü anlamda yani zaptiye, güvenlik anlamında kullanılmaya başlandı ve yerini “civilisation” denilen sözcüğe bıraktı.⁴

Almanlar civilisation kavramına karşılık “kultur”u kullanırlar. Sözcüğü Amerikan diline sokan Tylor’a (1871) göre kültür ya da medeniyet, bilim, inanç, sanat, ahlak, kanun, gelenek vb. tamamını kucaklayan girift bir bütündür. Amerikan dilindeki “culture”, Almanca “kultur”a karşılık gelir ve Avrupa’nın bütün dillerinde bu sözcük benimsenir. Sadece Fransızlar 1930’lara kadar bu sözcüğe itibar etmeyerek kendi “culture” ve “civilisation”larına sadık kalırlar.⁵

Meriç, kültür sözcüğünün Türkçe’deki serüveni hakkında, anlam verilmesi sorununu da irdeler ve kültürün yakın zamanlara kadar “hars” olarak ifade edildiğini⁶ belirtir. “Antropologlarımız Amerikan irfanını yurdumuza cömertçe

¹ Sadece Angloamerikan toplum biliminde yapılan kültür tanımları 160’ı bulmuştur. Şerafettin Turan, 1950’lerden bu yana yeni tanımlar yapıldığını düşünerek kültür kavramına dair tanımların 200’ü geçtiğini tahmin ettiğine göre bu sayı günümüzde daha da artmış olmalıdır, Bkz., *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005, s. 17.

² Örneğin, İlkçağlardaki Türk devletlerinin Çin’in kültür taarruzu altında kaldığı ve sistematik biçimde asimilasyon yapıldığı, Orta Avrupa’da ise Attila’ya bağlı Hunlar’ın eritildiği v.b iddia edilir. Bkz., İsmail Kayabalı- Cemender Arslanoğlu, “Kültür Savaşı ve Atatürk İlkeleri”, *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu 21-23 Eylül 1987*, Ankara 1994, s. 456-457.

³ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 95-100.

⁴ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 81.

⁵ *age.*, s. 82.

⁶ Hars sözcüğü Arapça “ziraat, toprağın işlenmesi” anlamına gelen “hırasat”ten türetilmiştir. Sözcüğün kökenindeki anlamı itibarıyla Latince’deki “cultura”ya benzemekle birlikte farklı anlamlarda kullanılır hale gelmiştir. Türkçe’nin mümkün olduğunca yabancı sözcüklerden

taşıyalı beri kültürden ne anlayacağımızı şaşırdık. İrfan değil bu kültür, maarif değil, galiba medeniyet de değil.”⁷

Kültür kavramının açıklanmasıyla ilgili olarak akla ilk gelen ve bu konu üzerinde en fazla düşünerek yorum yapan, bir anlamda belirleyici olan, kültür kavramının yanında, “medeniyet” ve ilgili diğer kavramlar üzerinde araştırmalar yapan ünlü düşünür Ziya Gökalp, Meriç’in ifade ettiği gibi kültür sözcüğünün yerine hars’ı kullanmıştır. Gökalp, “kültür”ü şöyle açıklar: “Fransızca ‘culture’ kelimesinin iki ayrı mânası vardır. Bu mânalardan birini hars, diğerini tehzib (yetiştirme, yükseltme) tâbiriyle tercüme edebiliriz. Hars hakkındaki bütün suitefehhümler (yanlış anlamalar) Fransızca kültür kelimesinin böyle iki mânalı olmasındandır. O halde, biz lisanımızda, bu iki mânayı, ‘hars’ ve ‘tehzib’ kelimeleriyle ayırırsak, kendi memleketimizde bu suitefehhümlere nihayet vermiş oluruz. Hars ile tehzib arasındaki farklardan birincisi, harsın demokratik, tezhabin aristokratik olmasıdır. Hars, halkın an’anelerinden, teamüllerinden, örflerinden, şifahi veya yazılmış edebiyatından, lisanından, musikisinden, dininden, ahlâkından bedîi ve iktisadî mahsullerinden ibarettir...Tehzib ise, yalnız yüksek bir tahsil görmüş, yüksek bir terbiye ile yetişmiş hakikî münevverlere mahsustur...”⁸

Kültür sözcüğünün çeşitli anlamları olduğunu belirten İbrahim Kafesoğlu da, Latince ‘toprağı işlemek’ anlamına gelen bu sözcüğün sonraları Batı Avrupa dillerinde kazandığı ‘yüksek genel bilgi’ anlamıyla Türkçe’ye girdiğini belirtir. İptidai kültür, ileri kültür, beşeri kültür, aşiret kültürü, teknik kültür, yerleşik kültür vb. deyimleri kültüre dair olsa da genel olarak kültürün manası gereği kadar açıklanamamıştır.⁹ Kısaca belirtmek gerekirse “belirli bir topluluğa âit sosyal davranış ve teknik kuruluşlar” kültürü oluşturur.¹⁰

Kültür, antropoloji eserlerinde aşağıdaki anlamlarda kullanılmaktadır:

- a. Bir toplumun ya da bütün toplumların geçmişten geleceğe taşıdıkları uygarlıktır.
- b. Bir toplumun kendisidir.
- c. Bir insan ve toplum teorisidir.
- d. Bir dizi sosyal süreçlerin toplamıdır.¹¹

Meşhur sosyolog Ferdinand Tönnies’e göre de kültür, organik toplumun yani cemaatin ortaya koyduklarıdır.¹² Ünlü Amerikalı eğitimci ve filozof John

kurtarılması çabasının bir ürünü olarak Türk Dil Kurumu tarafından hars yerine “ekin” sözcüğü önerilmiş fakat bu sözcük yaygınlık kazanmamıştır, Bkz.,Turan, *age.*, s. 15. Sözcüğün diğer tanımları için Bkz., *age.*, s. 16.

⁷ Meriç, *age.*, s. 83.

⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 109.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, s. 15.

¹⁰ *age.*, s. 16; Ekrem Memiş de Kafesoğlu’nun kültür konusundaki düşüncelerini aktarmıştır, Bkz., *Türk Kültür Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s. 2.

¹¹ Güvenç, *age.*, s. 95.

Dewey, 1964’de *Özgürlük ve Kültür* adıyla Türkçe’ye çevrilmiş olan kitabında kültür konusunda şöyle der: ‘İnsanların birleşip bir arada yaşamaları için gerekli ilişkileri belirten bir takım karmaşık şartların ifadesini kısaca Kültür kelimesinde buluruz. Bilinmesi gereken asıl mesele şudur: Hangi çeşit kültür kendine yoldaş olan siyasî hürriyeti tasarlayacak ve yaratacak kadar hürdür? İlimle bilginin, güzel sanatlarla teknik sanatların, dostluklarla aile hayatının, ticaretle bankacılığın, günlük temasların gel-giti arasında doğan davranışların durumu nedir? İnsanın ilkel yaradılışı ne olursa olsun, onun iş çabalarını, kurumları ve kuralları karşılayan çalışmalarını, nihayet bu sonunculara şekil veren çabalarını belli bir kültür doğurmuştur. Bu kültürü yapan da onun bütün çabaları, çıkarları, kudret ve inançlarıdır. Bu kültür değişince, yeni meseleler siyasî güçlerin eski kuruluş ve dağılımını yöneten meselelerin yerini tutar.’ Ayrıca Dewey, kültürle doğal ve siyasî çevre arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu da belirtir.¹³

Meriç, sivilizasyon, kültür ya da medeniyet sözcükleri arasındaki geçişi şöyle açıklar: Birçok Batılı kavram ve kurum gibi civilisation sözcüğüyle Türkler’i tanıttıran Reşit Paşa’dır. Reşit Paşa 1834 yılında Paris’ten gönderdiği resmi yazılarda Türkçe karşılığını bulamadığı bu sözcüğü ‘terbiye-i nâs ve icra-yı nizâmat’ olarak açıklar. “Civilisation –az sonra- Osmanlıca’ya ‘kalke’ edilir: medeniyet”.¹⁴

Medeniyet (Uygarlık-Sivilizasyon)

Gökalp, bazılarının medeniyeti, medenilik ve mütemmeddinlik (medenilik, şehirlilik) olarak tanımladığını söyledikten sonra şöyle devam eder: “Etnografya taharrîleri, bedevîlerde, hattâ vahşîlerde, kendilerine mahsus bir medeniyet olduğunu meydana koydu. Mütemmeddinlik ve medenîlik ise, tekâmül etmiş milletlere mahsustur.” Gökalp, medeniyet sözcüğünün karşılığı olarak Fransızca “La civilisation” sözcüğünü kullanır.¹⁵

Ona göre bütün insanlar aynı medeniyete sahip değillerdir. Medeniyet tek değil, çeşitlidir. “Hangi zamanda ve mekânda yaşarlarsa yaşasınlar, birbirine komşu oldukları için, aynı müesseselere mâlik olan cemiyetlerin mecmûuna ‘medeniyet zümresi’ denilir (Medeniyet, bu cemiyetler arasındaki müşterek müesseselerin mecmûudur.)

Medeniyet zümreleri de, siyasî ve dinî cemiyetler gibi, tâyni ilmen kabil hudutlarla birbirinden ayrılmışlardır. Medeniyet zümrelerinin de, milletler gibi,

¹² Uriel Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, Çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 47.

¹³ Selâhaddin Demirkan, *Bir Milletin Yarattığı Lider Mustafa Kemal Atatürk*, Belge Yayınları, İstanbul, 1972, s. 232-233.

¹⁴ Meriç, *göş.yer.*

¹⁵ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, (Haz. Yusuf Çotuksöken, Kitaplar 1), s. 325.

hususî tarihleri vardır. Bir medeniyet zümresi, muayyen bir mekân ve zaman içinde, doğar, yaşar ve ölür.”¹⁶

Bilindiği üzere uygarlık sözcüğünün Batı dillerindeki karşılığı civilisation, İslâm dünyasındaki karşılığı ise medeniyettir. “Türkçe’deki ‘uygarlık’ kelimesi, Atatürk döneminde Türk diline yeniden kazandırılmıştır. O döneme gelinceye kadar, ‘uygarlık’ yerine Arapça bir kelime olan ‘medeniyet’ kavramı kullanılmıştır. ‘Medeniyet’ kelimesi, bir medine’de yani kentte oturanların hayat düzeylerini ve yaşama biçimlerini anlatan bir sözcüktür. Göçebe demek olan bedevilerin yaşayışlarına ‘bedeviyet’, kırsal kesimde yaşayanlarınkine ‘hazariyet’ ve kent hayatına da, yukarıda da belirttiğimiz gibi ‘medeniyet’ deniliyordu.”¹⁷

Ahmet Ağaoğlu’na göre medeniyet kısaca ‘tarz-ı hayat’tır. ‘... hayatın kâffe-i tecelliyâtı, maddî- manevî bütün şuûnudur... Tefekkür ve tecessüs tarzından başlayarak, telebbüs şekline kadar hayatın bütün tecellilerini’ oluşturur. ‘Aynı medeniyet zümresi aynı kafa ile düşünür, aynı kalp ile hisseder, aynı manevî cihazlarla mücehhezdir.’¹⁸

Kafesoğlu’na göre medeniyet, kültür’den farklı bir anlam taşımaktadır: “Medeniyet milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür.” Burada söz konusu olan ortak değerlerin kaynağı kültürlerdir. Örneğin Batı medeniyeti denildiğinde din bakımından Hristiyan olan toplulukların manevî ve sosyal değerleri ile müsbet bilime dayalı teknik anlaşılır. Oysaki Batı medeniyetine bağlı milletlerden her biri ayrı birer kültür topluluğudur. Müsbet ilim alanında benzer anlayış içinde olmalarına, tekniği ortaya koyma ve kullanmada birbirlerine yakın yollar izlemelerine rağmen bu milletler farklı diller konuşmakta, adetleri, ahlak anlayışları, edebiyatları, güzel sanatları, destanları hatta giyim kuşamları bile farklılıklar göstermektedir. Hatta hepsi Hristiyanlık dini içinde olmalarına rağmen din karşısındaki tutumları, yorumları da farklıdır. İşte bu farklı inanış, eğilim, düşünce, anlayış, kullanış ve davranış tarzları her milletin kültür unsurlarını oluşturur.¹⁹

Cemil Meriç’e göre medeniyet, “Yeni tanıdıkları bir dünyanın şaşaasıyla gözleri kamaşan hayalperest nesiller için” yani Tanzimat aydınlarına göre medeniyet bir teslimiyet ya da temessüldür. Ona göre medeniyeti ilmi zemine oturtan tek kişi Cevdet Paşa’dır. Medeniyeti diyar diyar dolaşan bir geline benzeten Cevdet Paşa, onu toplumların hayatında ileri bir merhale olarak görür.²⁰

“Aydınlıklar çağının ümitlerini dile getiren, terakki inancını bayraklaştıran ilk kelime bu. İnsanlık düşe kalka ilerleyen bir kervandır. Avrupa: kılavuz.

¹⁶ gös. yer.

¹⁷ Memiş, gös. yer.

¹⁸ Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 156.

¹⁹ Kafesoğlu, gös. yer.

²⁰ Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 85.

‘Civilisation’ dünyaya yayıldıkça savaşlar sona erecek, sefaletle kölelik ortadan kalkacaktır. Bir gerçekten çok, amaç.” Meriç, Avrupa’nın civilisation’un bir inhisar aracı olmadığını öğrendiğini, her insan topluluğunun kendine göre bir medeniyeti olduğunu, bunun eski veya yeni, az veya çok olmasının bir üstünlük ya da eksiklik anlamına gelmediğini söylerken gerçek medeniyetin Hristiyan medeniyeti, kapitalizm, sosyalizm olduğunu söyleyenleri “Batı intelijansiyası imtiyazlarıyla sarhoş, şımarık bir çocuktur” ifadesiyle küçümser.²¹

Tuncer Baykara’ya göre, günümüzde kültür ile birlikte kullanılan medeniyet sözcüğünün yerine daha çok uygarlık denilmekte, hatta bu sözcük daha yaygınlıkla kullanılmaktadır. Baykara, bunun sebebinin medeniyet sözcüğünün Arapça sayılmasıyla ilgili olduğunu söyler. Türkçe’de ilk kez 1838’de kullanılmaya başlanan “medeniyet” sözcüğü kök olarak Arapça olmasına rağmen Arapça’da böyle bir sözcük yoktur ve 1835’de İstanbul’daki Türk aydınlarının türettiği sözcüklerden biri olarak “civilisation” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.²²

Muasırlaşmak ise, çağdaş medeniyet topluluğunun gelişen bilim ve teknik düzeyde hiçbir milletten geri kalmayarak üstün bir yer kazanmaktır. Medeniyet toplumunda ortak bir hayat düzeyinde yaşamak, aile ve devlet hayatının özelliklerine, hatta millet ve ümmet topluluğunun benimsediği kültürel dayanışmaya aykırı olmaz. Türkler, çağımız medeniyetinin akıl ve bilimiyle donanarak Türk- İslam kültürü yaratmaya çalışmalıdırlar.²³

“Kültür” ve “Medeniyet”in Anlam Sorununa Dair Tartışmalar:

Gökalp’e göre hars ile medeniyet arasında hem benzerlikler hem de farklılıklar vardır. Ortak noktaları ikisinin de tüm sosyal hayatları içine almasıdır. Bu sosyal hayatlar; dini, ahlaki, hukuki, iktisadi, bedîî, lisani, fenni, muakalevi hayatlardır. “...hars millî olduğu halde, medeniyet beynelmileldir.”²⁴

Hars ile medeniyet arasındaki farklılıklar şunlardır: öncelikle hars milli olduğu halde²⁵ medeniyet milletlerarasıdır. Hars, bir milletin dini, ahlaki, hukuki, akli, estetik, lisanî, iktisadi ve fenni hayatlarının uyumlu bir bütünüdür.

²¹ *age.*, s. 81-82.

²² Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992, s. 1; *Atatürk ve XX. Yüzyıl Türk Tarihi Araştırmaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 182.

²³ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, (Haz. Mustafa Koç, Kitaplar 1) s. 60.

²⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 32.

²⁵ Orhan Türkdoğan’a göre, Türk sosyoloji geleneğinde ilk kez Ziya Gökalp hakim kültüre “milli kültür” diyerek yeni bir anlam kazandırmıştır. Gökalp sosyolojisinde milli kültür halkın oluşturduğu değerler sisteminden ibarettir, Bkz., *Milli Kültür Modernleşme ve İslam*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 16-17.

Medeniyet ise, aynı medeniyet dairesine giren milletlerin sosyal hayatlarının ortaya çıkardığı müşterek bir bütündür. Örneğin Avrupa ve Amerikan medeniyeti içinde yer alan milletler için ortak bir Batı medeniyeti vardır. Bu medeniyetin içinde ise farklı ve bağımsız olmak üzere bir Alman, bir İngiliz ya da bir Fransız kültürü söz konusudur. İkincisi, medeniyet, usul vasıtasıyla ve ferdi irade ile oluşan sosyal olaylar bütünüdür. Örneğin dinle ilgili bilgiler ve ilimler usul ve irade ile ortaya çıktığı gibi, ahlâka, hukuka, güzel sanatlara, iktisata, dile, bilime vb. dair bilgiler ve kuramlar da hep bireyler tarafından oluşturulmuşlardır. Bütün bu bilgiler ve ilimlerin toplamı ortak medeniyeti oluşturmaktadır.²⁶

Kafesoğlu’na göre:

“1. Kültür karakter bakımından ‘hususî’, medeniyet ‘umumî’ dir.

2. Medeniyet, ‘kültür’lerden doğar.

3. Bir kültür’ün varlığı bir milletin mevcudiyetini veya bir topluluğun varlığı bir kültürün mevcudiyetini gösterir.”²⁷

Kültürün oluşmasında coğrafi faktörler, insan faktörü gibi çeşitli etkenler olduğu gibi, çeşitli kültürler arasında ilerilik ya da gerilik gibi ayrımlar yapmak bazılarını üstün bazılarını da iptidai saymak bilimsel anlayışa uygun olmaz. Kafesoğlu, tarihi-sosyal gelişmeleri gözden kaçırarak bazı Avrupalı bilim insanlarının kültür ile medeniyeti aynı kavrammış gibi göstererek gerçek

²⁶ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, (Haz. Mustafa Koç, Kitaplar 1), s. 190. Gökalp, medeniyet kavramına karşı her zaman kültür için Arapça’dan aldığı *hars* terimini kullanır. Kültür ve medeniyetin niteliğiyle ilgili olarak Ziya Gökalp, daima temel sosyolojik görüşünü izleyerek, kültürü bireyin üzerinde adeta organik bir realite sayarak, insanın iradi eseri olan medeniyetten kesin çizgiyle ayırır. Kültür, toplumu birleştiren düşünce ve kurumların organik biçimde bütünleşmiş halidir. Bu düşünce ve kurumların taşıdıkları değer yargıları vardır. Bunlar tamamen o topluma özel olup duygusal niteliktedir. Kültür, o toplumun özel şahsiyetini ve sosyal dayanışmasının temelini oluşturur. Kültürün kendi içinde gelişen doğal bir evrimi vardır, dışarıdan gelen etkilerle zorla değiştirilemez. Bir organizma gibi dışarıdan kendi yapısına uygun medeniyet unsurlarını alırken, uymayanları atar. İlkel toplumlarda kültür, topluma hâkimdir ve onu meydana getiren tüm idealler dine bağlıdır. Kültürün temel işlevi ise toplumun bireyleri arasında dayanışma, birlik ve bütünleşme sağlamasıdır, Bkz., Halil İnalcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 170. Heyd, Gökalp’in kültür ve medeniyet nazariyesine ilişkin şu eleştirilerde bulunur: Gökalp, milletlerarası değerleri medeniyete, hisleri, hükümleri, mefkûreleri ise harsa dahil etmektedir. Aklı, bilimi, bilgiyi, yöntem ve tekniği medeniyetin bölümleri sayar. Harsın hissi ve subjektif yanı varken, medeniyete ait değerler fikri, objektif ve çok kez maddi bir mahiyet göstermektedir. Harsa dair unsurlar toplumun şuur altında şekillenir. Oysa medeni değerler şuurlu olarak doğar ve gelişir. “Gökalp, birçok tariflerinde olduğu gibi, burada da hissi ve tarafgir. Kültüre, orijinallik, sadelik, tabiiyet, güzellik gibi iyi vasıflar atfeder; medeniyete ise, tam tersine. Bu gayri ilmi davranış Gökalp’in iç mücadelesini aksettirir: gönüllü ile kafası, sevdikleriyle aklın kabul etmeye zorladığı şeyler arasındaki mücadeledir bu. Davranışının bir başka sebebinin de bu nazariyenin açıklamaya çalıştığı tarihî şartlarda buluyoruz.”, Bkz., Heyd, *age.*, s. 44.

²⁷ Kafesoğlu, *görs. yer.*

kültürün Batı medeniyetinden ibaret olduğunu kabul ettiklerini, diğer kültürleri iptidai saydıklarını, bu yaklaşımın bilimsel olmadığını ileri sürmektedir.²⁸

Gökalp'e göre ise hars'a dair unsurlar bireylerin iradesiyle oluşmamıştır, yapay değildir. Bitkilerin, hayvanların organik hayatı nasıl kendiliğinden ve doğal olarak geliyorsa harsa ait olguların oluşumu ve gelişmesi de tıpkı böyledir. Örneğin dil, bireyler tarafından usulle yapılmış bir şey değildir. Dilin bir sözcüğü değiştirilemez. Bir sözcük yerine başkası icat edilip konulamaz. Dilin kurallarını da değiştiremeyiz. Dilin sözcük ve kuralları ancak kendiliğinden değişir ve biz de bu değişime seyirci kalırız. Bireyler tarafından birtakım terimler ya da yeni sözler eklense de bu sözcükler ait olduğu meslek mensupları tarafından kabul edilmedikçe dile geçmez. Örneğin eski Osmanlı dilinde Şinasi'den beri milyonlarca yeni sözcük icat edildiği halde bunların çok az bir bölümü dilde benimsenmiştir. Gökalp, milli kültürün ilk örneğinin dilin sözcüklerinde, medeniyetin ilk örneğinin de yeni sözcükler şeklinde icat edilen terimlerde aranması gerektiğini savunur.²⁹

Gökalp, milli kültürü güçlü fakat medeniyeti zayıf bir milletin, milli kültürü bozulmuş ama medeniyeti yüksek başka bir milletle siyasi mücadeleye girmesi durumunda milli kültürü güçlü olan milletin her zaman galip geldiğini savunur ve bununla ilgili olarak tarihten örnekler verir. Türkler'in Çanakkale başarısının, mütarekeden sonra da Yunanlılar'ı ve Ermeniler'i yenmesinin hep bu milli kültürün gücü sayesinde olduğunu söyler.³⁰

²⁸ *age.*, s. 16-17.

²⁹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 191.

³⁰ *age.*, s. 196-197. Uriel Heyd, Gökalp'in bu konudaki düşüncelerini doğru bulmaz. Ona göre, halk edebiyatıyla havas edebiyatını, örneğin Yunus Emre'nin Türkçe şiirleriyle Mevlana'nın Farsça şiirlerini karşılaştırması, harsla medeniyeti, milli olan ile milletler arasını, hissi olan ile akli olanı zıt kavramlar olarak göstermesi şeklinde özetlenebilecek tüm bu antitezlerin Gökalp'i tarihi olayları yanlış ve taraflı olarak yorumlamaya sürüklediğini söyler. Heyd, medeniyetin de hisse dayanan kıymetleri olduğunu, bunu Gökalp'in eserlerinde sık sık başvurduğu Mevlana'nın eşsiz bir belegatla anlattığını belirtirken, "Ancak, Batı medeniyetini onun gibi yarım yamalak anlayan bir yazar, böyle bir iddiada bulunabilirdi." der, Bkz., Heyd, *age.*, s. 45. Atatürk'ün düşüncelerinin de Gökalp ile aynı doğrultuda olduğu şu sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır: "Hars mefhumunda milletlerin güç ve geç değişen bazı ırkî, fitrî hasletlerine, karakterlerine hasrederler ve buna çok kıymet ve ehemmiyet verirler. Mesela İstanbul'un zaptı hâdisesini mütalaa ederken, diyenler vardır ki: Bizanslılar Türklerden daha medenî idiler, fakat Türklerin harsı kuvvetli olduğu için galip ve muzaffer oldular. Bu telakki ve izah doğru değildir. Hakikatte Türkler Bizanslılardan hem daha medenî idiler, hem daha ırkî karakterleri onlardan yüksekti. Medeniyet dediğimiz harsın, üç mühim unsurunu göz önünde tutarak hâdiseyi mütalaa edersek, fikrimiz kolaylıkla izah edilmiş olur:

İstanbul'u zapteden Türkler devlet hayatında elbette Bizans İmparatorluğundan çok yüksekti. Türklerin İstanbul fethinde inşa ve icat ettikleri gemiler, toplar, ve her nevi vasıtalar, gösterdikleri yüksek fen iktidarı, bilhassa koca bir donanmayı Dolmabahçe'den Haliç'e kadar karadan nakletmek dehâsı, daha evvel Boğaziçi'nde inşa ettikleri kaleler, aldıkları tedbirler Bizans'ı zapt eden Türklerin fikir ve fen âleminde ne kadar ileri olduklarının yüksek şahitleridir.", Bkz.,

Gökalp, bir medeniyetin içinde çeşitli harslar olabileceğini belirtir. Örneğin Batı medeniyeti Almanlar, İngilizler ve Fransızlar’da ortakır, Japonlar ve Yahudiler bile bu medeniyeti benimsemişlerdir. Medeniyet milletler arasındaki benzerliklerin çoğalmasını sağlarken kültür ise milletleri farklılaştırır. Medeniyet ancak milli harsa mal edildiğinde millet tarafından benimsenmiş sayılır. Sadece aydın sınıfının kabul ettiği bir medeniyet milletin harsi yaşamında yabancı ve zararlı bir unsur olarak kalır. Birey bir medeniyete, içinde yer aldığı millet vasıtasıyla dâhil olur. Gerçek medeniyet gelişmiş milli harslara dayanılarak yaratılabilir.³¹

Baykara’ya göre günümüzdeki yaygın görüş, medeniyetin insanlığın ortak malı olduğu doğrultusundadır. Teknoloji her yerde aynıdır. Kâğıt üretimi, silah üretimi vb. dünyanın her yerinde birbirinden farksızdır. Ama kâğıdın üzerine yazılan şiirlerde, romanlarda vb. farklılıklar vardır. İşte bunlar kültürü oluştururlar. Baykara, bu görüşün yaygın olmasına rağmen, aklında hala bazı soru işaretlerinin olduğunu da ifade eder. Türk toplumunun son yüzyıllarındaki medeniyet meselesinin de iki türlü algılandığını; bunda, İstiklâl Marşı örneğinde görüldüğü gibi olumsuz, Atatürk’ün sözlerinde görülen olumlu ve özlem dolu yani iki türlü bir yaklaşım olduğuna dikkat çekerken, her iki görüşün de haklı tarafları olduğunu belirtir.³²

Cemil Meriç’in ifadesi, Batı’da da devam eden ve muhtemelen edecek olan kültür ve medeniyet arasındaki kavram tartışmasına işaret etmektedir: “Yeni kelimenin³³ Alman veya Amerikan içtimâî ilimlerine büyük bir vuzuh getirdiği de iddia edilemez. Bir bakarsınız kültürle medeniyet aynı mefhumun iki ayrı ifadesi; bir bakarsınız aralarında dağlar kadar fark var. Kimine göre kültür,

Atatürk’ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı 37, Ankara, 1990, s. 1-2.

³¹ Gökalp, *age.*, s. 203-205. Heyd’e göre Gökalp’in bu fikirlerin ne tarihi ne de sosyolojik bir temeli vardır. Ona göre Gökalp siyasi bir amaç gütmektedir. Gökalp, önce köklü bir Türk harsına sahip olunmasını ancak ondan sonra Batı medeniyetinin benimsenmesini ister. Zaman zaman milletler arası medeniyetin milli harstan önde geldiğini ifade eder. ‘Millî harslar, milletlerarası medeniyetten doğar. Medeniyet değerleri, çeşitli harslardaki müşterek unsurlardan başka bir şey değildir.’ Bu tanımlama Gökalp’i temel nazariyelerden birine götürür; her millet kendine özgü ve bağımsız harsını yer aldığı medeniyet çerçevesinde olduğu gibi korur. Heyd, Gökalp’in milliyetçilik inancı yüzünden medeniyetin milli kültüre olan kesin ve yıkıcı etkisini görmezlikten geldiğini söyler. Ona göre yeni bir medeniyeti benimseyen bir milletin ana harsı bazı değişikliklere uğrar. Gökalp, medeniyetin özellikle de modern medeniyetin milli harsın temellerini sarstığını görmezlikten gelir. Ama tehlikenin farkında olduğundan zaman zaman da önlemeye çalışır. Bu davranış Heyd’e göre ancak siyasi sebeplerle açıklanabilir. Bu da Gökalp’in ilmi objektiflik iddiasıyla bağdaşmamaktadır. Fakat Durkheim farklı düşünmektedir. Modern medeniyetin tekdüzeleştirme eğilimi üzerinde duran sosyolog, bunun harslar arasındaki farkı ortadan kaldıracığını söyler ki Gökalp’in hocasından ayrıldığı temel noktalardan birini de bu görüş teşkil eder, Bkz., Heyd, *age.*, s. 45-46.

³² Baykara, *Atatürk ve XX. Yüzyıl Türk Tarihi Araştırmaları*, gös. yer.

³³ Meriç burada “kültür” sözcüğünü kasteder.

insanın olgunlaşmak için harcadığı çaba; medeniyet, dünyayı değiştirmek için giriştiği hareketler; biri amaç, öteki araç. Kimine göre iki mefhum arasında yalnız bir hacim farkı var. Kimi, 'Ne münasebet, diye sesini yükseltir. Almanca 'kultur'u İngilizce veya Fransızca'ya 'maddî medeniyet' diye çevirmeliyiz.'³⁴

Kültür'e Dair Sorunların Ele Alınması ve Türk Kültürü:

Her türlü sosyal, siyasal, ekonomik büyük değişim ve bunalım dönemlerinde sarsıntının yol açtığı kargaşa karşısında bir çıkış yolu ve yeni bir dayanak bulma gereksinimi insanları değişim sorunları ya da değerler sistemi üzerinde ayrıntılı incelemeler yapmaya zorlamıştır. Başka bir yol olarak da Fransız Aydınlanma Çağı gibi, yeni bir düşünce sistemi ile bir düşünce uyanışı, sosyal-siyasal yeni bir yapılanmaya götürmüştür. Osmanlı tarihinde, Kırım Savaşı'ndan sonra Batı'nın her alandaki yıkıcı baskısı karşısında³⁵ Yeni Osmanlılar'ın tepkisi de böyle bir ihtiyaçla ilgiliydi. Yeni Osmanlı hareketi, Genç Osmanlı hareketiyle devrimci bir niteliğe büründü. Berlin Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının onaylanması, ardından patlak veren Makedonya bunalımı, Genç Türk hareketini yani İttihat ve Terakki'yi iktidara getirdi. Saltanatın fiilen son bulması, ülkenin yeniden parçalanma tehdidiyle karşı karşıya kalması Ziya Gökalp gibi düşünürleri bu buhranlı zamanlarda yeni bir denge ve düzen, yeni bir ivme arama ihtiyacına sevk etti.³⁶

Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın açıkça ortaya koydukları toplum ve kültür buhranı sorunu, II. Abdülhamit Dönemi'nde Paris'te toplanan Türkler tarafından sosyal bir mesele olarak ele alınıp tartışılmakta idi. Onlar, benzer sosyal sorunlarla karşılaşan Fransa'nın güçlü etkisi altındaydılar. Genç Türkler'in lideri Ahmet Rıza Bey, Auguste Comte'un, *Ordre et Progrés* (Düzen ve İlerleme) fikrini benimseyerek, siyasi programının temeli yaptı. 1906'da Prens Sabahaddin de Osmanlı toplumunun düze çıkmasının yolunu "fenn-i içtimâî" de görüyordu. Fenn-i içtimâî'nin, toplumun noksanlarını gösterebilecek bir anahtar olduğunu savunuyordu. Fakat o, *Le Play* sosyolojisini benimseyerek özel girişim ve özgürlük sayesinde Osmanlı toplumunda bir uzlaş ve ahenk, yeni bir denge yaratılabileceği düşüncesindeydi. Bu kuşakta Genç Türkler'in içtimaiyatçılığının güçlü ve en ciddi temsilcisi Ziya Gökalp oldu. Daha Selanik'e gelmeden önce

³⁴ Meriç, *Umrından Uygarlığa*, s. 82-83.

³⁵ Niyazi Berkes'e göre Balkan Savaşları'nın patlak vermesi Avrupa, Osmanlılık ve Müslümanlık sorunları üzerine devam eden tartışmalarda yeni bir bunalım devri açtı. Üç görüş arasındaki ayrılıklar azalacağına daha da arttı. Batı uygarlığı Balkan Savaşları'nın arkasında seyirci olarak kaldığı ya da kışkırtıcı olarak görüldüğü için İslamcıların Batı'nın ihaneti söylemlerini daha gür sesle söyleyebilmelerine fırsat sağladı. İslamcı basın bu savaşı Hristiyan dünyasının İslam dünyasına çevrili son savaşı olarak gösteriyordu. Böyle bir ortamda Batılılaşma yanlısı düşünce gerçekten de çok zor bir duruma düşmüştü, Bkz., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 413.

³⁶ İnalcık, *age.*, s. 161.

Diyarbakır’da iken yazdığı yazısında, buhrana çözüm bulmak, Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli etnik yapılar arasında doğal düzen ve dengeyi yeniden kurmak için en doğru yolu gösteren araçların başında “ilm-i içtimâ” olduğunu belirtiyordu.³⁷

Daha sonra Selanik’te İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Merkez-i Umumi üyesi seçildiğinde kendisine cemiyetin ana prensiplerini açıklamak ve geçliği topluma bağlamak görevi verildi. 1906’da Mısır’da basılı nizamnamesinde İttihat ve Terakki’nin içtimai politikası belirlenmişti. Böylece Gökalp kendisine verilen görevi geniş bir açıdan sosyal bir mesele olarak ele aldı ve “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler” adlı makalesinde asıl inkılâbın içtimai nitelikte olması yani topluma inmesi gerektiğini savundu. Balkan faciası, Birinci Dünya Savaşı, işgaller, Sevr Antlaşması gibi yıkılış buhranları arasında daima sosyal sorunlar üzerinde durarak kurtuluşu sosyolojide aradı. Bu yüzden onun sosyolojisi bir dinamik sosyoloji, değişim sosyolojisi oldu. Kendisi gibi içtimai-ahlâki temelden hareket ederek içtimai olayı esas alan Emile Durkheim sosyolojisini³⁸ benimsedi. Toplumun nasıl ve nereye gittiğini incelemek, sorumlu mevkide olanlara yol göstermek Gökalp’in başlıca kaygısı oldu. Her dönemde bir ideolog görevi üstlendi.³⁹

Meşrutiyet yıllarında aktif olarak İttihatçı hareketin içinde yer alan Ziya Gökalp, Milli Mücadele yıllarında İttihatçılar’ı terk ederek Mustafa Kemal’in yanında yer almıştır. Türkçülük, Türk dili konuşan ve Rus boyunduruğu altındaki halkların kurtuluşu fikri Kırım’da İsmail Gaspıralı ile güçlü bir biçimde başlamış bulunuyordu. Türkçülüğün programını Kırımlı büyük reformcu “dilde, fikirde, işte birlik” sloganıyla özetliyordu. Gökalp, İstanbul’da Kazan’lı Yusuf Akçura, Azeri Hüseyinzade Ali ve diğer Türkçülerin yayın organı olan *Türk Yurdu* ailesine heyecanla katıldı. Bu dergiye 1912-1919 yılları arasında yazmış olduğu makaleleri daha sonra “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*” adıyla çıkardığı önemli eserinde bir araya getirmiştir.⁴⁰

³⁷ *age.*, s. 162.

³⁸ Heyd’e göre Gökalp hars ve medeniyet nazariyesinde dolaylı olarak Alman sosyolojisinden etkilenmiş olabilir. Belki 1887’de *Gemeinschaft und Gesellschaft*’ı ilk kez yayımlayan meşhur Ferdinand Tönnies, Gökalp’i de etkilemişti. Tönnies de hars ile medeniyet arasındaki esas farkları kabul etmektedir, Bkz., Heyd, *age.*, s. 47. Berkes’e göre ise, kendisine yarayacak kavramları sosyalizmde değil de Durkheim’in sosyolojisinde bulan Gökalp, *Yeni Hayat* çevresini başka bir tarafa doğru yönlendirmeye başladı. Bir düşünür olarak tanınması da orada başlar. “Onun Türkçülüğü parti politikasına girişine, Turancılığı da kötü şairliğinin tuttuğu zamanlara rastlar.” Bir sosyolog olarak Gökalp’e göre sorun, toplumda normal ve patolojik yanların belirlenmesi sorunudur. Fakat temel problem, İslamcılarının iyi ve kötü ayırımında yaptıkları gibi, normal olan ile olmayanı ayırmadaki ölçü ne olacaktı. Onun katkısı, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık fikirlerini eleştirmesiyle başlayan ve Türkleşmek, İslamlaşmak Çağdaşlaşmak formülüyle sonuçlanan tartışmaya açıklık getirmesidir, Bkz., Berkes, *age.*, s. 416-417.

³⁹ İnalçık, *age.*, s. 162-163.

⁴⁰ *age.*, s. 152-156.

Berkes'in ifadesiyle, devrimcilerin adeta kutsallaştırdığı bir çevrede Diyarbakır ağız ile konuşan taşralı bu genç, hiç tanınmayan bir çevreye düşmüştü. *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe Mecmuası* adlı bir edebiyat ve düşünce dergisi çıkaran bu çevre, Rusya'dan Makedonyalılar arasına geçen halkçılık (narodniklik) fikrinin etkisi altında kalmıştı. Genç bir subay olan Ömer Seyfettin, Türk dili konuşan erlerle Osmanlıca konuşan subaylar arasındaki uçuruma dikkat çekiyordu. Osmanlı yönetici tabakası ile Türk halkı arasındaki uçurumu Kanun-u Esasi politikası ile kapatmayı düşünen politikacılar farklı olarak, Şinasi'de olduğu gibi dil, anlam ve anlaşma sorunları üzerine eğildi. Onun başlattığı halk dili akımı bu çevrenin ele aldığı sorunlardan birisidir. Bu çevrenin ikinci bir tarafı da o zamanın yegâne sosyalist düşünce merkezi olan Selanik havası içinde diğer gençlerin (ütopya sosyalistler) düşüncesine karşı besledikleri alaka yoluyla ilk toplum düşüncülüğünü getirmesi olmuştur. "Yeni Felsefe Mecmuası'nın sayılarının sayfalarında görülen tartışmalar, Yeni Hayat adını alan bu düşün çevresinde sosyalizm ilgisinden sosyoloji ilgisinin nasıl geliştiğini gösterir. Bu tartışmalarda Batı uygarlığı eleştirilmekle birlikte, çağdaşlaşma sorununun Batının etkisi ya da baskısı altında başlamış olduğu gösterildiği için, Batı toplumunun eleştirilmesinin Türk toplumunun kendisinin eleştirilmesine kaydığını görürüz."⁴¹

Kısaca belirtmek gerekirse, Türk kültürünün çeşitli yönleri özellikle 1890'larda Türk aydınlarının ilgisini çeken bir konu olmuştur. Bu konuda en çok milliyetçiliğin temeli olarak görülen dil sahasıyla ilgilenilmiştir. Ancak dil; edebiyat, müzik, görsel sanatlar gibi alanlar içeren milli kültürün bir parçasıydı. Bunların tamamı bir milletin kendine özgü tarihini, hayat tarzını, ülkülerini ve değerlerini yansıtan kendi dünyası olarak adlandırılabilirdi. Türkçülere göre tıpkı dil gibi bu konular üzerine de eğilmeli ve bunlar teşvik edilmeliydi.⁴²

Gökalp, "...bir harsı teşkil eden müteaddit içtimâî hayatlar arasında samimî bir tesânüd, derûnî bir ahenk vardır. Türkün lisanı nasıl sade ise, dinî, ahlâkî, bedîî, saiyasî, iktisâdî, ailevî hayatları da hep sade ve samimîdir. Türkün hayatındaki sevimlilik ve orijinallik bu merkezî seciye'nin bir tecellisinden ibarettir. Fakat harsın unsurları arasındaki bu ahenge bakıp da medeniyetin de ahenkdar unsurlardan mürekkep olduğunu zannetmek doğru değildir. Osmanlı medeniyeti Türk, Acem, Arap harslarıyla İslâm dinine, Şark medeniyetine ve son zamanlarda da Garb medeniyetine mensup müesseselerden mürekkep bir halîttir. Bu müessese hiçbir zaman kaynaşarak, imtizâc ederek ahenkdar bir manzûme hâline giremedi. Bir medeniyet ancak millî bir harsa aşılırsa, ahenkdar bir vahdet hâlini alır. Meselâ İngiliz medeniyeti İngiliz harsına aşılanmıştır. Bu sebeple İngiliz harsı gibi, İngiliz medeniyetinin unsurları

⁴¹ Berkes, *age.*, s. 415-416.

⁴² David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s. 157.

arasında bir ahenk vardır.”⁴³ sözleriyle milli kültürü oluşturan unsurlar arasında dil, din, ahlak, iktisat gibi unsurları ön plana çıkarırken Türk milli kültürünü sade ve samimi olarak ifade etmekteydi.

Kafesoğlu da Gökalp’in milli kültür (hars) yorumundan yola çıkarak şöyle der: “Türk milleti de dili, töresi, dini, hukuku, düşüncesi ve hâdiseler karşısındaki hususî davranışları ile asırlardan beri yaşamakta olduğuna göre bir milli Türk kültürü mevcut demektir.”⁴⁴

Gökalp’in Türk kültürüyle ilgili bir diğer yorumu, kültürel özelliklerin dual yapıda olduğunu savunmasıdır. Daha on- on beş yıl öncesinde yan yana iki dil yaşadığını, bunlardan birincisinin resmi hayata hâkim olan Osmanlıca, ikincisinin halk arasında konuşulan Türkçe olduğunu söyler. Bu küçümsenen dil yani Türkçe avama özgü bir argo sanılmaktaydı. Bunun yanında Türk vezni ile Osmanlı vezni; müzikte, Türk müziği ile Osmanlı müziği; edebiyatta, Türk edebiyatı ile Osmanlı edebiyatı şeklinde ikilik olduğunu hatta bunu daha da ileri götürerek ahlâkta bile Türk ahlâkı ile Osmanlı ahlâkı şeklinde bir zıtlık olduğunu ileri sürer. Bilginler arasında dahi ikilik görüldüğünü savunur. Sanatta da benzer duruma işaret eder.⁴⁵

Bu konuda ön plana çıkan tartışma aslında kültür farklılaşmasıdır. Tanzimat Dönemi’nde Türk toplumunda iyice belirginleşen kültür ve medeniyet değişimi Batılılaşma hareketinin sonucudur. Bu aynı zamanda Doğu-Batı medeniyetleri çekişmesine de sahne olacaktır. Modernleşme çabasındaki Osmanlı bütün kurumlarıyla yüzünü Batı’ya çevirirken ayakta kalabilmenin çabasını vermektedir.⁴⁶

Ahmet Ağaoğlu gibi Batılılaşma’yı ayakta kalmanın çaresi olarak görenlerin yanında⁴⁷ Türk kültüründen ödün verilmemesini savunanlar da olmuştur. Özellikle dil ve yazı meselesinde yapılan tartışmaların ana eksenini Türk ve Osmanlı kültürüne ait çeşitli unsurlardı. II.Abdülhamid döneminin sonunda Batı, özellikle Fransız kültürünün Türk toplumu üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Avrupa kökenli sanat, edebiyat, moda vb. çoğu zaman alafranga olarak ifade ediliyordu. Batı’dan gelen bu akımın halk kitleleri ve aydınlar arasında tepkiye yol açması normaldi. Batıcılar Avrupa kültürünün en iyi taraflarının

⁴³ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 196.

⁴⁴ Kafesoğlu, *age.*, s. 16.

⁴⁵ Gökalp, *age.*, s. 191-193. Gökalp, Türk tipi ile Osmanlı tipi arasındaki büyük zıtlığı Osmanlı’nın emperyal olmasıyla açıklar. Osmanlı tipinin Türk kültürüne ve hayatına zararlı olan emperyalizme atıldığını ve kozmopolit olarak sınıf çıkarlarını milli çıkarların üzerinde gördüğünü belirtir. Osmanlı İmparatorluğu genişledikçe ve farklı milletleri bünyesine kattıkça idare edenler ile idare edilenler şeklinde iki sınıf ortaya çıkmıştı, Bkz., *age.*, s. 194.

⁴⁶ Mustafa Karabulut, “Paris’te Bir Türk ve Jön Türk Romanlarında Kültür ve Medeniyete Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı186, Haziran 2010, s. 87.

⁴⁷ ‘Necat ve halâsımız için Avrupa medeniyetini olduğu gibi temessül etmekten başka çare yoktur.’ Çünkü, dünyadaki üç medeniyetten biri olan Batı medeniyeti, İslam ve Budist- Brahman medeniyetlerini tahakkümü altına almıştır, Bkz., Meriç, *Bu Ülke, gös. yer.*

kabul edilmesini bir zorunluluk olarak görürken gelenekçiler ve muhafazakârlar Türkler'in zengin ve geniş İslâmî mirasını Batıcılık adına bırakmaya pek istekli görünmüyor, Avrupa etkisinin beraberinde getireceği olumsuzluklara dikkat çekiyorlardı.⁴⁸

Gökalp'e göre ise çağdaşlaşmada aranan ölçüt hem Batıcıların hem de İslâmcıların sandıkları gibi akıl ve yarar olamazdı. Bir toplumun yönünü etkileyen değerleri ve ülküleridir. Ülküler, toplumun özlemlerini ifade eder. Yani asıl problem fayda ya da akıl ölçütleriyle belirlenecek ıslahat programlarını tepeden empoze etmekle çözümlenemez. Toplumun içindeki özlemlerini bulup çıkarmak önemlidir.⁴⁹

Berkes, tüm bu tartışmaların ve yaşanan bunalımın olumlu sonuçlarından biri olarak, sosyal yaşamın belli başlı kurumlarının yeniden ve daha radikal bir biçimde gözden geçirilmesi ortamının oluşmasına işaret eder. Sonunda Ziya Gökalp'in meşhur *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak (Çağdaşlaşmak)* formülüyle bir uzlaşya getirdiği akımlara hız verilmiştir. Tartışmaların ekseninde çağdaş uygarlığın hangi yanlarının alınacağı, reformun yönünün ne olacağı gibi sorular yer almaya başlar. İslâmcılar, çağdaş uygarlığın iyi taraflarının alınmasına cevaz verdikleri gibi bunda daha fazla geç kalınmamasını savunurlar. Japon modelinde olduğu gibi Avrupa uygarlığının iyi taraflarının alınmasını dayanak olarak görürler. Onlara göre Japonlar, Batı uygarlığının iyi ve kötü yanlarını seçebilmişler, bunları kendi dinleriyle uzlaştırarak gerilikten kurtulmuşlardı.⁵⁰

Kısaca belirtmek gerekirse, Türk kültürünün farklılaşmaya başlaması; Batılılaşma hareketleriyle birlikte, özellikle Tanzimat Dönemi'nde güçlü bir biçimde ortaya çıksa da çok daha eskilere dayandığı, Türkler'in önce İslam kültürünün etkisi altına girdiği belirtilir. Türkler Atatürk'le beraber Avrupa uygarlığını (medeniyet) daha geniş biçimde benimsemeye başlamışlardır.⁵¹

Atatürk'e Göre Kültür ve Medeniyet:

Yukarıda işaret ettiğimiz kültür ve ilgili diğer kavramların irdelenmesinde en önemli noktalardan birinin Atatürk'ün kültür ve medeniyet yorumu olduğu açıktır. Çünkü yeni kurulan Cumhuriyet'in kültür politikasının oluşturulmasında da Atatürk'ün öncülüğü bilindiğine göre O'nun kültür algısını ortaya koymak gerekmektedir.

Atatürk'e göre;

“Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür. Bu sözü burada ayrıca izaha lüzum görmüyorum. Çünkü bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin okullarında birçok vesilelerle eser halinde tesbit edilmiştir.”

⁴⁸ Kushner, *age.*, s. 158.

⁴⁹ Berkes, *age.*, s. 417.

⁵⁰ *age.*, s. 413-414.

⁵¹ Karabulut, *agm.*, s. 76.

“Kültür, okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mâna çıkarmak, intibah almak, düşünmek, zekâyı terbiye etmektir.”

“Yine insan enerjisi ile ve fakat tabiatın ona iltifat edildikçe tükenmez yardımıyla, yükselen, genişleyen insan zekâsı, hudutsuz kavrayış anlamında ‘insanım’ diyen bir vasf-ı mahsusu olur.”

“İnsan, hareket ve faaliyetin, yani dinamizmin ifadesidir. Bu böyle olunca kültür, yukarıda işaret ettiğimiz insanlık vasfında insan olabilmek için bir esasî unsurdur.”

“Kültür, tabiatın yüksek feyizleriyle mesut olmaktır. Bu ifade içinde çok şey mündemiçtir. Temizlik, saflık, yükseklik, insanlık vs. Bunların hepsi insanlık vasıflarındandır. İşte kültür kelimesini mastar şekline soktuğumuz zaman, tabiatın insanlara verdiği yüksek vasıfları, kendi çocuklarına, hafidlerine ve âtisine vermesi demektir.”

“...bugünkü Türkiye Cumhuriyeti çocukları kültürel insanlardır. Yani hem kendileri kültür sahibidirler, hem de bu hassayı muhitlerine ve bütün Türk milletine yaymakta olduklarına kanidirler.”⁵²

O’nun medeniyet hakkındaki fikirlerine bakacak olursak;

“Medeniyetin ne olduğunu başka başka tarif edenler vardır. Bence medeniyeti harstan ayırmak güçtür ve lüzumsuzdur. Bu nokta-i nazarımı izah için hars ne demektir tarif edeyim:

A- Bir insan cemiyetinin devlet hayatında, B- Fikir hayatında yani ilimde, içtimaiyatta ve güzel sanatlarda, C- İktisadî hayatta yani ziraatte, sanatta, ticarete, kara, deniz ve hava münakalâtçılığında yapabildiği şeylerin muhassalasıdır.”⁵³

“Bir milletin medeniyeti denildiği zaman hars namı altında saydığımız üç nevi faaliyet muhassalasından hariç ve başka bir şey olmayacağını zannederim. Şüphesiz her insan cemiyetinin hars, yani medeniyet derecesi bir olmaz. Bu farklar devlet, fikir, iktisadî hayatların her birinde ayrı ayrı göze çarptığı gibi, bu fark üçünün muhassalası üzerinde de görülür. Mühim olan muhassalalar üzerindeki farktır. Yüksek bir hars, onun sahibi olan millette kalmaz diğer milletlerde de tesirini gösterir. Büyük kıtalara şâmil olur. Belki bu itibarla olacak, bazı milletler yüksek ve şâmil harsa medeniyet diyorlar. Avrupa medeniyeti, asr-ı hazır medeniyet gibi.”⁵⁴

“...Hûlasa, medeniyet harstan başka bir şey değildir. Hars medlûlünü seciye diyebileceğimiz karakter mefhumuna indirmemelidir. Bu arzettiğim telakki

⁵² Atatürk’ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri, s. 3.

⁵³ age., s. 1.

⁵⁴ gös. yer.

birbirinden ayırt edilmesi güç olan, medeniyet ve harsın tarif, izah ve anlaşılmasında kolaylığı da mücib olur.”⁵⁵

Görüldüğü üzere “Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli költürdür” diyen Atatürk, költür kavramına bir genellik kazandırmıştır. Esasen bir aksiyon adamı olan Atatürk’ün sadece költürle ilgili değil diğer konularda da düşüncelerinin hareket noktasıyla amaçları arasındaki zihni tahlillerden çok aksiyoner davranışının gerçeklere getirdiği pratik yorumlarına bakmak daha doğrudur.⁵⁶

Çünkü Atatürk’ün temel hedefi en kısa sürede Türk halkının çağdaş (modern) uluslar arasına girmesini sağlamaktı: “Efendiler. Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkâliyle medenî bir hey’et-i içtimaiyye haline îsâl etmektir.”⁵⁷

Her zaman bir teorisyen olmaktan uzak durup Türk halkını modernleştirme amacı peşinde koşan Atatürk’ün, çağının ve geçmiş dönemlerin düşünürlerinden ve onların fikirlerinden habersiz olması düşünülemez. Bu yüzden Meşrutiyet’ten itibaren Türk aydınını en çok etkileyen sosyologlardan Ziya Gökalp⁵⁸ ile Atatürk arasında⁵⁹ bazı ortak fikirleri görmek mümkün olabileceği gibi farklılıklar da söz konusudur.

Örneğin Gökalp ile Atatürk arasında hukuk, kadın hakları, ekonomi gibi konularda ortak fikirler olduğu ileri sürülür. Gökalp, Medenî Kanun ile ilgili olarak, Allah tarafından konduğu iddia edilen kuralların değişmez kanunlar olduğunu ve Allah’ın tercümanları sayılan din adamları yorumlanmasının bir Ortaçağ kalıntısı sayılması gerektiğini, bunun çağdaş devlete yakışmadığını, bir

⁵⁵ *age.*, s. 2. İsmail Hakkı Baltacıoğlu’na göre Atatürk’ün uygarlık anlayışı şu şekildedir: “Atatürk’ün medeniyet anlayışı toplumbilim anlayışına uygundur. Bu anlayışa göre uygarlık ile költür arasında tabiat ayrılığı vardır. Költür din, dil, sanat gibi bilinçaltı değerlerin tümüdür. Költür ulusların öz malıdır. Ulustan ulusa değişir. Uygarlığın bilinçaltı, vicdanla, duyunçla hiçbir ilintisi yoktur. Uygarlık yalnız bilinç işi, teknik işidir. Ancak, költür gibi uygarlık da bir tümüdür. Onun için uygarlık üzerinde hiçbir indirme, azaltma yapılamaz. Bugünkü dünyayı yöneten uygarlık Batı uygarlığıdır. Biz Türklerin bu uygarlığı kayıtsız şartsız benimsemesi gerekir. Bu anlayışla Türklüğümüzden hiçbir şey kaybetmemek şartıyla hemen batılılaşmak zorundayız.” Bkz., Baltacıoğlu, “Atatürk”, *Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi*, C XLVII, Sayı 383, Kasım 1983, s. 438.

⁵⁶ Demirkan, *age.*, s. 236.

⁵⁷ *Atatürk’ün Költür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri*, s. 93.

⁵⁸ Peyami Safa, “Muasır düşünce tarihimizde imparatorluğun en büyük mütefekkeri diye selâmlanan Ziya Gökalp’a Türk inkılâbı vâkıa halinde cevap verdi” der, Bkz., *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 106.

⁵⁹ Atatürk Anadolu’ya geçtiğinde Gökalp, Malta’da sürgünde bulunmaktaydı. Gökalp, Mustafa Kemal Paşa’nın başlattığı Anadolu hareketinin başarısına inanmış, 1923 yılında Atatürk’ün davetini kabul ederek Ankara’ya gitmiş, Atatürk de, devrimlerinde Gökalp’in düşüncelerinden yararlanmış, Bkz., Ergun Sav, *Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü Namık Kemal- Ziya Gökalp*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 22-23.

hukuk devrimi⁶⁰ yapılması gerektiğini, başta Medeni Kanun olmak üzere yeni kanunlar çıkarılması gerektiğini söyler. Türkçe ibadet konusunda da okunan duaların ve hutbelerin anlaşılması için Türkçe olması gerektiğini belirtir. Atatürk de halkın aydınlatılmasına vesile olan hutbelerin anlaşılması için Türkçe olması gerektiğini belirtmiştir. Gökalp kadın hakları konusunda da, şeriat hükümlerinde kadınların geri planda kaldığını, yeni kanunlarla kadınlara evlilik, boşanma ve mirasta eşit haklar tanınması gerektiğini belirtir. Gökalp de Atatürk gibi ekonomik bağımsızlığa önem vermiştir. Ayrıca CHP’nin programındaki millet tanımının yapılmasında Atatürk’ün önderliğinin tartışılmaz olduğu kadar yapılan tanımın yani ‘millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir’ tanımının Gökalp’in *Türkçülüğün Esasları*’ndaki tanımıyla örtüştüğüne işaret edilir.⁶¹

Ziya Gökalp’in, kültür ile medeniyet kavramları arasında zaman zaman ifade ettiği farklılığın Atatürk’te rastlanmadığı söylenebilir. Atatürk’ün bu kavramlara verdiği geniş mânâ ile Türk inkılâbının doğduğu, geliştiği ve kendisine yeni bir hayat, bir medeniyet ufku gösterdiği, Cumhuriyet’in temellerini kuran değerler sistemi içinde hedef birliği oluşturduğu açıktır. Kültür ile medeniyet arasında fikri bir ayrılık görmek yerine milli varlığın bütününe oluşturan maddi ve manevi unsurlar arasında bir denge kurmak hem mantığa hem de sosyolojik görüşe uygun bir yaklaşımdır. Atatürk’ün bütün sözleri ve davranışlarında milli, sosyal ve kültürel değerler arasında karşılıklı etkileşim unsurlarını sezmek mümkündür. Genel olarak bakıldığında Atatürk’ün kültür kavramına yaklaşımı ve verdiği mânânın John Dewey’in fikirlerine daha yakın olduğu belirtilir.⁶²

Kısaca belirtmek gerekirse, Atatürk, kültürü devlet ve toplum hayatına bağlı olarak açıklamış, ahlâkla, tefekkürle, seciye ile bağlantı kurmuştur. Kültürü faydacı bir anlayışla ele almıştır. İnsanların fikir yapısını ve ahlâk anlayışlarını, bilgi ve becerilerini sahip oldukları kültürle bağlantılı görmüştür. Dumlupınar’da kazanılan askeri başarıyı ve Türkler’in Bizans karşısındaki üstünlüklerini, uygarlık bakımından üstün olmaya bağladığına işaret edilmiştir.⁶³

Atatürk’ün kurduğu devletin ebediyen istiklâlini koruyabilmesi için siyasi yapısını, hukuk sistemini, eğitim ve fikir hayatını ortaçağın donmuş kalıplarından kurtarıp aklın, çağdaş bilimin ve dönemin gereklerine uygun bir

⁶⁰ Başka bir görüşe göre ise, Atatürk, Gökalp’in hars ve medeniyet anlayışını kabul etmiş olsaydı Gökalp’in ulusal saydığı alanlarda çağdaşlaşmayı gerçekleştiremezdi. Örneğin hukuk alanında çağdaş ülkelerden aktarma yapılamazdı. Çünkü Gökalp’e göre hukuk hars’ın bir ögesi sayılırdı. Ona göre ulusal alanda yapılacak inkılâplar toplum için yıkıcı olacaktı, Bkz., Reşat Kaynar, “Atatürk’ün Kültür ve Eğitim Anlayışı”, *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s. 802.

⁶¹ Sav, *age.*, s. 23-30.

⁶² Demirkan, *age.*, s. 229-230,235.

⁶³ Suat İlhan, “Atatürkçülük Kültür Unsurlarımızdan Birisidir”, *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s. 809.

yapıya kavuşturmayı zorunlu gördüğü açıktır.⁶⁴ Geçmişin acı tecrübeleriyle hareket eden Atatürk, yeni bir milli kültür şuuru uyandırarak kültürel bütünleşmeyi sağlamak istemiştir. Orhan Türkdoğan'a göre Atatürk'te bu fikrin oluşmasında Gökalp'çi düşüncenin önemli etkisi olmuştur.⁶⁵

Başka bir deyişle Atatürk, giriştiği reform hareketlerinde bir yandan kendisinden önce gerçekleştirilen yenilikleri devam ettirirken akılcı ve gerçekçi davranmaya özen göstermiş diğer yandan da Türk milletine ait milli değerlerin korunmasında hassas hareket etmiştir.⁶⁶

Şerafettin Turan'a göre Atatürk'ün liderliğinde gerçekleşen Türk Devrimi aslında Aydınlanma adı verilen büyük düşün akımına dayalı bir kültür devrimidir. Çünkü Cumhuriyet'i en büyük eseri olarak ifade eden Atatürk, Cumhuriyet'in temelini kültür olduğunu vurgulayarak, gerçekleştirilen büyük dönüşümün salt bir rejim değişikliği olmadığını açıkça vurgulamaktadır. Bunun yanında kültürün durağan bir değerler bütünü olmadığı bilinciyle Onuncu Yıl Söylevi'nde Yeni Türkiye'nin gözeteyeceği hedeflerden birisinin ulusal kültürü çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkarmak olduğunu da söylemişti.⁶⁷

Sonuç

Atatürk'ün de belirttiği gibi “Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültür olduğundan, kültür toplumumuz için büyük önem taşımaktadır. İki yüz yıla yaklaşan bir süredir büyük bir değişimin içinde olan Türk toplumu, bu değişme sürecinin olgunluk çağını yaşamakta, değişimin neticeleri olumlu veya olumsuz olarak ortaya çıkmaktadır. Değişimin son yıllarda, olağanüstü boyutlarda hızının artması, kültür üzerinde düşünmemizin, üzerinde durmamızın önemini yeniden gündeme getirmiştir. Çünkü bu aynı zamanda Türk milli varlığının, oluşmakta olan yeni dünya şartlarında kendisini hangi ölçülerde gösterebileceği sorusuna da cevap olacaktır.”⁶⁸

Milletlerin varlığının en önemli dayanağı milli kültürün yaşatılması olduğundan yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikalarında, dolayısıyla kültür anlayışında, bir değişimin olup olmadığını Atatürk'ün yaklaşımlarının önemli ölçüde ortaya koyduğu kanısındayız. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk, Türk aydınını uzun süre meşgul eden kültür ve medeniyet kavramları etrafındaki tartışmalara pragmatik bir yaklaşımla son vererek ulusun her alanda yükseltilmesi doğrultusunda bir kültür ve medeniyet

⁶⁴ Abdurrahman Çaycı, “Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma”, *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s. 824.

⁶⁵ Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 160.

⁶⁶ agy., *Atatürk'te Milli Devlet Anlayışı*, Özdemir Basımevi, İstanbul 1981, s. 111.

⁶⁷ Turan, *age.*, s. 31.

⁶⁸ Baykara, *Türk Kültürü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 15.

hedefi işaret etmiştir. Ülkenin çağdaş uygarlık düzeyinin de üzerine çıkarılması amacı bununla ilgilidir. Çünkü bilindiği üzere Atatürk’ün her alandaki çalışmalarının nihai hedefi Türk milletini yüceltmek ve ona dünya toplumları arasındaki üstün yerini kazandırmaktır.

Kaynaklar

- Atatürk’ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı 37, Ankara 1990.
- BALTACIOĞLU İsmail Hakkı (1983) Atatürk. *Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi*, Sayı 383.
- BAYKARA Tuncer (1992) *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- (2003) *Türk Kültürü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- (2006) *Atatürk ve XX. Yüzyıl Türk Tarihi Araştırmaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- BERKES Niyazi (1978) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu- Batı Yayınları, İstanbul.
- ÇAYCI Abdurrahman (1992) Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma. *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s.821-831.
- DEMİRKAN Selâhaddin (1972) *Bir Milletin Yaratığı Lider Mustafa Kemâl Atatürk*, Belge Yayınları, İstanbul.
- GÖKALP Ziya (1966) *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- (2007) *Kitaplar 1*, Haz. Şevket Beysanoğlu - Yusuf Çötüksöken - M. Fahrettin Kırzioğlu - Mustafa Koç - M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- GÜVENÇ Bozkurt (1979) *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- HEYD Uriel (1980) *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, Çev. Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- İLHAN Suat (1992) Atatürkçülük Kültür Unsurlarımızdan Birisidir. *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s.807-819.
- İNALCIK Halil (2007) *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU İbrahim (1989) *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- KARABULUT, Mustafa (2010) Paris’te Bir Türk ve Jön Türk Romanlarında Kültür ve Medeniyete Bakış. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 186, s.75-88.
- KAYABALI, İsmail – ARSLANOĞLU, Cem Ender (1994). Kültür Savaşı ve Atatürk İlkeleri. *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu 21-23 Eylül 1987*, Ankara, s. 455-464.
- KAYNAR Reşat (1992) Atatürk’ün Kültür ve Eğitim Anlayışı. *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s.801-805.
- KUSHNER David (2009) *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul.

MERİÇ Cemil (1994) *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul.

----- (2009) *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul.

MEMİŞ, Ekrem (2003) *Türk Kültür Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya.

SAFA, Peyami (1997) *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

SAV, Ergun (2001) *Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü Namık Kemal- Ziya Gökalp*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

TURAN Şerafettin (2005) *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

TÜRKDOĞAN Orhan (1981) *Atatürk'te Milli Devlet Anlayışı*, Özdemir Basımevi, İstanbul.

----- (1996) *Milli Kültür Modernleşme ve İslam*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

----- (1998) *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları No: 144, İstanbul.

Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Devletçilik Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (1939-1950)

Volkan PAYASLI

Bartın Üniversitesi

PAYASLI, Volkan, Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Devletçilik Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (1939-1950). CTAD, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 123-140.

Bu çalışmanın temel sorunsalı, Endüstri Devrimi'ni kaçırmış, milli burjuvazisini yaratamamış Genç Cumhuriyet Türkiye'sinin, Cumhuriyet Halk Partisi vasıtasıyla izlemiş olduğu ılımlı otarşı ekonomik kalkınma modelinden, liberalizme geçiş sürecinde çektiği sancıları ortaya koymak olmuştur. Savaş yıllarında geniş halk kitlesini olumsuz etkileyen ekonomik politikalar, toplumdaki huzursuzluğu artırmış ve bu durum iktidar partisinin yeni çözümlemelere yönelmesine neden olmuştur. Çalışma, özellikle İkinci Dünya Savaşı koşullarının Türk siyasal hayatına yansımalarını ve ekonomi politikalarında yaşanan medcezirleri aydınlatmayı hedeflemektedir. .

Anahtar Sözcükler: İthal İkamesi, Liberalizm, Devletçilik, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti

PAYASLI, Volkan, An Evaluation of the Policy of Statism in Transition to The Multi-party System (1939-1950). CTAD, Year 7, Issue 13 (Spring 2011), 123-140.

The basic case of this study is to point out the pains suffered during transition process into liberalism from the moderate statist model of economic development followed by the Republican People's Party in young Republican Turkey which could not have kept up with the Industrial Revolution and was incapable of building its national bourgeoisie. The war-time economic policies negatively affecting wide public masses increased the unrest in the society and this situation led the ruling party to new analytics. The study is important to understand how the conditions of the Second World War influenced the Turkish political life on one side and the tides of the wartime economic policies on the other side.

Keywords: Import substitution, Liberalism, State Control, Republican People's Party, Democrat Party

Giriş

Devletçilik, devletin piyasa mal ve hizmetlerini doğrudan üretmesi anlamına gelmektedir. Bazı düşünürlere göre ise “bir planlama hareketidir.” Bernard Lewis Türkiye’deki devletçiliği; askerler ve bürokratlar arasında, “Batıya karşı ve Kapitalizme karşı hislerin yeniden canlanması”¹ olarak yorumlamaktadır. Atatürk’ün devletçilik anlayışını ise şu sözlerden daha iyi anlayabiliriz: “*Türkiye Cumhuriyeti’ni idare edenlerin, demokrasi esastan ayrılmamakla beraber, ılımlı devletçilik prensibine uygun yürümelere, bugün içinde bulunduğumuz hallere, şartlara ve mecburiyetlere uygun olur. Bizim takibini muvafık gördüğümüz mutedil devletçilik prensibi; bütün üretim ve dağıtım vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dâhilinde tanzim etmek gayesini takip eden, sosyalizm prensibine müstenit kolektivizm yahut komünizm gibi, hususi ve ferdi iktisadi teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmayan bir sistem değildir.*”² Atatürk’ün sözlerinden hareketle devletçilik, ideolojik kaygılardan çok, pragmatik unsurlar içermektedir. Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasıyla birlikte, Osmanlıdan genç Cumhuriyete olumsuz bağlamda ekonomik bir miras kalmıştı. Ayrıca savaş sonrası halkın elinde yatırım yapacak yeterli derecede sermaye yoktu. Osmanlı Devleti’nin çöküşünü iyi analiz eden Mustafa Kemal Paşa, siyasi bağımsızlığın, ekonomik bağımsızlığa bağlı olduğunu çok iyi bilmekteydi. Bu sebeple, izlenecek iktisat politikalarının ve iktisadi kalkınma hamlelerinin tespiti için 17 Şubat 1923’te İzmir’de Türkiye İktisat Kongresi’ni toplamıştı. Toplantıda “Ulusal egemenlik, iktisadi egemenlikle pekiştirilmelidir” kararı çıkmış, yabancı sermayenin belirli koşullarda teşviki ve yerel üretime ağırlık verme kararları ortaya atılmıştı.³ 1923-1931 yılları, özel teşebbüsün hareket serbestisini sınırlayan, devlet müdahalelerinin ve devlet işletmeciliğinin asgari düzeyde tutulduğu bir dönemdir. Bu yıllar “liberal dönem” olarak da adlandırılır.⁴ Ancak devlet desteği ile özel teşebbüsçülüğün yapıldığı bu dönemde, pek çok uygulama başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵

Ekonomik buhran, 28 Ekim 1929’da ABD’ de New York borsalarında başlamış ve 1930 yılında, Rusya dışında tüm ülkeleri etkilemişti. Arzın fazla oluşu, talepte yaşanan düşüş, dünya ekonomisini alt üst etmişti.⁶ İsmet İnönü,

¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK, Ankara, 2004, s. 284-287.; Aytekin Altınparmak, “Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayinin Gelişimi”, Erciyes Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2002, S. 13, s. 38.

² Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Atatürk’ün El Yazmaları*, TTK, Ankara, 1969, s. 448.

³ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi(1908-2007)*, İmge Yayınları, Ankara, 2008, s. 45-46.

⁴ Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 17.; Celal Bayar’ın bu konudaki görüşleri için bkz: Abdi İpekçi(2004), *İnönü Atatürk’ü Anlatıyor*, İstanbul, s. 115.

⁵ Devletçiliğe geçiş nedenleri için bkz: Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri: Söylen, Demeç ve Yazılar*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1963, s. 6-10.

⁶ Erdinç Tokgöz, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)*, Ankara, 2007, s. 54.

Devletçiliğin uygulamaya geçeceği sinyali, 30 Ağustos 1930'da Kayseri-Sivas demiryolunu işletmeye açarken yaptığı konuşmada belirtmiş, başlattıkları yeni iktisadi düzenin adını “Mutedil Devletçilik” diye açıklamıştır.⁷ İzlenen politikanın, Fethi Bey'in (Okyar) “liberal” politikasından farklı olacağını vurgulamıştır.⁸

1930 ve 1931 yılları korumacı - devletçi iktisat politikalarının hâkim olduğu yıllardır. Bu dönemde izlenen politika gereği, Merkez Bankası 1930'da kurulmuş, Türk parasının değerini koruma kanunu çıkartılmıştır.⁹ Ayrıca 1931 Mayıs'ında toplanan CHP'nin 3. kurultayında Devletçilik ilkesi parti programına alınmıştır.¹⁰ 1930-1932 yılları “özel sermayeye dayanan, himayeci ithal ikamesi” dönemi olarak nitelendirilebilir.¹¹ Devletçiliği diğerlerinden farklı tanımlayan önemli bir çevre de Kadroculardır. 1932-1935 yıllarında Kadro Dergisinde oluşan bu çevre¹², Türkiye'nin kapitalist olmayan bir yoldan sanayileşmesi fikrini savunmuştur.¹³ Devletçi iktisat politikasının uygulanması, planlı ekonomiye geçişle olmuştur. Bunun en çarpıcı örneği, 1932'de hazırlanmaya başlanan, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'dır. Bu plan, 1934-1938 yıllarında uygulanmıştır.¹⁴ Uygulamayı finanse edecek olan kurum Sümerbank, 1934'te kurulmuştur.¹⁵ Sümerbank ve Etibank'a bağlı olarak devlet işletmeleri Türkiye'nin dört bir yanında açılmaya başlamıştır.¹⁶ Böylelikle korumacı dış ekonomik ilişkiler, denk bütçe anlayışı, yerel üretime ağırlık veren ekonomi programı, Türkiye'yi dış etkilerden korumuştur. Bunun üzerine dönemin İktisat Vekili Celal Bayar, 1936

⁷ Tokgöz, *age.*, s. 68.; Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, 1. Cilt; Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1988, s. 101.

⁸ Emre Kongar, “Devletçilik ve Günümüzdeki Sorunlar”, *Atatürk Dönemi Ekonomi ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu*, İstanbul, Ocak 1977, s. 171.

⁹ Nadir Eroğlu, “Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, MÜ, *İİBF Dergisi*, 2007, C.XXIII, S.2., s. 68.

¹⁰ *CHP Programı(1931)*, İstanbul, s. 11-12.

¹¹ Korkut Boratav, “ 1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi”, *Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu*, İstanbul, Ocak 1977, s. 45.

¹² Şevket Süreyya(Aydemir), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Vedat Nedim (Tör), İsmail Hüsrev (Tökin), Burhan Asaf (Belge) Bkz: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994, s. 33-45.; Ayrıca bkz: Temuçin Faik Ertan, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları*, Phoenix, Ankara, 2010, 39-44.

¹³ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınları, Ankara, 2001, s. 179.

¹⁴ Planın amaçları için bkz: Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2005, s 68

¹⁵ Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1949, s. 90-95.

¹⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin Uygulamaya Geçerken, *Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge yay. İstanbul, 2009.

yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı hazırlasa da İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine, plan uygulanamamıştır.¹⁷

Dünya Savaşı Yıllarında İzlenen İktisadi Politika

Savaş Yılları ve Devletçilik(1939-1945)

Dünya Savaşı, 1939 yılında başlamakla beraber, Türkiye savaş koşullarından, olumsuz yönde etkilenmiştir. 1940-1945 yıllarında Türkiye, savaş ekonomisi koşullarıyla yaşamaya çalışmıştır. Savaşın patlak vermesiyle birlikte, erkeklerin silâh altına alınmasıyla, kapitalist ekonomi canlanır. Ayrıca bütçenin büyük bir kısmı, savunma sanayisine harcanır. Dünyadaki gelişmelere bakıldığında Japonya, Mançurya'yı daha sonra da Çin'i işgal etmiş, İtalya Habeşistan'ı almış, Nazi Almanya'sı Çekoslovakya'yı ve Polonya'yı işgal etmiştir. Japonya, Almanya, İtalya “mihver devletler” cephesini kurmuştur. İkinci cephede ise İngiltere, Fransa, Rusya ve daha sonra birliğe katılacak olan ABD yer almaktadır.¹⁸ Dünyada bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye savaşın dışında kalmayı başaramamıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına doğru giden süreçte, Atatürk'ün ölümü üzerine Başbakanlık makamında, Celal Bayar bulunmaktadır. İsmet İnönü, 11 Kasım 1938'de yapılan seçimlerde Cumhurbaşkanı seçilmiştir. İnönü, hükümeti kurma görevini Celal Bayar'a vermiş, diğer yandan da Atatürk dönemi bazı politikacıları da tasfiyeye başlamıştır. Bu durum İsmet İnönü ve Celal Bayar arasında sürtüşmeye neden olmuştur. Bu sürtüşme nedeniyle (bir başka deyişle İnönü'nün hükümette yer almasını istemeyen Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras'ın kabineden alınmalarını istemesi olayı) Celal Bayar istifa etmiş, 25 Ocak 1939'da hükümeti kurmakla Refik Saydam görevlendirilmiştir.¹⁹ Bu dönemde yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması, daha önce de belirtildiği gibi üretimde büyük düşüşlere yol açmıştır ve daralan vergi gelirleri, klasik mali ilkelerle, kamu giderlerinin finansmanını imkânsız kılmıştır. Böylelikle enflasyonist gelişme, beraberinde karaborsacılığı doğurmuştur.²⁰ Üreticiler ve toptancılar, stokçuluk ve karaborsayla büyük kazançlar sağlamışlardır. Bu bağlamda Merkez Bankası, kamu kuruluşlarına kredi tahsis etmek zorunda

¹⁷ Tokgöz, *age.*, s. 83.

¹⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2004, s. 361-388; Tokgöz, *age.*, s. 113.

¹⁹ Tokgöz, *age.*, s. 115.

²⁰ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi(1923-1950)*, Ankara, 1986, s. 221.; Esmâ Torun, *II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Kültürel Değişmelere Yol Açan İç ve Dış Etkenler(1945-1960)*, AÜ, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002, s. 180.; M. Selçuk Özkan, Abidin Temizer(Bahar 2009), “İki Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2/9, s. 320-321.

kalmıştır. Böylelikle Atatürk dönemindeki “denk bütçe ve sağlam para” anlayışı işlemez olmuştur.²¹

Milli Korunma Kanunu

Savaş yıllarında Türkiye’yi yöneten, Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleridir. Bu dönemde üretim azalmış, ithalat koşulları daralmış, enflasyon yükselmiştir. Bakanlar kurulu umumi ve kısmi seferberlik olursa ve devlet harbe girerse, ekonomiyi düzenleyici önlemler alacaktır.²² Saydam Hükümeti, katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koymayı planlayan Milli Korunma Kanunu’nu, 18 Ocak 1940’ta yasallaştırmıştır. Yasaya göre; çalışma süresi artırılabilecek, ücret sınırlamasına gidilecek, haftada bir gün tatil yapılacak, hükümet sanayi kurumlarında neyi ne miktarda üreteceğini tespit edecek, yeterli üretim yapmayan özel kuruluşlara devlet el koyabilecek, iç ve dış ticaret denetlenecektir.²³ Saydam Hükümeti, demiryolları yapımının programa göre devam ettirilmesi ve denk bütçe anlayışını sürdürmek istemektedir. 1940’ta köydeki sosyo-ekonomik yapıyı değiştirmek için de Köy Enstitüleri kurulmuştur.²⁴

1942’de Refik Saydam’ın ölmesi üzerine, Şükrü Saraçoğlu Hükümeti kurulur. Hükümet, ilk olarak “Yüzde 25 kararı” diye bilinen bir uygulamayı yürürlüğe koyar. Hükümet sert tedbirleri yumuşatmaya ve sistemli bir şekilde kaldırmaya karar verir.²⁵ Bu kararın esasları şunlardır:²⁶

- Üretim miktarı 50 tona kadar olan müstahsillerden, bu cins hububatın her birinden %25’ini
- Üretim miktarı 100 tona kadar olan müstahsillerden, bu cins hububatın her birinden % 35’ini
- Üretim miktarı 100 tonu geçenlerden, 50 tona kadar olandan % 25’inin, 50-100 ton arasından %35’inin, 100 tondan fazlasının % 50’sinin bedeli peşin ödenerek devletçe satın alınacaktır.

²¹ Tokgöz, *age.*, s. 116.

²² Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye(1945-1980)*, Hil Yayın, İstanbul, 2007, s. 2 4.; Timur, *age.*, s. 191.

²³ Kanun için bkz: *T.C Resmi Gazete*,(Ocak 1940) no: 4417, , s. 167. ; *TBMM Zabut Ceridesi*(1940). C8, D VI, S.141; Boratav, *Türkiye’de...*, *age.*, s. 84.

²⁴ Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi(1839-1950)*, İstanbul, 1999, s. 373-375.; Tokgöz, *age.*, s. 118.

²⁵ *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1942.

²⁶ Alınan kararlar ve tartışmalar için bkz: *TBMM Zabut Ceridesi*, C8,D6, 1940, s. 138-145.; *TC Resmi Gazete*, 26 Ocak 1940. ; Boratav, 100 Soruda...,*age.*, s. 298-299.; Ayrıca bkz: Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisadi Politikaları ve Büyüme*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 193.

Maddelerde öngörülen amaç; ordu ve büyük kentlerin ihtiyacını karşılamaktır. Ancak, umulan olmadı ve ürünlerde hızla büyük bir fiyat artışı yaşandı. Ticaret burjuvazisi, savaş ortamında gelirlerine gelir katarak aşırı zenginleşti ve böylelikle Varlık Vergisi doğdu.

Varlık Vergisi

Yukarıda da belirtildiği gibi savaş yıllarında zenginleşen burjuvazi kesim, siyasal iktidarın hedefi olmuştur. Hükümet fiyat artışlarını önleyemeyince, orduya iâşesini sağlamak üzere, nakit para ihtiyacını temin etmek için yeni gelirlere muhtaç oldu. Bu durum basında da dile getirildi. Zekeriya Sertel, “*Devlet Yeni Gelir Kaynaklarını Nerde Aramalıdır*” adlı makalesinde savaş zenginlerine işaret etmiştir.²⁷ Meclis, savaş koşullarından doğan bütçe açığını kapatmak için 11 Kasım 1942’de Varlık Vergisi Kanunu’nu onayladı. Türkiye’yi Varlık Vergisi’ne götüren nedenleri şöyle sıralayabiliriz:²⁸

- Savaş nedeniyle fiyatların yükselmesi, memur adedi ve maaşların artırılması, yeni devlete para gereği
- Bütçe açığını kapatmak için başvuru olan emisyonun yarattığı enflasyon, bu paranın piyasadan çekilmesi gereği
- Karaborsaların artması, 1939’da stoku olanların zenginleşip savaş içinde yüzlerce milyonerin doğması ve bunların ihtikârlarına ağır vergilerle ve zorunlu istikrazlarla karşı konulması gerekmektedir. Bunlar özellikle azınlıklardır.

Vergi, zengin çiftçileri kapsasa da asıl itibariyle, ticaret ve sanayi burjuvazisine konmuştur. Verginin ödeme süresi bir ay ile sınırlandırılmış, bu süre içinde vergi borcunu ödemeyenlerin malları haczedilerek, icra yolu ile satışı ve bütün bunlara rağmen vergi borcunu ödemeyenlerin, borçlarını “beden çalıştırarak ödetmek” amacıyla Aşkale çalışma kamplarına gönderilmesi gibi alt süreçler yer almaktadır.²⁹ Vergiye itiraz hakkı ve temyiz yolu tanınmamıştır. Kimlerin ne kadar vergi ödeyeceğine, “Takrir Komisyonu” karar verecektir. Taner Timur, Varlık Vergisi için şöyle demiştir: “*Gerçekte Varlık Vergisi tek yönlü olarak, azınlıklara karşı kullanılmıştır. Verginin büyük yükü azınlıkların sırtına*

²⁷ Zekeriya Sertel, “Devlet Yeni Gelir Kaynaklarını Nerde Elde Etmelidir?”, *Tan*, 15 Nisan 1942.; Ayrıca bkz: *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1942

²⁸ Kanunun kabulü ve yaşanan tartışmalar için bkz: *TBMM Zabıt Ceridesi*(1942), C 28, D VI, S. 20-40. ; *T.C Resmi Gazete*(Kasım 1940), no: 4305, s. 3965, Murat Güvenir (2004). *Varlık Vergisi Yıllarında Türkiye Basınında İrkçi ve Milliyetçi Söylemler*, AÜ, SBE, Gazetecilik Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 118.

²⁹ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 135.; *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1943.; Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, İstanbul, 2000,3.b., s. 38.

bindirilmişti. Bu yüzden vergi genelliği ilkesine aykırı düştüğü için büyük bir mukavemetle karşılaşmış ve sonuç olarak beklenenin epey altında tahsilât yapılmıştır.”³⁰ Irkçı bir yapıya dayandığı iddia edilen Varlık Vergisi, Musevi, Rum ve Ermeni kökenli vatandaşları hedef almıştır. Nitekim Şükrü Saraçoğlu’nun milletvekillerine “Piyasaya egemen olan yabancılar ortadan kaldırılarak, Türk piyasası Türklerin eline verilecektir.” dediği iddia edilmektedir.³¹ Nitekim Varlık Vergisi’nin uygulandığı dönemde İstanbul Defterdarı olan Faik Ökte 1951 yılında yayımladığı “Varlık Vergisi Faciası” adlı eserinde, Gayri Müslimler için başlangıçta belirtilen vergi miktarının, daha sonra 5-10 kat artırıldığını belirtmektedir.³² Sermayenin azınlıklarda birikmesi, iktidardan yana olan basın mensuplarının da tepkisine yol açmış, Zekeriya Sertel, Yunus Nadi, Ahmet Emin Yalman, Hüseyin Cavit, Varlık Vergisini yazılarıyla desteklemişlerdir.³³ Oysaki bu kanun, savaş yıllarının zorluklarından ortaya çıkmıştır. Vergilendirme yoluyla savaş zenginlerinden elde edilen parayla askeri masraflar karşılanacak aynı zaman da dar kesimli ailelere yardım edilecektir. Ancak vergi uygulamasındaki yanlışlıklar, yanlış anlaşılmalara ve tepkilere neden olur.³⁴ Böylelikle vergi, içten ve dıştan gelen yoğun baskılar nedeniyle 1943’te uygulamadan kaldırılır.³⁵

Toprak Mahsulleri Vergisi

1944’te kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisi, tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasından yararlanan, zengin çiftçi ve köylüyü hedef almaktadır.³⁶ Vergi doğrudan doğruya devlet tarafından toplanacak, bazı ürünler için mükelleflerin beyanları mahalli takdir komisyonlarınca denetlendikten sonra vergi matrahı olarak kabul edilecektir. Ancak hububat için vergi matrahı, hasat yerinde bir maliye memuru ve bir de mahalleden seçilmiş memur tarafından ürün ölçülmek suretiyle yapılacaktır. Ürün hasat edildikten sonra köylü ölçme memurlarını çağırarak, çağrıdan sonra iki gün içinde ölçüm gerçekleşecektir. Ölçme işlemi olmadan köylü ürününü ambara kaldıramayacaktır³⁷. Şevket Süreyya Aydemir,

³⁰ Timur, *age.*, s. 204.

³¹ Güvenir, *agl.*, s. 123.

³² Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951, s. 78.

³³ Zekeriya Sertel, “*Varlık Vergisinin ilk Neticeleri*”, *Tan*, 18 Aralık, 1942.

³⁴ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar*, İstanbul 1977.; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İmge Kitapevi, Ankara, 2008, s. 219. ; Cemil Koçak, *Millî Şef Dönemi*, C II, İstanbul, 1996, s. 515-519.

³⁵ Başer Kafaoglu, *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 57.

³⁶ Kanunun çıkış nedeni için bkz: *TBMM Zabıt Ceridesi* (1943), C3, D 7.

³⁷ Kanunun tam metni için bkz: *TC Resmi Gazete*(1943), Kanun no:4429,s 5241.

bu zulüm politikasını şöyle anlatır:³⁸ “ Her şey, şehirli ve şehirler açısından ele alınıyordu. Hâlbuki başta buğday ve hayvan mahsulleri olmak üzere, bütün zirai ürünlerde öyle bir fiyat yetersizliği vardır ki; köylüyü kasıp kavuruyordu. Ama hayat ile mücadele deyince idarenin başında olanlar, her şeyden önce gene buğday, et ve zirai ürünleri şehirlere dahi ucuzca mal etmekten başka bir yol aramıyorlardı.”

Köylüye aşırı yük olan Aşar Vergisini andıran vergi, savaş yıllarında 167 milyon lira gelir sağlamıştır. Varlık Vergisinin boyutlarına ulaşmamış olmakla birlikte, Toprak Mahsulleri Vergisi 1 Ocak 1946’da yürürlükten kaldırılmıştır.³⁹ Alınan vergiler, savaş koşulları gereği amacına ulaşamamış, geniş halk kitlesinin tepkisine neden olmuştur.

Devletçiliğin Gerileme Nedenleri (1945-1950)

Savaş Sonrası Siyaset ve Ekonomide Liberalleşme

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’de ve dünyada, siyasi ve ekonomik alanda büyük değişiklikler yaşanır. Bu değişiklikler, savaşın bitişinden itibaren Türkiye’nin ekonomik politikasına yansır. Para arzı genişlemiş, üretim düşmüştür. Ekonomide ve siyasette, liberalleşme eğilimi artmıştır.⁴⁰ 1945 sonrası yıllar, Boratav’ın da ifade ettiği gibi, 16 yıldır kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarının terk edildiği, aynı zamanda dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla ayakta duran bir ekonomik yapının yerleştirilmeye çalışıldığı yıllardır.⁴¹ Savaş sonrası, ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri, iktisadi bakımdan aşırı güçlenmiştir. Bu bağlamda savaş sonrası Türkiye’nin iktisat politikasını incelerken, iç ve dış etkenlere değinmekte yarar vardır. Savaş yıllarında hükümet; büyük ölçüde ekonomiye müdahale etmiş, iç ve dış ticareti kısıtlamış, İstanbul’u ve Gayrimüslim kanadı Varlık Vergisiyle, büyük çiftçi kanadını Toprak Mahsulleri Vergisiyle, derinden tedirgin etmişti. Özellikle çıkartılmak istenen çiftçiyi topraklandırma kanunu, meclis içinden ve dışından büyük tepkilere yol açmıştır. Özellikle bu muhalefetin başında, büyük toprak sahibi Adnan Menderes, Cavit Oral ve Emin Sazak yer almaktadır. Büyük toprak sahipleri tasarını “oldukça zararsız” bir biçime koymayı başarmışlardır. “*Toprak dağıtım yasasını onaylamayanlar, benim milletvekilim değildir.*” ifadesini söyleyen İsmet

³⁸ Ş. S. Aydemir *İkinci Adam*, C.I., Remzi Kitapevi, İstanbul, 1964, s. 262.; Ayrıca bkz: İbrahim İnci (Ocak 2009), “ 1923-1960 Döneminde Türkiye’de Tarım Faaliyetleri Üzerinden Alınan Vergi”, *SÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 118-120.

³⁹ Kanun için bkz: *TC Resmi Gazete* (Ocak 1946), Kanun no: 4840; Boratav, Türkiye’de..., *age.*, s. 84.

⁴⁰ Nevin Coşar, *Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası*, (1926-1950), Bağlam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 132.

⁴¹ Boratav, Türkiye İktisat... *age.*, s. 94.

İnönü'nün ısrarıyla, Haziran 1945'te tasarıya 17. madde⁴² eklenerek, Meclis'te kabul edildi. Bütün bunlara rağmen, İsmet İnönü'yü ve uyguladığı ekonomik politikayı eleştiren grup, (Adnan Menderes, Celal Bayar, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan) “dörtlü takrir”⁴³ verdikten sonra, Menderes ve Köprülü CHP'den ihraç edilmiş, Bayar ve Koraltan istifa etmiştir.⁴⁴ İnönü, Atatürk döneminde olduğu gibi denetleyici bir muhalefet istemiştir. İnönü'nün çok partili hayata geçme istemini, şu sözünden çıkartmak mümkündür: ⁴⁵ *‘Etrafımızdaki memleketlerin serbest seçimler yaptıklarını görür ve utancım dan odanın duvarlarına bakamazdım’*. Görüldüğü üzere iç etkenlerin yanı sıra çok partili hayata geçişte, dış etkenlerin de rolü büyük olmuştur.⁴⁶

7 Ocak 1946'da Türk siyasal hayatında yeni bir sayfa açılmış ve DP kurulmuştur. Partinin çekirdek kadrosu, Türkiye'yi uçuruma sürükleyen, yoksullaştıran unsurun devletçilik uygulamasının olduğunu belirterek, Kamu İktisadi Teşekküllerinin özelleştirileceğinin, CHP'den farklı bir ekonomi politikası uygulayacaklarının da sinyallerini vermiştir. DP'nin, CHP hükümetinin devletçi ekonomi politikasını sert bir şekilde eleştirmeye başlaması, savaş yıllarında güçlenen özel sermaye ve büyük toprak sahiplerinin de desteğini bulmuştur.⁴⁷

CHP, savaş sonrası yeni yapılanmaları göze alarak, halkın ve günün ihtiyaçlarına göre devletçilik politikasında değişikliğe gitmek istemektedir. Nitekim 1946 seçimlerinden sonra Saraçoğlu Hükümeti istifa etmiş, yerine Recep Peker hükümeti kurulmuştur. Bu hükümetin programında özel teşebbüslerle devlet işletmeleri arasında farklı işletmelerin yapılmasına izin verilmeyeceği, onlarla işbirliği sağlanacağı ve ekonomik işlerde özel sermayeden

⁴² 17. madde şu hükmü gerektiriyordu: “Topraksız veya az topraklı ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte olan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarların kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi, 50 dönümden aşağı olmaz... Geçici mevsim işçileri hakkında bu madde hükmü uygulanmaz.” Bkz: Pamuk, *age.*, s. 201-202.

⁴³ Takririn nasıl hazırlandığına dair Celal Bayar'ın görüşlerine bkz: Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, İstanbul, 1986, s. 33.

⁴⁴ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti*, Phoenix, 2004, Ankara, s. 47-60; Murat Koraltürk, *Türkiye Ekonomisi (1920-1960)*, C.17, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türk Yayınları, Ankara, 2002, s. 592.

⁴⁵ Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, 1970, s. 18-19.; İsmet İnönü'nün çok partili hayata geçmek istemini belirten diğer konuşması için bkz: Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları*, İstanbul, 1990, s. 59.

⁴⁶ Dış etkenler için bkz: Necdet Ekinci, *Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, İstanbul, 1997, s. 276.

⁴⁷ Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitapevi, Bursa, 2002, s. 97.

yararlanılacağı belirtilmiştir. Bu program devletçilikteki değişimin ilk sinyalıdır.⁴⁸ Ayrıca İnönü, mecliste bölünmelere neden olan toprak anayasasını yasallaştırmamak için 1948 yılında Tarım Bakanlığına, büyük toprak sahibi Cavit Oral'ı getirmiştir.⁴⁹

Türkiye'nin Batı'ya Açılımı ve Ekonomide Liberalleşme

II. Dünya Savaşı'nın ardından ABD, dünyanın egemen gücü haline gelmiş, dolar altına eş düzeyde bir uluslar arası rezerv para olarak kabul edilmiştir.⁵⁰ Savaş sonrası yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin batı bloğuna kaymasına yol açmıştır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'den Kars, Ardahan, Artvin ve Boğazları istediği yolundaki söylenti, Türkiye'nin ABD'ye yaklaşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Türkiye, Batıda gerçekleştirilen anlaşmalarda ve kurulan tüm siyasal, ekonomik ve savunma örgütlerinde yer alma gayreti göstermiştir. Birleşmiş Milletlerin kuruluş anlaşmasına katılmak amacıyla 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmiş ve 26 Haziran 1945'te San Fransisco'da BM'ye üye olmuştur. Türkiye, savaş sonrası dönemin uluslararası ekonomik düzenini kurmak amacıyla toplanan Bretton Woods Konferansı'na, 1944'te katılmış ve bu konferansta kurulmaları kararlaştırılan yeni ekonomik düzenin ilk temel kuruluşu olan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'na 11 Mart 1947'de üye olmuştur.⁵¹ Savaş yıllarında gevşek para arzını uygulayan Türkiye, Woods Konferansı politikalarına uygun olarak, ekonomide serbestleştirme yönünde politikalar uygular. Peker Hükümetinin, 7 Eylül 1946 tarihinde aldığı bir kararla Türk lirası devalüe edilir. Aşırı değerlenmiş olan Türk Lirasının, iç değeri ile dış değeri arasında denge kurulmak istenir. Ancak ihracatta beklenen artış yaşanmaz. 1945'te olduğu gibi, 1946'da da dış ticaret açığı ortaya çıkar. İç ve dış sermayenin tepkisini almamak için hükümet, ABD'den dış finansmanını temin edecektir.⁵² Devletçiliğin uygulamasında etkili olan Etibank, madenlerin işletilmesinde önemli bir role sahip olmuştur ⁵³ . Ancak devletçilik ve uygulamalarının gözden geçirilmesi konusu basına da yansımıştı. Nadir Nadi, Cumhuriyet Gazetesi'nde devletçiliğin gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁴

⁴⁸ Ahmad, *age.*, s. 39; Torun, *agt.*, s. 180.

⁴⁹ Ahmad, *age.*, s. 49; Tokgöz, *age.*, s. 128.

⁵⁰ Koraltürk, *age.*, s. 592.

⁵¹ Şahin, *age.*, s. 58.

⁵² Çoşar, *age* s. 134.

⁵³ *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1946.

⁵⁴ *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1946.

Türkiye'ye gönderilen Amerikalı uzman Thornburg; Türkiye'deki ekonomik incelemeler sonunda, kişisel güç ve özel teşebbüs faktörünün göz önüne alınmadığını, Amerikan yardımı için devletçiliğin terk edilmesini ve serbest girişimin teşvik edilmesini öngörmüştür.⁵⁵ Raporun içeriğine bakıldığında, Türkiye'yi idare edenler hakkında küçümseyici ifadeler yer almaktadır. Bu bağlamda, idarecilerin keyfiyetinden yer altı kaynaklarının kullanılmadığı, vergi sisteminde düzensizlik olduğu belirtilmiştir. Halktan kopuk sanayileşmeye son verilmesi, tarıma dayalı hafif sanayi alanlarında yatırımlar yapılması istenmektedir. Böylelikle planlamadan vazgeçilir, iktisadi politikalar daha hesapsızca ve gelişigüzel yürütülmeye başlanır. Thornburg'un bu görüşleri, Türk burjuvazisi tarafından desteklenmiştir. Hilts Heyeti Raporu ile Türkiye'ye karayolu öncelikli bir ulaşım politikası önerilir. Rapora bakıldığı zaman temel amacın; Türkiye'deki demiryolu politikasını sonlandırarak, ABD otomotiv sanayisinin Türkiye'ye girmesini sağlamak ve Türkiye'de üretilen hammaddenin ihracatını kolaylaştırmak olduğu görülmektedir.⁵⁶ Böylelikle uzun zamandır izlenen demiryolu politikasından vazgeçilmiştir. Barker Misyonu Raporu'nun özünde ise Türkiye'nin tarım ülkesi olması öngörülmüştür. Raporun, Thornburg Raporuyla aynı özelliği taşıması dikkat çekicidir.⁵⁷ Buradaki temel amaç; Almanya ve Sovyet etkisinden uzak, ABD güdümlü bir Türkiye yaratmaktır.

1947'de Recep Peker Hükümeti yerini, liberal eğimli olan Hasan Saka Hükümetine bırakmıştır. Saka Hükümeti, ABD'nin desteğini alarak ekonomide yeni politikalar izlemeye başlamıştır. Aynı yıl Amerikan kamuoyunda yayılan "kızıl tehlike" korkusu, halkın ve yöneticilerin, Sovyetlere karşı düşüncelerin büyük ölçüde değişmesine yol açar. Artık savaş yıllarında kurulan işbirliği yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Bu değişimin en büyük göstergesi 12 Mart 1947'de Başbakan Truman'ın kongrede yaptığı konuşmada, ilk kez dünyanın iki ideolojik kutba bölünmesinden bahsetmesiyle olmuştur. Bu tarihi konuşmasında Truman, komünist tehlikeyle karşı karşıya bulunan Türkiye ve Yunanistan'a, ABD'nin 400 milyon dolarlık askeri yardım yapacağını açıklar. Artık dünya liberalist ABD ve sosyalist Sovyetler olmak üzere iki kutupludur.⁵⁸ Yine aynı doğrultuda, ABD Dış İşleri Bakanı Marshall, 12 Mart 1947'de ülkesinin karşılıksız olarak Batı Avrupa ülkelerine yardım edebileceğini açıklamıştır. 1947 başından itibaren, ticaretin dünya çapında serbestleşmesi fikri çerçevesinde, Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesi, büyük bir destek görmüştür. ABD, hem

⁵⁵ Ahmad, *age.*, s. 160.

⁵⁶ Thornburg, Hilts, Barker Raporlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Hüseyin Yayman, *Türkiye'nin İdari Reform Politikası*, A.Ü, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005, s.215.

⁵⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzene*, İstanbul, 1977; Koraltürk, *age.*, s. 593.

⁵⁸ Çağrı Erhan, "Ortaya Çıkış ve Uygulanışıyla Marshall Planı", AÜ, *SBF Dergisi*, C.51, S.1-4, 1996, s. 275.

komünizmin Avrupa’da yayılmasını önlemeyi istemekte, hem de her türlü ticari sınırlamadan arınmış bir Avrupa’nın, Amerika’nın ekonomik çıkarlarına hizmet edeceğini düşünmektedir.⁵⁹ Bu bağlamda savaşta büyük zarar görmüş ülkelerin yeniden imarı, ABD yardımlarını düzenlemek ve üye ülkeler arasında işbirliği sağlamak için 16 Nisan 1948’de Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilata 16 Batı ülkesiyle birlikte, Türkiye de dâhil olmuştur.⁶⁰ Bu gelişme Türkiye’nin dış ticaretinde, ABD payının hızla artmasına yol açmıştır. Ayrıca Türkiye, Boratav’ın da ifade ettiği gibi ABD emperyalizmin kısılcına girmiştir. Özellikle 1946’da hazırlanan “ Beş Yıllık Plan” ın ABD tarafından reddi bunun bir göstergesidir.⁶¹

Savaş sonrası genel yapıya uygun olarak, İktisat Vekili Kemal Süleyman Vaner başkanlığında tarım ve ulaştırmayı geliştirmek için bir plan hazırlanmıştır. Ancak yeterli sermayenin olmayışı planın kâğıt üzerinde kalmasına neden olmuştur. Buna rağmen ülke genelinde birçok demiryolu, liman, fabrika işletmeye açılmıştır. Ayrıca ABD, “ Vaner Planı” olarak bilinen 1947 Türkiye Kalkınma Planında, tarımı öne çıkaran kalkınma stratejisini Türkiye’ye empoze etmiştir.⁶² Görüldüğü üzere savaş sonrası koşullar aynı zamanda sermayenin yetersiz oluşu, Türkiye’nin ABD’ye yaklaşmasına neden olmuştur.

Devletçiliğin Dönüşümü

Maliye Vekili Halid Nazmi Keşmir Türkiye’de, 1947 yılı bütçe görüşmeleri sırasında dış kaynaklara ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda iç kaynakların, kalkınma için yetersiz olduğu fikri siyasi arenada egemen olmaya başlamıştır.⁶³ İç kaynaklar ihmal edilmektedir ve ekonomide dış kaynaklara dayalı bir büyüme modeli egemen olmuştur. Nitekim Türkiye, Marshall yardımı çerçevesinde, 1947 ve 1948’de 100 milyon askerî yardım almıştır. Hasan Saka hükümeti Marshall planından yararlanarak, ülkede karayolları yapmış ve tarımda makineleşmeyi içeren bir çalışma başlatmıştır. ABD’nin tam desteğini alan hükümet, kamuya ait bazı tekstil fabrikalarını özel sektöre satabileceğinin sinyallerini vermiştir. Bütün bu çalışmalara rağmen yönetici kesim ve halk zümreleri, devletçilik uygulamasından rahatsız olmaktadır. İç ve dış gelişmeler karşısında CHP hükümeti, devletçilik politikasını yeniden ele almıştır. 1947’de CHP’nin 7. kurultayında kabul edilen devletçilik anlayışında, devletin kalkınma amacına ulaşmak için, doğrudan doğruya işletmeler kuracağı alanlar belirlenmiştir. Bunlar PTT, maden işletmeleri ve santraller, ağır sanayinin

⁵⁹ Tokgöz, *age.*, s. 131.

⁶⁰ Aynı yer.

⁶¹ Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, Ankara, İmge Yayınevi, 2007, s. 350-351.

⁶² Koraltürk, *age.*, s. 592.

⁶³ Çoşar, *age.*, s. 136.

kurulması, savunma sanayi, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüslerdir. Bunun dışında kalan her türlü ekonomik faaliyet, özel teşebbüs tarafından gerçekleştirilecektir. Ekonomi gücünün bütün gelişmelerini kullanmak ve istatistikleri milli ekonomi bakımından değerlendirmek için Milli Konjonktür Enstitüsü kurulacaktır. Kongrede, parti içindeki solcu ve ilerici reformist kanat tasfiye edilmiştir. Görüldüğü gibi CHP'nin yeni programı, devletçilik ilkesinin büyük ölçüde tasfiyesini içermektedir.⁶⁴

1948 yılında İstanbul Tüccar Derneği'nin girişimiyle, İstanbul'da Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır. Çeşitli meslek grupları, bilim adamları, gazeteciler ve toplumun çeşitli kesiminden insanlar ve Demokrat Parti'nin katıldığı bu kongreye, CHP davet edilmez. Anti devletçi bir girişim olan bu kongre, 22-27 Kasım 1948 tarihleri arasında yapılmıştır. Dönemin ekonomi politikasını yakından takip eden İstanbul Ticaret Derneği Sekreteri Ahmet Hamdi Başar, kongrenin toplanış amacını şöyle dile getirmektedir:⁶⁵ "Türk milleti, tepeden idare edilen ve kendisini idare edenlerin istedikleri ve münasip gördükleri şekiller altında hayatını tanzim eden bir topluluk halinde yaşayamaz. Bugüne kadar tarihi zaruretle ve bir olgunluk devresini vesayet altında yaşamak ihtiyacı ile milleti idare mesuliyetini üzerine alanların iktisadi hayata müdahaleleri belki lazım gelmiştir. Fakat artık bu zaruret geniş ölçüde ortadan kalkmıştır. Onun için, biz şimdi iktisadi hayatın memurlar vasıtasıyla ve tepeden inme idaresi manasına gelen bugünkü devletçiliğin geniş ölçüde bir tasfiyeye tabi tutulmasını ve yeni bir zihniyetin cemiyetimize hâkim olmasını istiyoruz." Başar'ın bu konuşmasıyla artık devletçiliğin istenmediği, altı çizilerek vurgulanmıştır. Ayrıca İstanbul burjuvazisi, devlet işletmelerinin özel teşebbüse devrini istemektedir.⁶⁶

Celal Bayar da bir konuşma yaparak, CHP'nin devletçi iktisat politikasını eleştirmiştir. DP, liberal bir ekonomi politikasını savunmaktadır ve iktidara geldiğinde devletçiliği tasfiye edeceğini, iktisadi kalkınmada dışa açık, özel teşebbüse dayalı, tarıma öncelik veren bir politika izleyeceğini belirtip devleti alt yapıya yönelteceğini vaat etmektedir. Yapılan konuşma, geniş halk kitlelerince desteklenmiştir. CHP buna karşılık, "yeni devletçilik" adı altında, liberal iktisat politikası uygulanacağını vaat etmiştir. Ayrıca savaş sonrasında, denk bütçe politikası terk edilir. Bütçeler, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde açık vermesine rağmen onaylanır. Türkiye'nin 1945 dış ticaret borcu 356 milyon lira iken, 1949 sonunda 703 milyon lira olmuştur.⁶⁷ 9 Haziran 1948'de her ne kadar yeni

⁶⁴ CHP programında devletçiliği yeniden ele alınışına yönelik detaylı bilgiler için bkz: *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 490.1.0.0, Yer no: 1456.40.5; Torun, s. 181.; Şerafettin Turan, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 299.

⁶⁵ Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara, 1968, s. 2.

⁶⁶ Boratav, s. 99.; Erik Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 316-317.

⁶⁷ Çoşar, *age.*, s. 137

hükümette liberal kişilere yer verilse de hükümet iş yapamaz hale gelmiş ve baskılara dayanamayan Hasan Saka Hükümeti, 15 Ocak 1949'da istifa etmiştir. Bunun üzerine Şemsettin Günaltay yeni hükümeti kurmakla görevlendirilir.⁶⁸

Yukarıdaki açıklanan iç ve dış etkenler, Truman doktrini ve Marshall yardımları, Türkiye'nin ABD kanadında yer alma isteği, devletçi sanayileşme ve müdahaleci ekonomi politikasının eski kararlılıkla uygulanmasına meydan vermemiştir. CHP'nin 1947'den itibaren iktisat politikası konusunda ortaya koyduğu uygulamalar bunun kanıtıdır. 1947 Türkiye İktisat Kalkınma planı, 1948'de yabancı sermayeyi teşvik kararnamesi, özel sektör yardımlarını teşvik etmek için 1950'de kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, bu konudaki örnekler arasında yer alır. Ancak devletçi uygulamadan tamamen kopmayan CHP, geniş halk kitlelerine ve DP'nin muhalefetine karşı koyamayınca, yukarıdaki bölümde ifade edildiği üzere, Hasan Saka Hükümeti 1949'da istifa etmiştir. 27 yıldır ülke yönetiminin başında bulunan CHP iktidarı, 1950 yılında yapılan seçimlerle iktidardan düşürülmüştür. Liberal görüşleriyle geniş halk kitlelerinin desteğini alan DP, iktidarın başına geçmiş ve devletçilik politikası terk edilmiştir. Bu bağlamda; 1946'da büyüme hızı %31,9 enflasyon %104,6, 1947'de büyüme hızı % 4,2 enflasyon %1,1, 1948'de büyüme hızı %15,6 enflasyon %7,5, 1949'da büyüme hızı %-5,0, enflasyon % 8,0, 1950'de büyüme hızı %9,4 enflasyon %-10,2 olmuştur.⁶⁹ Devletçiliğin son dönemindeki büyüme hızı ve enflasyon oranına ilişkin sayısal verilerden hareketle, CHP'nin savaş sonrası devletçilik uygulamasını terk etmesinin ekonomik buhrana ve daralmalara yol açtığı açıkça ortadadır. Devletçilik ve liberalizm tartışmaları, kuşkusuz ki tek parti iktidarı döneminde de kendini gösterecektir.

Sonuç

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla birlikte genç Cumhuriyete Osmanlı Devleti'nden ekonomik sorunlar miras kalmıştı. Atatürk, siyasi bağımsızlığın, ekonomik bağımsızlıkla sağlanacağını çok iyi bilmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin çöküşünün yarı sömürge durumundaki ekonomisinden kaynaklandığını çok iyi analiz etmiştir. Bu doğrultuda Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı sırada, 17 Şubat 1923'te Türkiye İktisat Kongresini toplamıştır. Bu kongrede, alt alta sıralanacak maddeler, Türkiye'nin izleyeceği ekonomi politikasına ışık tutmakta ve milli ekonominin temeli atılmaktadır. Böylelikle yabancı işletmelerin millileştirilmesi, anti enflasyonist para politikası, denk bütçe anlayışı, korumacı dış ekonomik ilişkiler, yerel kaynakların etkili kullanılması için "planlı kalkınma" politikası uygulamaya geçirilmiştir. 1923-

⁶⁸ Cemil Koçak, Siyasal Tarih(1923-1950), Sina Akşin(ed.), Türkiye Tarihi, C4, İstanbul, Cem Yaynevi, 2007, s. 189-192.

⁶⁹ Tokgöz, *age.*, s. 134.

1931 yılları devlet müdahalelerinin asgari düzeyde tutulduğu bir dönemdir. Ancak 1929 yılı ekonomik buhranı, dış ve iç konjonktür Türkiye'yi dışarıya kapalı ithal ikameci bir devletçilik anlayışına yöneltir. 1931'de devletçilik CHP'nin parti programına girmiş ve bu doğrultuda, I. ve II. Beş Yıllık Sanayi Planları hazırlanmıştır. Devlet öncülüğünde gerçekleştirilen sanayileşmeye destek olmak amacıyla Sümerbank kurulmuştur. 1932-1935 yıllarında Türk devrimini farklı yorumlayan Kadro Hareketi "programlı devletçilik" anlayışının uygulanmasını öngörmüştür. Genel hatlarıyla 1930-1938 dönemi dış ticaret açığının olmadığı, kişi başına düşen milli gelirin fazla olduğu bir dönemdir. Tabii burada, uygulanan devletçi ve iktisadi programın etkisi büyüktür. Savaş yıllarına bakıldığında Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu iktidarı, Türk iktisat politikasına yön vermiştir. Daha önceki yıllarda uygulanan devletçilik anlayışı bu dönemde de uygulanmaya çalışılmıştır.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemişse de ekonomik anlamda büyük sıkıntılar yaşamıştır. Üretimin azaldığı, tüketimin arttığı ortamda enflasyon oranı hızla artmıştır. Üreticiler ve burjuvazi kesim karaborsacılık yoluyla büyük kazançlar elde etmiştir. Hükümet 1940 yılında "Milli Korunma Kanunu" ile ekonomik hayata büyük ölçüde müdahale etmiştir. Savaş yıllarında zenginleşen azınlık kesimi de büyük ölçüde etkileyen Varlık Vergisi 1942'de çıkarılmış, yoğun tepkiler nedeniyle ertesi yıl yürürlükten kaldırılmıştır. 1944'te de zengin çiftçiyi perişan eden Toprak Mahsulleri Vergisiyle de istenilen amaca ulaşılamaz. Savaş sonrası denk bütçe, sağlam para anlayışı terk edilmiştir. 1946 yılından itibaren denk gelmeyen bütçeler Meclis'te onaylanmıştır. Aynı yıl Türk parası devalüe edilmişse de beklenen ihracat gerçekleşmemiştir. CHP'nin izlediği ekonomi politikası, DP'nin ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimini takiben Türkiye'nin Batı Bloğuna yönelişi, CHP'nin ekonomi ve politika anlayışına yeni bir bakış açısı getirmesine neden olmuştur. CHP 1946 yılında devletçilik politikasını gözden geçirerek, özel girişime destek veren "yeni devletçilik" görüşünü ortaya atmıştır. 1947 yılında, CHP'nin 7. kurultayında artık "devletçilik" uygulamasına büyük ölçüde son verileceği belirtilmiştir. Özellikle Batı'dan alınan Marshall yardımı ve Truman Doktrini bunun bir kanıtıdır. Özellikle Thomburg, Hiltz ve Barker heyetlerinin raporları, Türkiye'deki devletçilik anlayışının sonunu getirmiştir. 1948'de İstanbul'da toplanan Türkiye İktisat Kongresi, devletçiliğin artık geniş halk kitleleri ve muhalefet tarafından istenmediğinin somut bir göstergesi olmuştur. 1950 yılında devletçiliği benimsemeyen ve istemeyen büyük toprak sahibi çiftçiler ve tüccarlar, liberal ekonomiyi hayata geçirmek isteyen DP'yi iktidara taşımıştır. Sonuç itibarıyla, Atatürk döneminde ivme kazanan devletçilik anlayışı, dış ve iç dinamiklerin etkisiyle DP döneminde çöküşe geçmiştir.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

a. Arşivler ve Zabıt Cerideleri

- TBMM Zabıt Ceridesi(1940). C8, DVI.
TBMM Zabıt Ceridesi(1942) .C28, DVI.
TBMM Zabıt Ceridesi(1943). C3, D VII.
TC Resmi Gazete(Ocak 1940). no: 4417.
TC Resmi Gazete(Kasım 1942)no: 4305.
TC Resmi Gazete(Haziran 1943) no: 4429.
TC Resmi Gazete(Ocak 1946) no: 4840.
BCA, 490.1.0.0, Yer no: 1456.40.5

b. Gazeteler

Cumhuriyet

Tan

Kitap ve Makaleler

- AHMAD Feroz (2007) *Demokrasi Sürecinde Türkiye*(1945-1980), Hil Yayın, İstanbul.
- AKTAR Ayhan (2004) *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikası*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- AKAR Rıdvan (2000) *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, İstanbul.
- ALTINPARMAK Aytakin (2002) Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayinin Gelişimi, Erciyes Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.13.
- ARMAOĞLU Fakir (2004) *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul.
- AVCIOĞLU Doğan (1977) *Türkiye’nin Düzeni*, İstanbul.
- AYDEMİR Ş. S. (1964) *İkinci Adam*, C.I.,İstanbul, Remzi Kitapevi.
- BAYAR Celal (1986) *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, İstanbul
- BORATAV Korkut (1974) *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- BORATAV Korkut, (Ocak 1977). 1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi, *İstanbul, Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu*.
- BORATAV Korkut (2006) *Türkiye’de Devletçilik*, Ankara, İmge Yayınları.
- BORATAV Korkut (2008) *Türkiye İktisat Tarihi(1908-2007)*, Ankara, İmge Yayınları.
- BARUTÇU Faik Ahmet (1977) *Siyasi Anılar*, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- CHP Programı (1931)* İstanbul.
- ÇAVDAR Tevfik (1999) *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi(1839-1950)*, İstanbul.
- COŞAR Nevin (2004) *Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası, (1926-1950)* Bağlam Yayınları, İstanbul.
- DERİN Haldun (1949) *Türkiye’de Devletçilik*, İstanbul.

- EKİNCİ Necdet (1997) *Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, İstanbul.
- EROĞLU Nadir (2007) Atatürk Dönemi İktisat Politikaları, MÜ, *İİBF Dergisi*, C.XXIII, S.2.
- ERHAN Çağrı (1996) Ortaya Çıkış ve Uygulayışıyla Marshall Planı, Ankara, AÜ, *SBF Dergisi*, C.51, S.1-4.
- ERTAN T. Faik (1994) *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- (2010) *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları*, Phoenix, Ankara.
- GÜVENİR Murat (2004) *Varlık Vergisi Yıllarında Türkiye Basınında Irkçı ve Milliyetçi Söylemler*, AÜ, SBE, Gazetecilik Bölümü.
- İNAN Afet (1969) *Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazmaları*, TTK, Ankara.
- İNAN İbrahim (Ocak 2009) 1923-1960 Türkiye'de Tarım Faaliyetleri Üzerinden Alınan Vergi, SÜ, *Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya.
- İPEKÇİ Abdi (2004) *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul.
- KEPENEK Yakup (2005) *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- KAFARAOĞLU Başer (2005) *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- KARPAT Kemal (2008) *Türk Demokrasi Tarihi*, İmge Kitapevi, Ankara.
- KOÇAK Cemil (2007) *Siyasal Tarih (1923-1950)*, Sina Akşin(ed.), Türkiye Tarihi, C4, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KOÇAK Cemil (1996) *Milli Şef Dönemi*, C II, İstanbul.
- KONGAR Emre (Ocak 1977) Devletçilik ve Günümüzdeki Sorunlar, İstanbul, *Atatürk Dönemi Ekonomi ve Toplumsal Tarihiyle ilgili Sorunlar Sempozyumu*.
- KORALTÜRK Murat (2002) *Türkiye Ekonomisi, (1920-1960)*, C.17, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türk Yayınları, Ankara.
- KURUÇ Bilsay (1988) *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası(1929-1932)*, 1. Cilt, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- KURUÇ Bilsay (1963) *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri: Söylev, Demeç ve Yazılar*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- LEWIS Bernard (2004) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara.
- ÖKÇÜN Gündüz (1968) *Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara,
- ÖKTE Faik (1951) *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul.
- ÖZKAN M. Selçuk Temizer Abidin (Bahar 2009), İki Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 2/9.
- PAMUK Şevket (2007) *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- SERTEL Zekeriya, Devlet Yeni Gelir Kaynaklarını Nerde Elde Etmelidir?, *Tan*, 15 Nisan 1942.
- SERTEL Zekeriya, Varlık Vergisinin ilk Neticeleri, *Tan*, 18 Aralık, 1942.
- SOMEL Ali (2006) *1930'lardan 1960'lara Geçişte, Devletçilik ve Planlamalı Dönüşüm*, AÜ, SBE, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ŞAHİN Hüseyin (2002) *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitapevi, Bursa.

- TEKELİ İlhan, İLKİN Selim (2009) *Uygulamaya Geçerken, Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Bilge yay., İstanbul.
- TEZEL Y. Sezai (1986) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Ankara.
- TORUN Esmâ (2002) *II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Kültürel Değişmelere Yol Açan İç ve Dış Etkenler (1945-1960)*, AÜ, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- TİMUR Taner(2001).*Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara, İmge Yayınları.
- TOKER Metin (1970) *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul.
- TOKER Metin (1990) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları*, İstanbul.
- TOKGÖZ Erdiñ (2007) *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)*, İmaj Yayınevi, Ankara.
- TURAN şerafettin (2000) *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- YAYMAN Hüseyin (2005) *Türkiye’nin İdari Reform Politiki*, A.Ü, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ZÜRCHER E. Jan (2009) *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (CTAD)

Yayın İlkeleri

1. Ulusal hakemli bir dergi olarak yayınlanan *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nin amacı, dünyadaki gelişmeler ışığında; Türkiye Cumhuriyeti tarihini Osmanlı modernleşme döneminden başlayarak siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönleriyle ele alan bilimsel çalışmaları ortaya koymak; bu alanda tartışma zemini oluşturmak ve yapılan çalışmaları kamuoyu ile paylaşmaktır. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde Türkiye'nin jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin tarihî mirasın bir gereği olan coğrafi komşuluk ilişkilerini inceleyen bilimsel çalışmalarla, pek çok farklı disiplinden (sosyoloji, iktisat, siyaset bilimi, felsefe, antropoloji, sosyal psikoloji vd.) faydalanılarak eleştirel bir yaklaşımla tarih bilimini inceleyen yazılara yer verilmektedir.

2. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilecek yazılarda özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır.

3. Makalelerin daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartı ile kabul edilebilir.

4. Yazarlar, 10.000 kelimeyi geçmeyecek şekilde Microsoft Word programında yazılmış olan makalelerini, e-posta adresine göndermelidirler: **ctad.editor@gmail.com**. Makalenin başında yaklaşık 200 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce özetler ile 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Başlığın sağ alt kısmında yazarın adı, sayfa altında ise görev yeri (veya adresi, iş telefonu, GSM numarası ve e-posta adresi) ve unvanı yazılmalıdır.

4.1 Yazılar 1.5 satır aralığı ile 11 punto, Times New Roman karakteri ile yazılmalı, alıntı veya notlar sayfa altında yer alan dipnotlarda aşağıdaki örneklerde gösterildiği şekilde belirtilmelidir. **Örnek:** Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 150. **(İlk atıfta Yayınevi veya basıldığı matbaa varsa mutlaka, ayrıca ilgili eser ilk baskı değilse kaçınıcı baskısı olduğu da belirtilmelidir.)**, Eserin ikinci veya devam atıflarında ise: Lewis, *age.*, s. 200. şeklinde olmalıdır. Makaleler-Bildiri alıntılanması ise: Suat İlhan, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19, Kasım 1990, s. 7 **(Cilt, Sayı, Yıl, mutlaka yazılmalı) İlgili Makalenin tam sayfa aralığı Kaynaklar içinde belirtilmelidir.** Makalenin ikinci atıflarında, İlhan, *agm.*, s... Sayfa içinde yer alan beş satırı geçen alıntılar girintili paragrafta, 10 punto ile yazılmalıdır. Metin içinde resim, şekil ve çizelge kullanılabilir. Bunların basımına ait teknik imkânlar yazar tarafından sağlanmalıdır. Türkçede Türk Dil Kurumu'nun yürürlükteki yazım kılavuzuna uyulması gerekmektedir. Dolayısıyla inceltme ve uzatma işaretleri, nisbî (î) kullanımına uyulmalıdır; aslî, millî, fikrî gibi, kâr, mebusân vs. **Yararlanılan kaynaklar**, metin sonunda yazarların soyadına göre alfabetik

olarak yazılmalı, aynı yazarın birden fazla eseri olduğu takdirde yayım tarihine göre sıralanmalıdır. **Kaynaklarda** eserler/kitapların gösterilmesinde şu yol izlenmelidir: Örnek: LEWIS Bernard (1993) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. **Kaynaklarda Makaleler/Bildiriler ise:** [Makale Yazarı], Soyad Ad (Makalenin yayınlandığı dergi/Gazetenin, Bildiri Kitapları, edisyon kitapların basım yılı) Makalenin başlığı (**İtalik yazılmamalı**), Eser adı (**Kitap, Dergi vb.İtalik olmalı**), Yayın Yılı, Sayfa tam aralığı belirtilmelidir. **Örnek:** İLHAN Suat (1990) Türk Çağdaşlaşması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19 (Kasım). **Arşiv Malzemesinde**, ilgili arşivin (yerli veya yabancı) standart bir kısaltması var ise ona itibar edilmelidir (özellik Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Genelkurmay ATASE Arşivi için), fakat ilk atıfta bu kısaltma yapılmadan uzun açılımı (Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet ve ATASE arşivlerinin varsa arşiv rehberleri esas alınmalıdır, Örnek: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dabilye, Kalem-i Mabsus Müdüriyeti, BOA DH.KMS*) mutlaka verilmelidir. Arşiv malzemesinde belgenin ayrıntılı künye bilgisi verilmelidir. (Belge tanımlaması, Belge tarihi yazılmalıdır.). Yazar eğer özel şahıs ve kendi arşivinden bir belge kaynak kullanıyorsa, belge/lerin tasnifli veya tasnifsiz olduğunu belirtmeli, tasnif tarafından yapılıyor ise kendi kısaltma tasarrufunun uyarısını yapmalıdır. Araştırma döneminin süreli yayınları kullanıldığında, ilgili gazete/dergiden bir makale veya yazı alıntılanmasında ve bunun kaynaklarda gösterilmesinde şu kurala uyulmalıdır: Örnek Dipnotlarda; Yusuf Akçura, "Muallime Dair", *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi) Yıl, s... Kaynaklarda Makalelerin gösterilmesinde makaleler tırnak içine alınmamalıdır; AKÇURA, Yusuf (1913/veya Hicri) Muallime Dair, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi), s..., Gazetenin tümü referans alınıyorsa yine aynı şekilde gösterilmelidir: Örnek: *Türk Yurdu* (1913) Gün, Ay. Kaynaklarda makale, kitap, arşiv, sözlük vs. kaynakların iç tasnifine gerek yoktur.

5.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar önce Yayın Kurulu tarafından incelenerek, uygun görülenler konusunda uzman iki hakeme gönderilir. Yazar ve hakem adlarının gizli tutulduğu raporlar olumlu olduğu takdirde makale yayımlanır. Yayın Kurulu veya hakemlerin yazıya ilişkin eleştiri ve önerileri varsa yazının yazara gönderilmesinden itibaren bir ay içinde gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra makale yayımlanır. Yayın Kurulu ve Editör tarafından esasa yönelik olmayan düzeltmeler yapılabilir. Yayımlanması kabul edilmeyen makaleler iade edilmez. Yazara yazısı ile ilgili bilgi verilir.

6.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin telif hakkı Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Dergide yazısı çıkan yazarlara çıkan sayıdan 5 dergi verilir.

7.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yüksek Öğretim Kurumu tarafından yayınlanan "Üniversitelerde Ders Aracı Olarak Kullanılan Kitaplar, Teksirler ve Yardımcı Ders Kitapları Dışındaki Yayınlarla İlgili Yönetmelik" hükümlerine tâbidir

Yazarlar

Biray ÇAKMAK, Yrd.Doç.Dr., Uşak Ü, Fen Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü, Uşak. E-posta: biray.cakmak@usak.edu.tr

Cemal SEZER, Dr., Abant İzzet Baysal Ü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Bolu. E-posta: cemalsezer61@gmail.com

Fahri YETİM, Yrd.Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Ü, Fen Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü, Eskişehir. E-posta: fyetim@ogu.edu.tr

İsmail AKBAL, Yrd.Doç.Dr., Aksaray Ü, İktisadi ve İdari Bilimler Fakóltesi Kamu Yönetimi Bölümü, Aksaray. E-posta: ismailakbal@gmail.com

Nurgün KOÇ, Yrd.Doç.Dr., Karabük Ü, Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü, Karabük. E-posta: nurgunkoc@karabuk.edu.tr

Volkan PAYASLI, Dr., Bartın Ü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Bartın. E-posta: volkan_payasli@hotmail.com